T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ MISIR HAC YOLLARI VE GÜVENLİĞİ

(DOKTORA TEZİ)

Hasan YAVUZ

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ MISIR HAC YOLLARI VE GÜVENLİĞİ

(DOKTORA TEZİ)

Hasan YAVUZ

Danışman:

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda **711722006** numaralı **Hasan YAVUZ**'un hazırladığı "**Osmanlı Dönemi Mısır Hac Yolları ve Güvenliği**" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 31.07.2024 günü 14.00-16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Âdem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Abdurrahman KURT
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Abdullah Erdem TAŞ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi

31/07/2024

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı/Konusu: "**Osmanlı Dönemi Mısır Hac Yolları ve Güvenliği**".
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 261 sayfalık kısmına ilişkin, 02/07/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %10'dur.
Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim

02/07/2024

Adı Soyadı:	Hasan YAVUZ
Öğrenci No:	711722006
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y. Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
02/07/2024

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "**Osmanlı Dönemi Mısır Hac Yolları ve Güvenliği**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02/07/2024

Adı Soyadı: **Hasan YAVUZ**

Öğrenci No: **711722006**

Anabilim Dalı: **İslam Tarihi ve Sanatları**

Programı: **Doktora**

Tezin Türü: **Doktora**

ÖZET

Yazar Adı Soyadı : Hasan YAVUZ
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

OSMANLI DÖNEMİ MISIR HAC YOLLARI VE GÜVENLİĞİ

İslam'ın farklı kıtalara yayılması değişik hac yollarının oluşmasını sağlamıştır. Asya ve Afrika'nın uç köşelerinden başlayan bu yolculuklar içerisinde birçok tehlikeler barındırdığı için, coğrafyaya hâkim İslam devletleri bu yolların bakımı ve güvenliği için çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti, Mısır ve Hicaz'ı hâkimiyetine almasıyla beraber hac yollarının bakım ve muhafazasını üstlenmiştir. Tezimizde Mısır'da yapılan hac organizasyonları, hac güzergâhları ve hac için yapılan çalışmalar araştırılarak Osmanlı Devleti'nin bu konuda yaptığı faaliyetler ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda arşiv belgeleri, tarih kitapları, seyahatnameler ve bu konuda yapılan çalışmalar incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın farklı yerlerinden başlayan hac güzergâhlarının güvenliği için önlemler aldığı, hac organizasyonları düzenlendiği, özellikle Mısır'da sağlık ve güvenlik hizmetlerini sağladığı, surre ve Kâbe örtüsü gönderilmesi hususunda her yıl çalışmalar yaptığı, hac kafilelerinin Kahire'den hareket etmeleri ve Kahire'ye dönüşleri esnada törenler düzenlediği, hacıların yolculuk esnasında konaklamaları için barınma mekânları ve ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıflar tesis ettiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Hicaz, Mısır, Hac, Hac Yolları

ABSTRACT

Name and Surname : **Hasan YAVUZ**
University : **Bursa Uludağ Universty**
Institution : **Social Science Institution**
Field : **Islamic History and Islamic Arts**
Branch : **Islamic History**
Degree Awarded : **Doctoral Degree Thesis PhD**
Supervisor : **Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ**

EGYPTİAN PİLGRİMAGE ROUTES AND SECURİTY IN THE OTTOMAN PERİOD

The spread of Islam to different continents led to the formation of different pilgrimage routes. Since these journeys, which started from the extreme corners of Asia and Africa, contain many dangers, the Islamic states that dominate the geography have worked for the maintenance and safety of these roads. The Ottoman Empire undertook the maintenance and protection of the pilgrimage routes with the domination of Egypt and the Hejaz. In our thesis, the pilgrimage organizations in Egypt, the pilgrimage routes and the studies made for the pilgrimage were investigated and the activities of the Ottoman Empire in this regard were tried to be revealed. For this purpose, archival documents, history books, travel books and studies on this subject have been examined. The Ottoman Empire took precautions for the safety of the pilgrimage routes starting from different parts of Egypt, organized pilgrimage organizations, provided health and security services especially in Egypt, worked every year to send surre and Kaaba cover, pilgrimage convoys departed from Cairo and It has been seen that he organized ceremonies during their return to Cairo, and established shelters for pilgrims to stay during their journey and foundations to meet their needs.

Keywords: The Ottamans, Hijaz. Egypt, Pilgrimage, Pilgramage Routes

ÖNSÖZ

Bütün dinlerde farklı şekillerde mevcut olan hac, özellikle İslam'da canlı bir şekilde var olmuş ve İslam tarihi boyunca önemini korumuştur. Müslümanlar bu ibadeti yerine getirmek için gayret etmiş, bunun sonucunda hac yolları oluşmuş, İslam devletleri, Müslüman halkların bu ibadeti yerine getirmesi için hac organizasyonları yapmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Mısır ve Hicaz'ı almasıyla beraber bu görevi üstlenmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkim olduğu dönemde bu bölgede yaptığı hac organizasyonları ele alınmıştır.

Hac organizasyonları ve yapılan yolculuklar zamanın şartlarına göre değişim göstermiştir. Özellikle buharlı makinaların devreye girmesiyle ulaşım vasıtaları değişmiş, bunun sonucu olarak hac yolculukları kısalmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da hac güzergâhları ile bazı hac görevlilerinin işlevselliği değişmiştir.

Osmanlı dönemi hac yolları ve organizasyonları üzerine yapılan çalışmalar çoğalmaya başlamış olsa da bu konuda hala büyük eksikliklerin olduğunu söylemek mümkündür. Merkez hac emirliği olmasından dolayı Şam hac emirliği hakkında daha fazla çalışma yapılmakla birlikte Osmanlı'nın ikinci önemli hac idaresi olan Mısır hac emirliği üzerine yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Bu eksikliğin giderilmesi için araştırmanın konusu "Osmanlı Dönemi Mısır'da Hac yolları ve Güvenliği" olmuştur.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Osmanlı öncesi hac organizasyonları ve hac yollarının durumu incelenmiştir. Birinci bölümde Osmanlı dönemi Mısır hac kafilesi ve görevlileri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı döneminde ulaşım, ulaşım çeşitleri, hac güzergâhları ve hacıların güvenliği ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Osmanlı Devleti'nin Mısır hac yollarında yaptığı hizmetler değerlendirilmiştir.

Bu vesileyle gerek doktora eğitimim sırasında gerek tez yazım esnasında bilgi ve birikiminden yararlandığım, desteğini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. İhsan KARATAŞ'a tüm katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerine çalışmam sırasındaki yardımları için müteşekkirim. İlk tez danışmanım olup emekli olan ve bana pek çok konuda yardımı bulunan Prof. Dr. Salih PAY'ı saygı ve hürmetle anıyorum.

Arşiv belgelerini okuma ve çalışma konuları üzerine yardımlarını eksik etmeyen arkadaşım Samet AKÇAY'a, bazı Arapça metinlerin okunmasında yardımları olan Muhammed YAŞAR'a, çalışmanın okunarak düzeltilmesi hususunda yardımları olan Esranur DURAN, Dr. Fatma Gül ALTUN ve Dr. Zafer ÇAYLI başta olmak üzere katkısı olup isimlerini anmadığım bütün arkadaşlara şükranlarımı sunarım.

Özellikle çalışma esnasında kendilerine yeterince zaman ayıramadığım kızlarım Hatice Yaren, Erva Betül ve Feyza'yı burada sevgiyle anıyorum. Bana her konuda yardımcı olan ve çalışma esnasında sıkıntılarıma katlanan sevgili eşim Fatma'ya en derin teşekkürlerimi sunuyorum.

Hasan YAVUZ

Bursa - 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ... **iii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ... **iv**
YEMİN METNİ ... **v**
ÖZET ... **vi**
ABSTRACT ... **vii**
ÖNSÖZ ... **viii**
İÇİNDEKİLER ... **ix**
KISALTMALAR ... **xii**
GİRİŞ ... **1**
I- ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI ... 1
A. KONU VE YÖNTEM ... 1
B. KAYNAKLAR ... 2
1. Arşiv Kaynakları ... 2
2. Genel Tarih Kitapları ... 3
3. Seyahatnâme ... 4
4. Araştırmalar ... 6
II- OSMANLI ÖNCESİ İSLAM TARİHİNDE HAC ... 7

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR HAC KAFİLESİ VE GÖREVLİLERİ

I- KAFİLE HAZIRLAMA VE İHTİYAÇLARIN TEMİNİ ... 26
A. KAFİLE HAZIRLAMA ... 27
B. İHTİYAÇLARIN TEMİNİ ... 30
1. İaşe (erzak ve su) ... 30
2. Nakil Hayvanları ... 35
3. Diğer Malzemeler ... 39
4. Masraflar ... 40
II-GÖREVLİLER ... 42
A. EMîR-İ HAC ... 42
B. EMİR-İ HAC YARDIMCILARI ... 53
C. EMİR-İ HAC HİZMETLİLERİ ... 59
D. SURRE GÖREVLİLERİ ... 60
E. GÜVENLİK GÖREVLİLERİ ... 64
F. ADLÎ GÖREVLİLER ... 68
G. SAĞLIK GÖREVLİLERİ ... 70
H. DİN GÖREVLİLERİ ... 71
I. KİLÂR GÖREVLİLERİ ... 72

İ. MUTFAK GÖREVLİLERİ 74
J. HABERCİLER 74
K. TEKNİK GÖREVLİLER 77
L. HİZMETLİLER 78

İKİNCİ BÖLÜM

ULAŞIM YÖNTEMLERİ, HAC GÜZERGÂHLARI VE GÜVENLİK

I. ULAŞIM YÖNTEMLERİ 83
A. KARA YOLU 83
1. Kervan 85
2. Menzil 88
3. Derbend 89
B. DENİZ YOLU 90
C. DEMİR YOLU 93
II. HAC GÜZERGÂHLARI 95
A. KARA HAC GÜZERGÂHI VE MENZİLLER 97
B. NİL HAC GÜZERGÂHI VE MENZİLLER 120
C. DENİZ HAC GÜZERGÂHI VE LİMANLAR 124
ııı-GÜVENLİK 130
A. GÜVENLİĞİ BOZAN UNSURLAR 130
1. Doğal Afetler 130
2. Saldırılar 134
a. Urban Saldırıları 134
b. Korsan Saldırıları 140
c. Portekizlilerin Kızıldeniz'de Hacılara Saldırıları 145
3. Merkezi Hâkimiyetin Zayıflaması Sebebiyle Oluşan Problemler 147
a. Mısır'da Fransız Hâkimiyeti 147
b. Vehhâbîlerin Hicaz'a Hakimiyeti 148
c. Mehmed Ali Paşa'nın İsyanı 150
d. Bazı Mekke Şeriflerinin Osmanlı Devleti Aleyhinde Hareket Etmesi 151
4. Diğer Hususlar 152
a. Hac Kafilesi Görevlilerinin Ticaretle Uğraşması 152
b. Dilencilik 152
c. Hırsızlık 154
B. GÜVENLİK İÇİN ALINAN ÖNLEMLER 156
1. Hac Kafilesi Güvenliği 156
2. Özel Güvenlik Birliklerinin Oluşturulması 159
a. Cerde Birliği 159
b. Asâkir-i Avniye Alayları 161
c. Çöl Muhafızlığı 162
3. Kaleler Yapılması 164
4. Denizlerde Alınan Güvenlik 170
5. Hac Zamanı Hicaz'da Asayişin Sağlanması 172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAC HİZMETLERİ

I. VAKIFLAR 174
A. DEŞİŞE VAKIFLARI 176
B. İMARET VE DARÜŞŞİFALAR 178
C. SU TEDARİK EDEN VAKIFLAR 181
D. FAKİR HAC YOLCULARINA SADAKA GÖNDERİLMESİ 184
II. SURRE 184
A. SURRENİN TARİHİ VE MİKTARI 185
B. URBAN SURRESİ 189
III. SAĞLIK 191
A. SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE 191
B. KARANTİNA MERKEZLERİ 195
1. Kamaran Karantina Merkezi 197
2. Ebû Said Karantina Merkezi 199
3. Tur Karantina Merkezi 199
C. HASTANELERİN YAPILMASI 200
D. HAC YOLLARI VE HİCAZ'DA TEMİZLİK ÇALIŞMALARI 202
IV. KONAKLAMA 205
A. HAN VE KERVANSARAYLAR 205
B. RİBÂT, ZÂVİYE VE TEKKELER 206
C. HACILARIN HAREMEYN'DE KONAKLAMASI 208
D. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN MEKKE'DE YAPTIRDIĞI MİSAFİRHANE 209
V. KÂBE ÖRTÜSÜ GÖNDERİLMESİ 210
VI. HAC SEBEBİYLE YAPILAN KUTLAMALAR 213
A. HAC KAFİLESİ TÖRENLERİ 213
B. KÂBE ÖRTÜSÜNÜN GÖNDERİLMESİ ESNASINDA YAPILAN KUTLAMALAR 217
C. HACILARIN BİREYSEL KUTLAMALARI 218

SONUÇ 220

KAYNAKÇA 223

EKLER 243

ÖZGEÇMİŞ 255

KISALTMALAR

b.	: bin
bkz.	: Bakınız
BOA	: Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
IRCICA.	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
km.	: Kilometre
M.	: Miladi
m.	: Metre
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğerleri / ve devamı
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

A. KONU VE YÖNTEM

İslâm tarihi boyunca farklı bölgelerde yaşayan Müslümanlar, hac ibadetini ifa edebilmek için zorlu yolculuklar yapmışlardır. Bu yolculukların güven içerisinde yerine getirilmesi Müslüman devletlerin öncelik verdiği hususlardandır. 922/1517'de Mısır ve Hicaz bölgesinde hâkimiyet sağlamasıyla birlikte hac ibadetinin yerine getirilmesi, hac yollarının bakım ve emniyeti, hac organizasyonlarının yapılması gibi sorumluluklar da tabii olarak Osmanlı Devleti'nin uhdesine geçmiştir. Bu bağlamda Mısır'da hac organizasyonu yapmak ve yol güvenliğini sağlamak devlete ayrı bir inisiyatif alma zarureti yüklemiştir. Bulunduğu stratejik konum itibarıyla özellikle Mısır, hac yolculuklarının ve aynı zamanda Hicaz'ın en önemli ekonomik aktivite merkezlerinden biri olmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Mısır'da yaptığı hac organizasyonları, hac yollarının bakımı ve güvenliği ele alınmıştır. Konu, zaman olarak Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Haremeyn'e hâkim olduğu dönemle, mekân olarak da Mısır eyaletiyle sınırlandırılmıştır.

Tarihin geçmişte yaşanan olay, kurum, kültür ve kişi üzerinde meydan gelen değişim ve süreklilikten oluştuğu ifade edilmektedir.[1] Bu bağlamda bu araştırmada hac yolları ve organizasyonlarında yaşanan değişim ve süreklilik tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hac organizasyonu dinî bir görev olmasının yanında, devlete ekonomik, siyasî ve kültürel alanlarda birtakım sorumluluklar da yüklemiştir.[2] Osmanlılar sadece kendi sınırlarındaki problemlerle değil, sınırları dışında yaşayan Müslüman halkların sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Nitekim 1255/1840 dolaylarında Güney Afrika

[1] Ahmet Şimşek, "Tarihsel Zaman, Değişim ve Süreklilik", *Tarih İçin Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 10.
[2] Amy Sınger, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 10.

Müslümanlarının hac yolculuğu için Hasan Efendi ve onun ölümünün ardından oğlu Mahmud Fakih Efendi hac rehberi olarak görevlendirilmiştir.[3]

Bu çalışmada; hac yolculukları tarihinin nereye dayandığı, Osmanlı dönemi hac organizasyon çalışmalarının nasıl yapıldığı, hac yollarını olumsuz etkileyen etkenlerin neler olduğu, İslâm devletlerinin bu etkenleri ortadan kaldırmak için neler yaptığı, Mısır'da hac güzergâhlarının nereler olduğu ve niçin değiştiği, ulaşım imkânlarının değişmesinin hac yollarını nasıl etkilediği, Osmanlı Devleti'nin hac organizasyonu konusunda ne tür çalışmalar yaptığı gibi sorulara cevap aranmıştır.

Araştırmamızda tarih araştırmalarında kullanılan tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkipten oluşan beşli yöntem kullanılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak çalışmayı planlama ve çalışma hakkında literatür taraması yapılmıştır. Öncelikle genel tarihler, hatıratlar, seyahatnâmeler ve arşiv kaynakları taranmış, konuyla ilgili bilgiler toplanarak tasnif edilmiş ve farklı kaynakların da yardımıyla mümkün olduğunca objektif bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bilgilerin birinci el kaynaklardan teminine gayret edilmiş, yeri geldiğinde ikinci el ve diğer kaynaklardan da istifade edilmiştir. Tarihi belgeleri toplamaya önem verildiği gibi belge fetişizminden de kaçınılmaya çalışılmıştır.[4]

B. KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Osmanlı arşivleri, sahip olduğu malzeme çeşidi ve zenginliği itibariyle Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan toplumların tarihleri hakkında önemli belgeler içermektedir.[5] Bu bağlamda hac organizasyonu gibi birçok farklılığı barındıran bir çalışmanın arşiv malzemesi kullanılmaksızın ortaya çıkartılması mümkün değildir. Arşivleri ve arşiv belgelerini tanımaya yönelik eserler arasında yer alan Mübahat S. Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* ile İskender Türe ve Salim Kaynar'ın

[3] Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri* (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016), 102.
[4] Edward Carr, belge ve olguların tarihçi için zorunlu olduğunu fakat bu belgeleri fetiş haline getirmemek gerektiğini ifade etmiştir. Belgeler kendi başlarına tarihi oluşturamamaktadır. Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, çev. Gizem Gürtürk (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 67.
[5] Uğur Ünal, "Türkiye'de Devlet Arşivleri", *Tarih İçin Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 393.

hazırladığı *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*; rûmî, hicrî ve miladî takvimlerin dönüştürülmesinde Türk Tarih Kurumunun web ortamında sunduğu *Tarih Çevirme Kılavuzu*[6] istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almıştır.

Hac organizasyonları, hac yollarına yapılan masraflar ve yol güvenliğine ilişkin olarak alınan tedbirler, urbanla ilişkiler gibi konuları içeren Mühimme, Maliyeden Müdevver,[7] Vakıf ve Surre defterleri,[8] Hatt-ı Hümâyûn ve İrâde-i Dâhiliye belgeleri olmak üzere farklı türlerdeki çok sayıda arşiv belgesinden yararlanılmıştır. Bunların başlıcaları Mısır Mühimme Defterleri; Yıldız Sarayı Arşivi, özellikle de Sadaret makamının dâhilî ve haricî meseleleri padişaha arz ettikleri raporlar, sarayın resmî görevlilerle yaptığı yazışmalar, Sıhhîye Nezareti ve karantinalar ile ilgili belgelerin bulunduğu fon; Eyâlât-ı Mümtâze[9] arasında yer alan Mısır Hidivliği ile ilgili belgeleri bulunduran Sadâret Eyâlet-i Mümtâze Mısır evrakları; Tanzimat döneminde kurulan Meclis-i Vâlâ tarafından gönderilen Meclis-i Vâlâ evrakları; Haricîye Nezareti'nin idarî, siyasî ve hukukî konuları içeren evrakları ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evraklarıdır. Bunların yanı sıra Osmanlı Arşivi Ali Emiri ve Muallim Cevdet tasniflerindeki askerî, dâhilî, evkâf, haricî, sıhhîye ve özellikle de hac emirleriyle ilgili belgeler, hac yollarında bulunan kalelerin bakım ve tamiratı, hac kafilesi görevlileri ve masraflarını gösteren belgeler ile Hicaz (1301/1883) ve Mısır (1287/1871) salnamelerinden de istifade edilmiştir.

2. Genel Tarih Kitapları

Çalışmada, Osmanlı öncesi İslam tarihinde yaşanan hac organizasyonlarıyla ilgili gelişmeleri görmek için klasik İslâm tarihi eserlerine de başvurulmuştur. Genel İslâm tarihi kaynaklarından Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, Taberi'nin (ö. 310/922) *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İbnü'l-Esîr'in (ö.

[6] https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/, 22 Temmuz 2022.
[7] Maliyeden Müdevver defterlerde hac yollarında bulunan kalelerin tamiratı, menzillerin durumu, vakıf ve surre gibi konularla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bk. İskender Türe, Salim Kaynar, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 155.
[8] Surre defterleri, Osmanlı Devleti'nin Mekke ve Medine başta olmak üzere kutsal beldelere ve urbana hac zamanı gönderdiği altın, para ve kıymetli hediyelerin bilgilerinin kaydedildiği defterlerdir. Kayıp olanlar hariç yaklaşık 5000 adet surre defteri bulunmaktadır. Bk. Şit Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/568.
[9] İdaresi bazı imtiyazlar içermekte olan yerlere Eyâlât-ı Mümtâze ismi verilmektedir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 1/577.

630/1233) *el-Kâmil fi't-târîḫ*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhü'l-İslâm*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ve İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Ayrıca hac, hac yolları ve Hicaz tarihi üzerine yapılan çalışmalar da yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Hulefâ-yı Râşidîn döneminden 972/1564 yılına kadar Memlük ve Osmanlı Devleti'nin Mısır hac yolları, menziller ve hac kafilesi görevlileri hakkında bilgiler bulunan Ceziri'nin (ö. 976/1568) *ed-Dürerü'l-Ferâid fî Ahbâri'l-Hac ve Tarîki Mekketi'l-Muazzama* adlı eser bunların başında gelmektedir. Mısır hac emirliği ve hac organizasyonları hakkında bilgiler veren Ahmed Reşidî'nin *Hüsnü's-Safâ ve'l-İbtihâc bi Zikri Men Vulliye İmarete'l-Hac*, Haremeyn tarihi hakkında bilgi veren Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke*, İbn Zebâle'nin (ö. 199/814) *Ahbâru'l-Medine: Medine Tarihi*, Fâsî'nin (ö. 832/1429) *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Haram*, Fehd'in (ö. 922/1516) *Gâyetü'l-Merâm bi-Ahbâri Saltanati'l-Beledi'l-Harâm*, Eyüp Sabri Paşa'nın (ö. 1308/1890) *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı'nın *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Münir Atalar'ın *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* de faydalanılan diğer eserlerdir.

Çalışmada; Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Tarih-i Cevdet*, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı'nın (ö. 1977) *Osmanlı Tarihi,* İlyas Ağa'nın (ö. 1281/1864) *Tarih-i Enderûn Letâif-i Enderûn (1812-1830)* gibi Osmanlı Devleti'nin genel tarihi üzerine yazılan eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca Osmanlı dönemi Mısır eyaletini ele alan çalışmalar gözden geçirilmiş ve İbn İyas'ın (ö. 930/1524) Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı aldığı ilk yılları anlatan *Bedâiü'z-Zuhûr fî Vekaii'd-Duhûr'un* 5.cildi ve Ceberti'nin (ö. 1240/1825) Mısır tarihinin Osmanlı dönemini anlatan *Târîhu Acâibi'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* da başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır.

3. Seyahatnâmeler

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren İslâm dünyasında seyahat kültürü oluşmaya başlamıştır. Bunda siyasî, dinî, idarî, askerî, ticarî ve ilmî faaliyetler ile hac ibadetinin büyük etkisi

olmuştur.[10] Özellikle Haremeyn'i ziyaret etme isteği bütün Müslümanları ilgilendiren önemli bir konu olduğu için İslâm dünyasında en önemli seyahatler hac merkezlerine yapılmıştır. Bu durum her yıl düzenli bir şekilde seyahat etme kültürünün, hac organizasyonlarının, hacıların yeme içme ve güvenli bir şekilde yolculuk yapmalarını sağlayan hizmet kurumlarının oluşmasını sağlamıştır.[11] Menziller hakkında bilgi veren menâzil ve hac ibadetinin yapılışını gösteren menâsik kitapları başta olmak üzere bu yolculukların hacılar tarafından kaleme alınmasıyla birlikte hac seyahatnâme kültürü oluşmuştur.[12] Çalışmamızda, Osmanlı Devleti döneminde ve öncesinde yazılan pek çok seyahat türünden yararlanılmıştır. Bu kapsamda, Fas'tan Hicaz'a doğru giden güzergâh ve menziller hakkında bilgiler veren Ebû Salim el- Ayyaşi'nin (ö. 1090/1679) *Rihletü'l-Ayyaşiyye* isimli eserinden faydalanılmıştır. Özellikle Haremeyn'de Osmanlı dönemi eserleri, Mısır hac güzergâhı, Mısır'daki hac kutlamaları ve Haremeyn vakıfları hakkında bilgiler veren Evliya Çelebi (ö. 1096/1685) Seyahatnâmesi'nin 9. ve 10. cildi en çok yararlanılan kaynakların başında gelmektedir. Ayrıca, Mısır mahmil kumandanlığı ve Mısır hac emirliği yapan İbrâhim Rifat Paşa'nın (ö. 1935) hac kervanıyla beraber Kahire'den Hicaz'a kadarki yolculuk, konaklama, ziyaret yerleri ve menziller ile Mekke, Medine ve Hicaz'da bulunan mekânlarda görüp işittiklerini yazdığı *Mir'atü'l Harameyn* ve Mısır surre eminliği yapan Muhammed Sadık Paşa'nın (ö. 1902) yaşadıklarını kaleme aldığı *er-Rehelatü'l-Hicaziyye* adlı eserlerden de istifade edilmiştir.

İstanbul surre emini olan babası Ali Kemal Paşa'nın yanında hacca giden Söylemezoğlu Süleyman Şefik'in *Hicaz Seyahatnâmesi*, hac güzergâhında yaşanan zorluklar, tarihî yerler, urbanın durumu, yöneticilerin çalışmaları ve Hicaz'ın güncel durumu hakkında Sultan II. Abdülhamit'e (1876-1909) rapor sunulmak için hazırlanmıştır. Ayrıca Doktor Mehmed Şakir Bey'in, Hicaz'ın sağlık durumu hakkında bilgilendirmek için yazdığı rapor niteliğindeki *Halife II. Abdülhamit'in Hac Siyaseti, Dr. Mehmet Şakir Bey'in Hicaz Hatıratı* adlı çalışma da değerli bilgiler içermektedir. Bu eserde Doktor Mehmed Şakir Bey, yolculuk esnasında uğradığı yerleri ve gördüklerini anlatmıştır. Özellikle

[10] Ahmet Özel, "Hac (Seyahatnâmeler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/413.
[11] Mustafa Çağrıcı, "Seyahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/8.
[12] Nurettin Gemici, "Seyahatnâmeler ve Seyyahlar Gözüyle Hac", *Musiki ve Edebiyatımızda Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 143-163.

Hicaz'ın sağlık durumunu incelemiş ve neler yapılması gerektiği konusunda görüşler öne sürmüştür.

Johann Ludwig Burckhardt'ın Avrupa'da bulunan Afrika Cemiyeti'nin katkılarıyla 1229/1814'te Müslüman kisvesiyle yaptığı hac yolculuğunu yazdığı *Arabistan Seyahatleri* isimli çalışma Vehhâbî işgali sonrasını göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışmaların dışında hac yolları ve hacılar hakkında bilgi veren birçok seyahatnâmeden de yararlanılmıştır.

4. Araştırmalar

Çalışmamızda, konuyla ilgili yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri ile sempozyumlarda sunulan bildirilerden yararlanılmıştır. Adil Erken'in *XVII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*, Aysel Şahin'in *Sultan II. Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac (1808-1918)*, Betül Ayaz'ın *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)* isimli tezlerden literatür ve sistem konusunda yararlanılmıştır. Özellikle Semira Ömer'in *İmaratu'l-hacci fî Mısr el-Usmaniyye* adlı eseri Osmanlı dönemi hac organizasyonları hakkındaki önemli çalışmalardandır. Mısır güzergâhındaki menziller ve kafile görevlileri konusunda bu eserden yararlanılmıştır. Ayrıca Beyyûmi'nin *Muhassasatü'l-haremeyni'ş-şerîfeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmâniyyi* adlı çalışmadan da istifade edilmiştir.

1422/2002'de Kahire'de düzenlenen *Turuku'l-Hacci: Cüsurun li't-tevâsuli'l-hazari beyne'ş-şuubi*, 1437/2016'da Hartum şehrinde düzenlenen *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından düzenlen *Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac* sempozyumlarından,[13] Vahdettin Engin'in editörlüğünü yaptığı *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu* ve Murat Kargılı'nın hazırladığı *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu* isimli çalışmalardan yararlanılmıştır.

16 ve 17. yüzyıllarında Osmanlı Devleti'nin hac idaresini genel hatlarıyla ele alan Faroqhi'nın *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)* adlı çalışması önemli başvuru

[13] Bu sempozyum 2021'de Diyanet Vakfı Yayınları tarafından "Hac Tarihi, Sosyal ve Psikolojik Boyutlarıyla Hac, Musiki ve Edebiyatımızda Hac, Eğitim ve Sağlık Boyutuyla Hac, Fıkhi Boyutuyla Hac" olmak üzere beş kitap olarak basılmıştır.

kaynaklarımızdandır. Ayrıca bu çalışma, yöntem konusunda da bize yol göstermiştir. Osmanlıda, hac mevsiminde yapılan sağlık çalışmaları hakkında bilgi veren Gülden Sarıyıldız'ın *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914),* Mustafa Güler'in *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar),* Murat Dalyan'ın *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* isimli eserlerden istifade edilmiştir.

Orhan Kılıç'ın "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği" isimli makalenin kullandığı metot ve kaynaklarından yararlanılmıştır. Hac yollarındaki güvenlik konusunda Melek Çolak'ın "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", Faruk Doğan'ın "XIX. Yüzyıllarda Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", İsmâil Yaşayanlar'ın "Havâlî-i Mübâreke-i Hicâziyye'yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Âsâkir-i Avniyye Alayları"; Mısır hac menzilleri hakkında Şerife Eroğlu'nun "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı, Kahire'den Medine'ye Hac Menzilleri", Burak Gani Erol'un "Memlükler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk" isimli makalelerden istifade edilmiştir. Bunların dışında Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanmış olan İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden de faydalanılmıştır.

II- OSMANLI ÖNCESİ İSLAM TARİHİNDE HAC

"Hac" sözlükte; mutlak kasıt,[14] ziyaret amacıyla bir yere gitmek,[15] saygı duyulan büyük ve önemli bir şeye yönelmek, yücelttiğine ulaşmayı çok istemek, ayak basmak, bir yere defalarca gitmek ve hâkim olmak gibi anlamlara gelmektedir. İslâm şeriatında hac kavramıyla, belirli fiilleri yerine getirmek için Kâbe'ye varma kastedilir.[16] Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, gücü yetenlerin hac görevini yerine getirmesinin Allah'ın insanlar

[14] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 2/326.
[15] Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, ed. Muhammed Seyyid Kilani (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 107.
[16] Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli Ceziri, *ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/60.

üzerinde bir hakkı olduğu belirtilmiş, Hz. Peygamber de haccın İslâm'ın beş şartından biri olduğunu ifade etmiştir.[17]

Hac ibadetinin kökeni bazı tarihçilere göre Hz. Âdem'den öncesine kadar dayanmaktadır. İnsan yaratılmadan önce meleklerin haccettiği, Hz. Âdem'in ise Hint topraklarında bulunduğu esnada Allah'ın emri üzerine[18] Kâbe'nin yapımını tamamladığı, meleklerin ona haccın rükünlerini öğrettiği, hatta Hint diyarından gelerek 40 defa hac yaptığı rivayet edilmiştir.[19] Hz. İbrâhim Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini müesseseleştirmiş ve idaresini oğlu Hz. İsmâil'e vermiştir.[20] Hz. Âdem'in ardından, Mekke'de yaşayan Hz. Şît'in hac ve umre ibadetlerini yerine getirdiği, Hz. Nuh'un da yeryüzü sular altında kaldığı zaman gemisiyle beraber hac yaptığı bildirilmiştir.[21] Kuran'ı Kerim'de *"İnsanları hacca çağır, onlar yürüyerek veya uzak yerlerden yorgun develere binerek gelsinler."*[22] buyrulmaktadır. Araplar, Hz. İbrâhim'den beri hac ibadetini yerine getirmiş ve bu ibadet yaygınlaşarak Kâbe'yi Arabistan'ın hac merkezi haline getirmiştir.[23]

İslâm öncesi dönemde, hac ibadetinin sorunsuz gerçekleşmesi için Mekkelilerin oluşturduğu bazı kurumlardan bahsedilir. Bu kurumların oluşmasında en büyük pay sahibi ise Hz. Peygamber'in atalarından Kusay b. Kilâb olmuştur. Kusay, Kâbe'nin perdedarlığı, rifâde,[24] sikâye,[25] hacıları konuk etme, meclisi idare, savaşa giden askere

---

[17] Salim Öğüt, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/390.

[18] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi, *Tarihü't-taberi: Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1967), 1/81.

[19] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 1/18.

[20] Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali Fasi, *Şifaü'l-garam bi-ahbari'l-beledi'l-haram*, ed. Muhammed b. Mahmud b. Neccar (Mekke: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadise, 1956), 2/26.

[21] Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-Ezraki, *Ahbâru Mekke (Mekke Tarihi)*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 55.

[22] el-Hac, 22/27.

[23] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, 2003), 1/28.

[24] Rifâde, Mekke'ye gelen hacılara yemek ikram etme geleneğidir. Câhiliye döneminde rifâde geleneğini sürdürebilmek için önceleri halktan vergi toplanmış, daha sonra bu işi şeref kazanmak isteyen zenginler üstlenmiştir. Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-Ezraki, *Ahbâru Mekke (Mekke Tarihi)*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 109.

[25] Mekkelilerin ve hac günlerinde Kâbe'yi ziyaret için gelenlerin su ihtiyaçlarının karşılanması görevidir. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sikaye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/177.

bayrak dikme vazifelerini kendisi yerine getirmiştir.[26] Kâbe'yi tamir ettirerek hac hizmetleriyle ilgili düzenlemeler yapmış ve bu görevleri Kureyş kabilesinin kollarına dağıtmıştır.[27] Ardından Kusay, Kâbe'nin örtülmesi için herkese gücü nispetinde vergi koymuş, Kureyş bu uygulamayı ortaklaşa devam ettirmiştir.[28]

İslam öncesinde Arapların savaştan ve her türlü saldırıdan kaçındıkları Receb, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarından oluşan haram aylar uygulaması vardı.[29] Haram aylar uygulaması hac yollarının güvenliği konusunda önemli bir yere sahiptir. Genel olarak bu uygulamanın Hz. İbrâhim dönemine dayandığı kabul edilmektedir. Fakat Hâşim döneminde başladığını kabul edenler de bulunmaktadır.[30]

Attâb b. Esîd (ö. 634), Mekke'nin fethinden (8/630) sonra Hz. Peygamber tarafından Mekke'nin idarecisi olarak görevlendirilmiştir.[31] 9/631 yılında hac emîri olarak tayin edilen Hz. Ebû Bekir, 300 kişilik hac kafilesiyle beraber Medine'den hareket etmiştir.[32] Hz. Peygamber 10/632 senesinde ensar ve diğer Arap kabilelerinden meydana gelen büyük bir kalabalıkla hac yapmak için Medine'den ayrılmıştır. Bu yıl hac emirliğini kendisi yapan Hz. Peygamberin yanında hanımları ve kızı Fâtıma da (ö. 632) bulunmaktaydı.[33]

---

[26] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tarihü't-taberi: Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Daru'l-Maarif, 1967), 2/258.
[27] İbn Sa'd, *Tabakat,* 1/59.
[28] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Ali b Abdülkadir Makrîzî, *ez-Zehbü'l-mesbuk fî zikri men hacce mine'l-hulefa ve'l-müluk.* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2000), 73.
[29] İslâm döneminde de haram aylara saygı devam etmiştir. Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmuri (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1990), 1/80.
[30] Taberi'nin bir rivayetinde Kusay, Mekke'ye gitmek istediğinde annesi ona hac mevsimini beklemesini söylemiştir. Bunun ardından Kusay, içinde savaşın haram olduğu ayları bekleyerek hacılarla birlikte yola çıkmış ve Mekke'ye gelmiştir. Bu olay bize gösteriyor ki Haram aylar uygulaması Hâşim öncesi başlamıştır. Taberi, *Tarihü't-taberi,* 2/255.
[31] Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed İbn Fehd, *Gayetü'l-meram bi-ahbari saltanati'l-beledi'l-haram*, ed. Fehim Muhammed Şeltut (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1986), 1/20.
[32] Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmuri (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1990), 4/252.
[33] Ebu Ca'fer Muhammed İbn Habib, *el-Muhabber Arap Kültürü*, çev. İsmail Güler - Adem Apak (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 31; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi : el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 2/179.

Hz. Peygamber, Kâbe'ye örtü örtme ile hacılara su verme hizmetleri dışında cahiliyeden kalma birçok uygulamayı kaldırmış,[34] rifâde hizmetini de şahısların uhdesinden alıp bir kamu görevi haline getirmiştir.[35] İslâmî kaynaklarda, Arapların zamanla haram ayların yerlerini değiştirmek veya haccın sabit bir mevsimde yapılmasını sağlamak amacıyla nesî uygulamasına başvurdukları belirtilmiştir.[36] Buradaki amaç, sattıkları ürünlerin satmaya uygun zamana denk getirilmesiydi. Hz. Peygamber, Veda Haccı'nda bu âdeti de yürürlükten kaldırmıştır.[37] Hz. Peygamber 10/632'de hac yolculuğunun güvenliği, konaklama mekânları ve su temini için hazırlık yaptırmıştır.[38] Ayrıca ganimet olarak aldığı Fedek gelirlerinin bir kısmını yolcular için ayırmış ve Kâbe'ye Yemen örtüsü örttürmüştür. Bu uygulama İslâm hükümdarları tarafından da devam ettirilmiştir.[39]

Hz. Peygamber'den sonra gelen halife ve hükümdarlar ya bizzat kendileri hacca gitmek yahut emir tayin etmek suretiyle hac kafilelerinin bu ibadeti sorunsuz bir şekilde yerine getirmelerini sağlamaya çalışmışlardır.[40] Nitekim halifelikleri süresince Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman hac emirliğini kendileri yerine getirmişlerdir.[41] Hz. Ali ise hilafeti dönemindeki iç karışıklıklar sebebiyle hac yapmaya fırsat bulamamış ve yerine vekil göndermiştir.[42]

Câhiliye döneminde ticaret yolu olan Hicaz'daki ana yollar, hac ibadetinin farz kılınmasından sonra hac yolu olarak kullanılmıştır.[43] İslâm'ın farklı coğrafyalara yayılması üzerine Arabistan dışından da hac yolculukları başlamıştır. Özellikle Hz.

---

[34] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 176; Mustafa Necati Barış, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri)", *Eskiyeni: Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (2021), 549-568.
[35] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 112.
[36] Cevad Ali, *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*(Bağdat: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993), 8/488.
[37] Câhiliye döneminde kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanması suretiyle takvime yapılan müdahale anlamında bir terim. Mustafa Fayda, "Nesî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578.
[38] Seyfeddin Ersoy, "Dünü ve Bugünü ile Türkiye'de Hac Organizasyonu" (Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 27-47.
[39] Süleyman Salih Kemal, *İmâratü'l-hacci fi'l-asri'l-Abbâsiyyi* (Mekke: Ümmül Kura, 1988), 4.
[40] Abdülkerim Özaydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/399.
[41] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tarihü't-taberi : Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Daru'l-Maarif, 1967), 4/406; İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi : el Bidaye Ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7/307.
[42] Vicdân Ferîk İnâd el-Ârızî, *İmâretü'l-hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye 8-132 H. / 629-750 M.* (Amman: Daru Emced li'n-Neşr, 2017), 125; Özaydın, "Hac", 14/399.
[43] İsmail Hâmid İsmail Ali, "Rihletu hacci Ebi'l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab muntasafe'l-karni h.7/m.13 ve eseruhe'r-rûhiyyu fî Sudane vadiye'n-Nil", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/19-36.

Ömer döneminde Mısır, Suriye ve İran'ın fethedilmesi, hac yollarının genişlemesini sağlamıştır.[44] Bu tarihten itibaren hac yollarına ihtimam gösterilmiş, yolcuların dinlenmeleri için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Hz. Ömer, Mekke ile Medine arasında yolcuların dinlenebileceği yerler yaptırmış,[45] Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eşarî'ye (ö. 42/662) Basra ile Mekke arasında bazı konaklar inşa ettirmesi ve su kuyuları kazdırmasını emretmiştir.[46] Ayrıca Mekke-Medine arasındaki su kaynakları etrafında misafirhane yapmak, yeni kuyular açmak ve mevcut olanları temizlemek isteyen kabilelere, hac ve umre yolcularının öncelikle faydalanmaları şartıyla izin vermiş, Şam-Hicaz arasında da benzer tedbirler almıştır.[47] Kûfe-Hîre arasındaki bir konağın misafirhane olarak kullanılmasını emretmiştir.[48] Hac güzergâhında yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere içerisinde un, yağ, hurma, kuru üzüm gibi gıda maddelerinin bulunduğu "Darü'd-Dakik (un evi)" inşa ettirmiştir.[49]

Hz. Peygamber zamanından itibaren Kâbe örtüsüne önem verilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Kâbe örtüsü olarak Yemen yapımı burûd kumaşıyla beraber Mısır'da yapılan kabâtî kumaşı, Hz. Ömer döneminde Mısır yapımı kabâtî kumaşı[50] ve Hz. Osman döneminde ise Mısır yapımı burûd kumaşı kullanılmıştır.[51]

Emevîler ilk dönemlerinden itibaren dinî ve siyasî yönleri bulunan hacca önem vermişlerdir. Hac işleri bazen halifeler,[52] bazen de Hicaz[53] veya Haremeyn'e bağlı olan

---

[44] Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 16.

[45] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 144-297.

[46] Andrew Blair - Brian Ulrich, "Form Irag to the Hijaz in the Early Islamic Period History and Archaeology of the Basran Hajj Road and the Way(s) Through Kuwait", *The Hajj: Collected Essays* (Londra: London British Museum, 2013), 37-51.

[47] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 59.

[48] Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/50.

[49] Ahmet Erol, *Klasik İslam Döneminde Ulaşım* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 21.

[50] Hz. Ömer'in yaptığı uygulamalardan biri de Kâbe örtüsünün beytülmalden ayrılan parayla alınmasıdır. Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali Fasi, *Şifaü'l-garam bi-ahbari'l-beledi'l-haram*, ed. Muhammed b. Mahmud b. Neccar (Mekkete'l Mükerreme: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadise, 1956), 1/121.

[51] Hz. Osman'ın, Kâbe'ye iki örtü yaptıran ilk halife olduğu kabul edilmiştir. el-Ezraki, *Ahbâru Mekke,* 242.

[52] Abdülmelik b. Mervân (685-705), Velîd b. Abdülmelik (705-715), Süleyman b. Abdülmelik (715-717), Ömer b. Abdülazîz (717-720), Hişâm b. Abdülmelik (724-743) bizzat hac emirliği yapan Emevî halifelerindendir. Halife olarak hac yapan Hişâm b. Abdülmelik, yaptığı haccın çok başarılı bir şekilde

Mekke ve Medine[54] valileri tarafından idare edilmiştir. Nitekim Muâviye, bazı yıllar kendisi bu görevi üstlenmiş ve veliaht olarak düşündüğü oğlu Yezîd'i de (680-683) birkaç defa hac emîri olarak görevlendirmiştir.[55] Emevî ailesi dışında Evs, Hazrec, Havazin, Sakif ve Kureyş'in farklı kollarına mensup bazı Arap kabilelerinden hac emirliği görevini yerine getirenler olmuştur.[56] Emevîler döneminde hac yolları onarılmış, yeni yollar açılmış, köprüler yapılmış, hac güzergâhlarında kuyular açılmış, sarnıçlar inşa edilmiştir. Kûfe-Mekke arasında Sa'lebiye[57] mevkiinde açılan su kuyusu buna bir örnektir.[58] Nitekim Abdülmelik'in Hicaz valisi olan Haccâc b. Yûsuf, görevi esnasında hac yolunu yaptırmaya başlamış ve bu çalışma sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. Aynı zamanda Abdülmelik b. Mervân, yollara mesafe taşları diktirmiş ve gidilecek yön bu sayede ölçülebilmiştir. Bu dönemde ulaşımın rahat yapılabilmesi için nehir ve kanalların üzerine köprüler de yaptırılmıştır.[59]

Ömer b. Abdülazîz, hac yollarında misafirhane, han ve aşevleri yaptırmıştır. Hişâm b. Abdülmelik, bayındırlık işlerine önem vermiş, su kanalları, göletler ve hac yolları boyunca hanlar inşa ettirmiştir.[60] Nitekim Hişâm b. Abdülmelik zamanında yaptırılmış olan Kasru'l-Hayri'l-Garbî ve Kasru'l-Hayri'ş-Şarkî saraylarının içinde yolcular ve malları için hanların bulunduğu görülmüştür.[61] Bu dönemde Ürdün civarında bulunan Kasr-ı Harana'nın da hacıların dinlenmesi için yapıldığı düşünülmektedir.[62] Emevî

---

gerçekleştiğini ifade eden bir kitabe yaptırmıştır. Hişâm'dan sonraki Emevî halifelerinin hacca gitmediği belirtilmektedir. Ahmed Reşidi, *Hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliye imarete'l-hac* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980), 93-94.

[53] 722'de Hicaz valisi Abdulvahid b. Abdullah en-Nasri hac ettirmiştir. Taberi, *Tarihü't-taberi*, 7/20.

[54] 720'de Medine valisi Abdurrrahman b. Dahhâk hac emirliği yapmıştır. Taberi, *Tarihü't-taberi*, 6/618.

[55] İbn Kesir, el-Bidâye *ve'n-nihâye,* 8/81; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 3/453; Reşidi, *Hüsnü's-safa,* 93; İbn Habib, *el-Muhabber Arap Kültürü*, 36; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* 5/210.

[56] Emevîler, güç sahibi olmalarını istemediklerinden genellikle hac emirliği görevine art arda aynı kişiyi atamamışlardır Bedri Muhammed Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", çev. Münir Atalar, *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 37-72.

[57] Küfe'de Mekke'ye gidiş esnasındaki ilk menzildir. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan* (Beyrut: Dâru Sadır, 1997), 1/78.

[58] Kemal, *İmâratü'l-hac*, 15.

[59] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.

[60] Volkmar Enderlein, "Suriye ve Filistin: Emevî Halifeliği", *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 60.

[61] Fatih Erkoçoğlu, "Emevîlerde İmar Faaliyetleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/529; Erol, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, 28.

[62] Kasr Harana'nın tasarımı Emevi sarayları gibi bir hisarı andırmaktadır. Bazı kaynaklar alt katında ahır bölmeleri ve üst katında oturma odaları bulunan yapının hacılar için bir dinlenme evi olduğunu ileri sürülmektedir. Volkmar Enderlein, "Emeviler Dönemi Mimari", *İslâm Sanatı Ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 73.

valileri de hacca gidip dönenlere kolaylık sağlamak için hanlar ve ribâtlar yaptırmaya çalışmışlardır.

Muâviye, halifeliği döneminde dibâce kumaşıyla Kâbe'yi örttürmüş ve masraflarını devlet tarafından karşılamıştır.[63] Bu dönemde Kâbe'ye iki örtü yaptırılmış; ipekten olan örtü aşure günü, kabâtî kumaşından yaptırılan örtü ise Ramazan ayının sonlarında örttürülmüştür.[64]

Emevîlerin haccın yapılışıyla ilgili fıkhî ihtilafların yaşanmaması için bazı tedbirler almışlardır. Bunlardan biri, hac ibadetinin nasıl yapılacağı konusunda bazı âlimlerin tek yetkili fetva makamı olarak görevlendirilmesidir. Özellikle Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), hac mevsiminde uzun süre tek fetva mercii olarak görev yapmıştır.[65]

Abdülmelik b. Mervân, Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerini Süveyş bölgesine yerleştirerek hac yolcularının ve kervanların güvenli bir şekilde yolculuk yapmaları için çalışmıştır. Haccâc b. Yûsuf da yol üzerinde gözetleme kuleleri yaptırmış, yol kesenleri ağır yaptırımlarla cezalandırmıştır.[66]

Hac organizasyonu ve hacıların yol güvenliğini sağlamak için alınan tedbirler Abbâsîler zamanında da devam etmiştir. Horasan ve diğer uzak yerlerden gelen hacı adayları Şevval ayında Bağdat'ta toplanmakta ve burada düzenlenen bir törenle Hicaz'a uğurlanmaktaydı. Ayrıca hacı adaylarını korumak için oluşturulan askerî bir birlik de kafileye eşlik etmekteydi.[67] Hac kafileleri yolculuk boyunca Kûfe, Necef, Kadisiye gibi etrafı hurmalıklarla çevrili yerler ve büyük şehirlere uğramakta, Fırat nehrini sallardan yapılmış bir köprü üzerinden geçerek Arabistan çölü ile Necid yaylaları üzerinden Hicaz dağları istikametinde yol almaktaydılar.[68]

---

[63] Fasi, *Şifaü'l-garam,* 1/121.
[64] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 242; Şahin, *Kâbe Örtüsünün Tarihsel Gelişimi*, 24.
[65] Mustafa Özkan, "Emevilerde Dini Hayat", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emeviler,* ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/443.
[66] Erol, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım,* 40.
[67] Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 6/371.
[68] Abdülkerim Özaydın, "Hac (Tarihçe)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/399.

Abbâsî halifeleri de hacca ihtimam göstermişlerdir. Nitekim Ebû Cafer el-Mansûr (754-775), hac yolunda vefat etmiştir.[69] Mehdî-Billâh (775-785) iki defa, Hârûnürreşîd (786-809) dokuz veya on bir defa hacca gitmiş, sonraki halifelerin büyük bir bölümü ise devlet merkezinden uzun süre ayrılmayı göze alamadıkları için bu görevi ifa edememişlerdir.[70] Abbâsîler, ilk dönemlerinde hanedan mensuplarından, Mekke, Medine, Tâîf, Hicaz valilerinden[71] gerekli vasıflara sahip hac emirleri tayin ettikleri gibi Irak'tan özel hac emirleri de görevlendirmişlerdir.[72] Daha sonraki yıllarda, özellikle Büveyhîlerin Abbâsîlere hâkimiyeti döneminde, Hz. Ali soyundan gelen nakîbler hac emiri olmuşlardır.[73] Abbâsîlerin merkezi otoritelerini kaybetmesiyle hilafet merkezinden ayrı, müstakil devletlerin ortaya çıkması neticesinde meydana gelen kargaşalardan sonra hac emirleri, halifelerin sahip oldukları yerleri müdafaa edebilecek nitelikteki komutanlardan tayin edilmiştir. Bazen Irak, Şam, Mısır ve Mağrib'den gelen hac emirleri bulunduğu gibi bazen de aynı bölgelerden birden fazla emir Mekke ve Medine'de karşılaşmıştır. Abbâsî Devleti'ne Moğollar tarafından son verilmesi ile (656/1258) Irak'tan 19 yıl boyunca hac emîri gönderilememiştir. Sultan Zahir Baybars'ın (1260-1277) Abbâsî halifeliğini Mısır'a naklinden itibaren, hac emirleri Mısır'dan tayin edilmiş ve Kâbe örtüleri de buradan gönderilmeye başlamıştır.[74]

Abbâsîler, Kûfe ile Mekke arasındaki yollara mesafeleri gösteren işaretler koydurmuş, dinlenme mekânları yaptırmış[75] ve su kuyuları kazdırmıştır. Örneğin 133/751 senesinde hac emiri olan İsa b. Mûsâ, Irak hac yolu üzerinde bulunan Rebeze'de su kuyuları açtırmıştır.[76] Ebû Cafer el-Mansûr ve Mehdî-Billâh dönemlerinde hac yollarına bakım yaptırılmıştır. Ebû Cafer, hac yolunda halifelerin istirahat edecekleri yerler inşa

[69] Halîfe b. Hayyât, et-Târîh, 501; Taberi, *Tarihü't-taberi*, 8/27; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 6/111; Reşidi, Hüsnü's-safa, 96; Celaleddin Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, 267; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/177; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 8/28.
[70] Özaydın, "Hac (Tarihçe)", 14/399.
[71] Taberi, *Tarihü't-taberi*, 10/17; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 10/151.
[72] İbrâhim Hasan, *Siyasî Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, 6/371.
[73] Büveyhoğulları, Abbâsîlere tahakküm etmeye başladıkları zaman bütün doğu İslâm ülkelerini de siyasî etkileri altına almışlardır. Bu dönemde, etkili bir şekilde Şia siyaseti takip eden Büveyhiler, hac emirleri tayin işini de kendi ellerine almış ve hac emirlerinin çoğunu Hz. Ali soyundan gelen nakiblerden seçmişlerdir. Bu emirlerden Ebû Ahmed en-Nakib, Hicri 354, 355, 356, 357 ve 360 senelerinde hac emiri tayin edilmiştir. Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 37-72.
[74] Abbâsîler dönemi hac emirleri listeleri için bu iki esere bakılabilir. Bk. Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 95-96; Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 37-72.
[75] Francis Robinson, *Cambridge Resimli İslâm Dünyası Tarihi*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 198.
[76] Kemal, *İmâratü'l-hac*, 194.

ettirmiştir.[77] Hârûnürreşîd ve eşi Zübeyde 3 milyon dinar harcayarak Irak hac yoluna bakım yaptırmış ve bu yol "derbizübeyde" diye anılmıştır.[78] Aynı zamanda Zübeyde bu yol üzerine kuyu, sarnıç, han ve mola yerleri inşa ettirerek hizmetin geliştirilmesi için büyük çaba sarf etmiştir.[79] Nitekim bugünkü kalıntılarda Irak hac yolunda toplam 90 kadar sarnıcın izleri bulunmaktadır.[80]

Abbâsîler döneminde kumaş dokuma sanatı çok ilerlemiş; renklendirme, nakışlama, altın ve gümüşle süsleme öncekilerin ulaşamadığı bir seviyeye ulaşmıştır. Kâbe örtüsünün ilk dönem Bağdat'ta ardından Mısır'da hazırlatılması Abbâsîler döneminde bir gelenek haline gelmiştir.[81]

Abbâsîler, hac kafilelerinde güvenliği sağlamak için bir grup asker bulundurmuştur. Ayrıca bedevî saldırıları arttığı durumlarda özel askeri bir birlik de görevlendirilerek hac yollarının emniyeti sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim 230/845'te Hicaz bölgesinde Benî Süleym kabilesi mensupları, çarşı ve pazarlarda zorbalığa ve talana başlamışlardır. Hac yolunun kapanması ve kargaşanın bütün Arabistan'ı etkileyecek bir durum alması üzerine Vâsıḳ-Billâh (842-847), Boğa el-Kebîr kumandasındaki büyük bir orduyu Medine'ye sevketmiştir. Boğa el-Kebîr, 230/845 yılında Süleymoğulları'nı yenilgiye uğratmış ve yaklaşık bin kişiyi Medine'de hapsetmiştir.[82] Ardından hac için Mekke'ye giden Boğa el-Kebîr, oradan Zâtüırk bölgesine geçmiş, huzursuzluk çıkaran Benî Hilâl kabilesi üzerine yürümüş ve isyancıları Medine'ye getirerek Süleymoğulları'nın esirleriyle birlikte hapse atmıştır.[83]

Abbâsîler hac yollarında güvenlik ve emniyeti sağlayabilmek için Tarîk-i Mekke emirliğini oluşturmuştur. Tarîk-i Mekke valisinin öncelikli görevi Irak ile Hicaz arasındaki hac yolunun güvenliğini sağlamak ve bedevî saldırılarının önüne geçmektir. Tarîk-i Mekke emirliği görevini üstlenen kişiler genellikle askerlerden veya Hicaz

[77] Makrîzî, *Zehbü'l-mesbuk*, 69.
[78] Zübeyde bint Cafer, bu yolu yaptırdığı için "Zübeyde Yolu" olarak anılmıştır. Saad A. Rashıd, "Derbizübeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/166.
[79] Amy Singer, *İyilik Yap Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, çev. Ali Özdamar (Kitap Yayınevi, 2012), 176.
[80] Rashıd, "Derbizübeyde", 9/166.
[81] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhü'l-a'şa fî sınaati'l-inşa* (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1922), 4/57.
[82] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 7/20.
[83] Kadir Kan, "Vâsık-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/548.

bölgesi dışından, hatta Abbâsî bürokrasisinde görev almış Arap olmayan unsurlardan seçilmiştir. Bu kişiler Haremeyn dâhilinde başta emir-i hac olmak üzere bütün görevlilerin en önemli yardımcıları olmuş ve yol güvenliği onlardan sorulmuştur. Bazı hac mevsimlerinde ikinci emir-i hac olarak görev yaptıkları da olmuştur.[84]

Abbâsîler döneminde hac yollarını en fazla müşkül duruma sokan Karmatî saldırılarıdır. Genel kabule göre, Hamdan Karmat tarafından kurulan Karmatîler, 255/869 senesinde Abbâsîlere karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkmış İsmâilî inanca sahip bir harekettir.[85] Bunlar ilk olarak 286-294/900-907 yılları arasında Irak hacılarına saldırmışlar ve pek çok hacının vefatına sebep olmuşlardır. Bu tarihten itibaren Karmatîler, yüz yılı aşkın bir süre hac yollarını keserek büyük katliamlar yapmışlardır. Bu sebeple bazı seneler hac yolları kapanmış ve Abbâsîler hac organizasyonu yapamamışlardır.[86] Karmatîlerin 317/930 yılının hac mevsiminde gerçekleştirdikleri Kâbe baskınında, binlerce kişiyi katletmiş ve cesetlerini zemzem kuyusuna doldurmuşlardır.[87] Mekke evlerini yağmalayan, kadınlara tasallutta bulunan Karmatîler, Mekke'de altı gün kalmışlar ve o yıl hiç kimse hac yapamamıştır.[88] Kâbe'nin kapısını talan eden ve örtüsünü çıkaran Karmatîler, yerinden söktükleri Hacerülesved'i önce Hecer'e sonra da Kûfe'ye götürmüşlerdir. Nitekim Hacerülesved 20 yıl, başka bir rivayete göre 22 yıl süreyle Kâbe'deki yerinden ayrı kalmıştır.[89]

Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflaması üzerine bazı vali ve vali vekilleri bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. İlerleyen dönemlerde, vilâyetlerin egemenliği çeşitli hanedanların eline geçmiş ve halifelerin bu vilâyetler üzerinde nüfuzları azalmıştır.[90] Özellikle Mısır valilerinden bağımsızlıklarını göstermek isteyen Tolunoğulları ile İhşidiler hac emiri göndermeye önem vermişlerdir.[91] Nitekim Humâreveyh b. Ahmed (884-896), yol yapımı için 10 bin dinar sarf etmiş, Eyle ile Tih

[84] Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 133-138.
[85] Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510.
[86] Mehmet Ali Büyükkara, *Geçmişten Günümüze Kabe'nin İşgali* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 58.
[87] Celaleddin Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, 397.
[88] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/174; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 11/283.
[89] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 11/383.
[90] Nahide Bozkurt, *Abbasiler (750-1258)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 161.
[91] Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/236.

çölü arasındaki sarp yokuşu düzelttirmek için tesviye çalışmaları yaptırmıştır. Aynı zamanda Füstat'ta misafir hacıları ağırlamak için çok sayıda misafirhane inşa ettirmiştir.[92] İhşidiler'in kurucusu Muhammed b. Tuğç, Hicaz ile Suriye arasındaki hac yollarının güvenliğini sağladığı için halife tarafından Şam valiliği ile ödüllendirilmiştir. Ardından İhşidiler 322/934 yılında Mısır'ı,[93] 324/936 yılında da Mekke ve Medine'yi hâkimiyeti altına almıştır. Hakim olduğu yerlerdeki hutbelerde ismi anılmış ve Büveyhîlerin 342/954 senesinde Mekke'ye hâkim olmasına kadar bu uygulama devam etmiştir.[94]

Fâtımîler, Haremeyn'de kendi adlarına hutbe okutmak için Abbâsîlerle mücadele etmiş, 360/971 yılında Mekke'de nüfuzlarını tesis etmek amacıyla Hicaz'a bir ordu göndermiştir.[95] Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh (953-975), Abbâsî nüfuzunu kırmak için Benî Hilâl ve diğer bedevî kabileleri kışkırtarak 363/974'te hac kafilelerine saldırtmıştır.[96] Muiz-Lidînillâh, 364/975'te Mekke'ye vekil tayin etmiş ve hutbeler onun adına okunmaya başlamıştır. Bu olayların oluşturduğu kargaşa nedeniyle bu sene hiç kimse hac yapamamıştır.[97] Bunun sonucunda 367-462/978-1070 yılları arasında Mekke'de hutbeler Fâtımîler adına okunmuştur.[98] Aydın Çelik, bu dönem Hicaz'ın Abbâsîler yerine Fâtımîleri tercih etmesinin sebepleri arasında Karmatî tehlikesini Fâtımîlerin bertaraf edeceğine inanmaları ve Mısır'ın zenginliğinden istifade etmeyi amaçladıklarını ifade etmiştir.[99] Bu süreçte Fâtımîler ile Abbâsîler arasında Haremeyn'e hâkim olma çabası devamlı el değiştirerek devam etmiş, Mekke emirleri de menfaatleri icabı parayı verene itaat etmişlerdir.[100]

Fâtımîler, hem hacıların ulaşımını sağlamak hem de Hicaz'daki hâkimiyetlerini denetlemek için Mısır döneminden itibaren hac organizasyonu yapmaya

---

[92] Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 147.
[93] Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/584.
[94] Küçükaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, 70.
[95] Eymen Fuad Seyyid, "Fatimiler (Siyasi Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/230; Ahmed Muhtâr Abadî, *Fi't-tarihi'l-Abbâsiyyi ve'l-Fâtımiyyi* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, ts.), 340.
[96] Aydın Çelik, *Fâtimiler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 222.
[97] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 8/555; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 11/475.
[98] Mustafa Sabri Küçükaşçı - Nebi Bozkurt, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/560.
[99] Çelik, *Fâtimiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 221.
[100] Çelik, "Fâtımîlerin Hicaz Politikası", 145-162.

başlamışlardır.[101] 382/993 senesinde gönderilen hac kervanı da büyük bir kalabalıkla hareket etmiş, ayrıca kafile ile Kâbe'ye gönderilen hediyeleri korumak için de 3.500 muhafız görevlendirilmiştir.[102] Hac kafilesini koruyan muhafızların günlük masrafı 1.000 mağrib dinarına ulaşmış ve bunun yanında her asker için 20 dinar ihtiyaç parası verilmiştir. Bu kafile, 25 günde Mekke'ye varmış, 10 gün orada kalıp 25 günde geri dönmüştür. Bu iki ayda 60 bin dinar masraf edilmiş, bunun dışında haricî ufak tefek harcamalar ve yolculuk için alınan develer masrafları daha da artırmıştır.[103]

Fâtımîler, farklı sebeplerle bazı seneler hac kafilesi gönderememişlerdir. Özellikle Hicaz'ın hâkimiyetini kaybettikleri zamanlarda Mısır ve Yemen'den hac kafilesi gidememiştir.[104] Yolların emniyetsizliğinden dolayı 400/1010 ve 401/1011 senelerinde Mısır'dan hiç kimse hac yapamamış[105] hatta bazı seneler hacılar Kulzüm'den geri dönmüşlerdir. 418/1028'de yaşanmaya başlayan doğal afetlerden dolayı İslâm dünyasının genelinden hacca giden olmamıştır.[106] Özellikle Fâtımî halifesi Mustansır-Billâh (1036-1094) zamanında meydana gelen şiddetli kıtlık yıllarında kara yoluyla hac kesintiye uğramıştır.[107] 437/1046 ve 438/1047 yıllarında ise Fâtımî sultanı kıtlık ve kuraklık sebebiyle hac için Hicaz'a gidilmesini uygun bulmamış ve hac kafilesi göndermemiştir.[108]

Fâtımîler'den itibaren Kâbe'ye kisve gönderme işi Mısır'a hâkim olan devletler tarafından yerine getirilmiştir. Halife Muiz-Lidînillâh, 358/969 yılında Kâbe'ye kırmızı renkli saf ipekten yapılmış, kenarları altın yaldızlı ve üzerinde altın işlemeli ayetlerin yazılı olduğu rivayet edilen çok değerli bir örtü hediye etmiştir.[109] Bazı yıllar senede iki defa yenilenen Kâbe örtüsü, 369/980 senesinde Mısır'dan büyük bir hac kervanı

---

[101] Küçükaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, 183.
[102] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir Makrizî, *İttiazü'l-hunefa bi-ahbari'l-eimmeti'l-Fatımiyyine'l-hulefa* (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996), 1/220-280.
[103] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 103.
[104] Makrîzî, *İttiazü'l-hunefa*, 1/285.
[105] Şiddetli açlık ve susuzluk dolayısıyla pek çok hacı yollarda vefat etmiştir. Hatta açlıktan deve gibi bineklerini yediler. 1016'da urban eşkıyası korkusu nedeniyle Mısır'dan hiçbir hacı yola çıkamamıştır. Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 113.
[106] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/101.
[107] İbrâhim Hasan, *Siyasî Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, 6/74.
[108] Hüsrev, *Sefername*, 102.
[109] Hasan İbrâhim Hasan, *Tarihü'd-Devleti'l-Fatımîyye fi'l-Magrib ve Mısr* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981), 235.

eşliğinde diğer hediyelerle beraber Mekke'ye götürülmüştür.[110] Nasır Hüsrev'in Mısır'da bulunduğu sene ise Kâbe örtüsü, Kızıldeniz yoluyla Mekke'ye gönderilmiştir.[111]

Müslümanların Mısır'ı fethinden Hicrî 5. asra kadar hac yolu olarak karadan sahil yolu kullanılmıştır.[112] Haçlılar, 544/1150 yılında Farma limanını ve 547/1153 senesinde ise Fâtımîlerin Suriye'deki son toprak parçası olan Askalan'ı ele geçirerek yağmalamışlardır. Bu durumun hac yollarının güvenliğini tehdit etmesinden dolayı hac güzergâhının değişmesi gerekmiştir. Böylece yeni hac güzergâhı Nil nehri, Ayzab limanı ve Kızıldeniz üzerinden geçen yol olmuştur.[113]

Selahâddîn Eyyûbî'nin (1171-1193), 574/1179 senesinde Haçlıları yenmesi üzerine Kudüs Kralı IV. Baudouin (1174-1185) ile karşılıklı saldırmazlık antlaşması yapılmıştır.[114] Fakat Kerek[115] idarecisi Renauld[116] sözünde durmamış, Müslüman topraklarına saldırmaya başlamış ve Kızıldeniz'e hâkim olmak için Eyle kalesini ele geçirmiştir.[117] Kızıldeniz'e bir donanma gönderip Mekke'ye giden gemileri vurmak ve hatta İslâm'ın kutsal şehrine saldırmak hususundaki düşüncesini uygulamaya başlamıştır.[118] Akâbe körfezindeki Eyle'yi ele geçirdikten sonra Kızıldeniz'e gönderdiği[119] donanma, küçük şehirleri yağmalamış, Ayzab'ı yakmış, Hindistan'dan

---

[110] Ceziri, *Dürer*, 1/337.
[111] Hüsrev, *Sefername*, 101.
[112] Hüsrev, *Sefername*, 84.
[113] Muhammed Bin Nuh Bin Samir el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab mine'l-karni'l-hâmisi ilâ nihâyeti'l-karni's-sâmini'l-hicriyyi", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/122-160.
[114] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *Kitâbü's-süluk li-ma'rifeti düveli'l-müluk*, ed. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/180.
[115] İslâm'ın ilk fetihleri sırasında barış yoluyla Müslüman idaresi altına giren Kerek, sonradan Haçlıların eline geçmiş ve Kudüs Kralı (1131-1143) burada bir kale yaptırmıştır. Bu dönemde hac kafilelerine büyük zarar veren Kerek, Hittîn Savaşı'ndan sonra ele geçirilerek (1188) Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kardeşi I. el-Melikü'l-Âdil'e iktâ olarak verilmiştir. Mustafa L. Bilge, "Kerek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/278.
[116] Eski Antakya prinkepsi olup 1161'de esir alınan ve Halep'te 16 yıllık esaretten sonra Filistin'e gelerek Kerek-Şevbek hâkimi olan Renaud de Châtillon, Müslümanlara karşı düşmanlığıyla meşhurdur. Işın Demirkent, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/535.
[117] Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Telos Yayıncılık, 1998), 524.
[118] Makrîzî, *Kitâbü's-süluk*, 1/185; Küçükaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, 220.
[119] Haçlıların Kızıldeniz'de yaptıklarına dair şunlar anlatılmaktadır. Haçlılar, Kızıldeniz'e yakın bir yerde iskelet halinde gemiler yapıp, bunları develerle sahile taşıtmışlardır. Gemilerin yapımını tamamlayınca, hacılardan yolcu alarak denize açılmışlar, belirli bir mesafe gittikten sonra 16 gemiyi içindeki yolcularla beraber yakmışlardır. Ardından Ayzab'ta bir hacı grubunu gemiye bindirmiş ve hepsini öldürmüşlerdir.

gelen ticaret gemilerini zapt etmiş ve sahile çıkarak çöl yoluyla gelen savunmasız bir kervanı da basmıştır. Eyyûbîlerin Kızıldeniz'e gönderdiği Hüsameddin Lü'lü kumandasındaki filo bu tehlikeyi ortadan kaldırmıştır.[120] Ardından Renauld, topraklarından geçen zengin bir Müslüman kervanını aradaki anlaşmaya rağmen yağmalayıp mallarına el koymuş, yolcuları esir almıştır. Haçlıların bu baskınları üzerine hac yolları kullanılamaz hale gelmiştir.[121] Kendisine antlaşmayı hatırlatanlara karşı Renauld'un İslâm'ı aşağılayıcı ifadeler kullanması,[122] Haçlı liderlerinin Müslüman tüccarlara ve hacı kafilelerine yönelik saldırıları ve ardından Müslümanların kutsal şehirlerine yönelik hareketleri üzerine Selahâddîn Eyyûbî haçlılara karşı hareket etmeye mecbur kalmıştır.[123] Renauld'un, esirlerin iadesi talebini reddetmesiyle 852/1187'de Kerek üzerine sefer yapılmış ve ardından Hıttın Savaşı meydana gelmiştir.[124]

Selahâddîn Eyyûbî, 566/1171 yılında hac ve ticaret yollarındaki güvenliği artırmak için Eyle ve Sina yarımadasına kale yaptırarak içine asker ve yiyecek koydurmuş, 569/1174 yılında da Aclun kalesini yaptırmıştır.[125] Selahâddîn Eyyûbî, 582/1187'de ise hassa ordusunu yanına alarak Busra'ya gitmiş ve Frenklerin hac yollarını kesmemesi için hac kafilelerinin geçmesini beklemiştir. Ayrıca Eyyûbîler, Kızıldeniz'in güvenliğini korumak için beş gemiden oluşan bir filoyu devamlı olarak Kızıldeniz'de bulundurmuşlar,[126] hac yollarında su kuyuları açma konusunda da gayret göstererek hacıları susuzluktan kurtarmaya çalışmışlardır.[127]

616/1220 senesinden itibaren Moğol baskınları İslâm dünyasını sarmaya başlamıştır. Bu istila hareketi geçtiği bölgelerde hac yollarının kapanmasına sebep olmuştur. 633-653/1236-1256 yılları arasında Moğol baskınları sebebiyle Irak bölgesinden hacca

---

Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 34.
[120] Demirkent, "Haçlılar", 14/535.
[121] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* 13/15.
[122] Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, 525.
[123] Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003), 275.
[124] Makrîzî, *Kitâbü's-süluk*, 1/190-207.
[125] Hannan Rıza el-Ka'bi, "Kavâfilü'l-hacci ve'l-hacîci fî ahdi Selahaddini'l-Eyyûbî", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 8/42-86.
[126] el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab", 5/122-160.
[127] el-Ka'bi, "Kavâfilü'l-hacci ve'l-hacîci fî ahdi Selahaddini'l-Eyyûbî", 8/42-86.

gidilememiş, hatta 654/1257 senesinde İslâm dünyasının hiçbir yerinden hacca giden olmamıştır.[128]

Sultan Zahir Baybars (1260-1277), 655/1258 yılında Abbâsîlerin Moğollar tarafından yıkılması[129] ve 658/1260 senesinde Moğolların Memlükler tarafından mağlub edilmesi üzerine Şam'da bulunan Abbâsî hanedanına mensup Ebû'l-Kasım Ahmed'i 659/1261 yılında Kahire'ye getirterek halife ilan etmiş, böylece Haremeyn ve İslâm dünyasının hamiliğini üstlenmiştir.[130] Memlük Devleti'nin nüfuz alanı Suriye ve Hicaz bölgesini de kapsamına aldığı için dört ana güzergâhtan Irak hac yolu hariç diğerleri Memlük Devleti'nin elinde bulunmuştur.[131] Sınırların genişlemesinden ötürü Memlükler birçok noktadan hac kafilesi göndermiş ancak bunların en önemlisi Mısır hac kafilesi olmuştur.[132]

Mısır'dan birincisi Recep diğeri Şevval ayında olmak üzere senede iki kere hac kafilesi gönderilmiştir. Haremeyn'de daha fazla vakit geçirmek isteyen hacılar Recep ayındaki kafileye, normal olarak gidip gelmek isteyen hacılar ise Şevval ayındaki kervana katılmışlardır.[133] İsteyenler de hiçbir kafileye dahil olmadan kendi başlarına hac yolculuğuna çıkabilmiştir. Nitekim İbn Haldûn (ö. 808/1406), 788/1387'de hacca gitmek için resmî hac kafilesine katılmadan Tur şehrine giderek deniz yolculuğu ile Yenbu'ya oradan da Medine'ye gitmiştir. Dönüş esnasında Yenbu'dan Tur'a geleceği esnada fırtına nedeniyle içinde bulunduğu gemi Kuseyr limanına gidince İbn Haldûn eski Kus yolunu kullanarak Kahire'ye dönmüştür.[134]

---

[128] Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*, 82-84.
[129] Moğollar tarafından 1258'de Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın Bağdat'ta öldürülmesi üzerine 1268'e kadar Irak hac yolu kullanılmadı. Bu arada Yemen hükümdarları Mekke'ye Kâbe'nin örtüsü ve birçok sadaka gönderdiler. Mekke'de hutbeler onlar adına okundu. Makrîzî, *Zehbü'l-mesbuk*, 114.
[130] Mahmud Şibli, *Hayatü'l-Meliki'z-Zahir Baybars* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 125.
[131] İsmail Yiğit, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/90.
[132] Aişe Mani' Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti ve eseruhe ale'l-evzâi'd-dâhiliyyeti bi Mekkete'l Mükerrameti* (Mekke: Câmiatü Ümmü'l Kura, 1999), 127.
[133] Burak Gani Erol, "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller", *History Studies International Journal of History = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 12/4 (2020), 1809-1835.
[134] İbn Haldûn, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar el-Ta'rif*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 163.

Resmî Mısır hac kafilesi Mısır'dan ayrıldığında; ortada kadınlar ve değerli eşyalar olduğu halde yoluna devam etmekteydi.[135] Resmî hac kafilesinin gidiş dönüş esnasında gerekli olan malzeme; yiyecek, içecek ve diğer araç ve gereçler Memlük sultanları tarafından hazırlanmaktaydı.[136] 718/1319 yılında Muhammed b. Kalavun, ikinci haccında hac kafilesinde bulunan hacıların ihtiyaçlarını gidermek için fırınlar hazırlatıp ekmekler yaptırarak hacılara ikram etmiştir.[137] Ayrıca 50 deve yüklü meyveyi yolculuk esnasında dağıttırmış, 130 bin irdeb buğdayı da dağıtmak için Hicaz'a götürmüştür.[138]

Memlükler, hac kafilesini korumak maksadıyla atlı askerler bulundururlardı. Kafilenin büyüklüğüne göre veya bazı seneler Memlük sultanları ya da önemli devlet adamları hacca gidecekleri zaman askerlerin sayısı arttırılırdı. Örneğin Sultan Zahir Baybars, 667/1269 yılında hacca gittiğinde yanına 300 Memlük askeri almıştır. Sultan Muhammed b. Kalavun ise ilk hacca gittiğinde yanında 40 emir, üzerinde asker olan 6.000 deve ve 100 atlı süvari bulundurmuştur. Sultan Kalavun döneminde her sene bütün masrafları devlet hazinesinden karşılanmak üzere 120 asker hac kafilesine eşlik etmiştir.[139] 680/1282'de Şam hac kafilesine 150 asker, 900/1495 yılında ise 200 asker görevlendirilmiştir.[140] Askerlerden bir kısmı hac kafilesinin önünde bir kısmı da arkasında yürüyerek bedevîlerin hırsızlıklarına karşı hacıları korumuşlardır. Varthema, 908/1503 senesinde Şam'dan Memlük askeri olarak hacı kafilesine katılmış ve Şam kafilesinde ek olarak 60 süvari askerin bulunduğunu, 20 askerin kafilenin önünde, 20'sinin yanlarında ve 20'sinin de arkasından gittiğini, Mısır hac kafilesinde ise yüz süvari askerinin bulunduğunu ifade etmiştir.[141]

---

[135] Bidûi Riyâzı Abdu'ssemi', "Huccâcu Garbu İfrîkiya fî mıntıkati'l-cezîrati bi's-Sûdâni", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 3/61-80.
[136] Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli Ceziri, *ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/142; Abdullatıf Şakir Haşaşi, *el-Haccu'ş-Şami fi'l-Asri'l-Memluki (m.1517-1250/h. 923-648)* (Gazze: Câmiatü'l-İslamiyye Gazze el-Dirasetü'l-Ulya, Macester, 2016), 144.
[137] İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 51.
[138] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti*, 111.
[139] Ceziri, *Dürer*, 1/378.
[140] Haşaşi, *el-Haccu'ş-Şam fi'l-asri'l-Memlüki*, 73.
[141] Ludovico di Varthema, *Rihletü Varthema (el-Hac Yunus el-Mısriyyi)*, çev. Abdurrahman Abdullah el-Şeyh (Kahire: Matabi''l Heyeti'l Mısriyyeti'l Ammeti lil-Kitab, 1994), 36.

Sultan Zahir Baybars, 661/1263 yılından itibaren Kâbe örtüsü göndermeye başlamış ve 666/1268 senesinde hacca gittiğinde, örtü merasimine bizzat kendisi de katılmıştır.[142] Memlükler, Kâbe örtüsünün yanında Mescid-i Nebevi'ye ve Kâbe kapısına da örtü göndermişlerdir. Şecerüddür'ün (ö. 655/1257), Kâbe'ye "burku" adı verilen Kâbe kapısı örtüsü gönderme geleneğini başlatan sultan olduğu kaydedilmiştir.[143] Memlükler döneminde gönderilen Kâbe örtüsü Mısır'ın çoğunlukla Tennîs şehrinde, bazı zamanlarda ise Tune, Dimyat ve Şata şehirlerinde yaptırılmıştır.[144]

Memlük sultanları ilk dönemlerde Kâbe örtü masraflarını devlet hazinesinden karşılamışlardır. Daha sonraları Ebü'l-Fida el-Melikü's-Salih (1342-1345) üç köyü satın alarak vakfetmiş ve masraflar bu vakıflardan ödenmiştir. Vakfedilen bu köyler Kâhire yakınlarında bulunan Kalyûbiyye mıntıkasında Sündüs, Ebû'l-Gays ve Beysûs köyleridir.[145] Muhammed b. Kalavun da, 750/1350'de bazı köyleri Kâbe örtüsü için vakfetmiştir.[146] Bu vakıflar vasıtasıyla Kâbe'nin örtüsü her sene, Hz. Peygamber'in oda ve minber örtüsü ise beş yılda bir gönderilmiştir.[147] Memlükler devrinde Kâbe'ye, beyaz veya sarı bir kuşağı bulunan ve üzerinde bazı ayeti kerimelerin yazılı olduğu genellikle siyah bir örtü örtülmekteydi[148] Bu örtü Makâm-ı Hüseyni'de on gün bekledikten sonra resmî törenle hacıların ilk durağı olan Birketü'l-hac'a götürülmekteydi. Mahmilin üzerinde bulunan sarı renkli örtünün maliyeti 300 dinara ulaşmaktaydı.[149]

Yolculuk öncesi Kahire sokaklarında mahmil gezdirilerek törenler düzenlenir, bu günlerde sokaklar aydınlatılır, dükkânlar süslenir ve halk kutlamalara katılırdı.[150] Kutlamalar başlamadan önce halka ilan edilir, esnaf dükkânlarını ipek halılarla döşeyerek törene hazırlık yapardı. Kahire sokaklarında yapılan bu kutlamalarda, bazı

[142] Celâleddin Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/296.
[143] Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/405.
[144] Halil Ahmed Hüseyin, "Kisvetü'l-Kabe fi'l-asri'l-Memlüki", *Mecelletün Câmiatü'l-Ba's* 38/21 (2016), 129-154.
[145] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, çev. Ömer Faruk Can - Fatma Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/1015.
[146] Beyyûm, *Muhassasatü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmâniyyi*, 5.
[147] Fasi, *Şifaü'l-garam*, 1956, 1/206.
[148] Hüseyin, "Kisvetü'l-Kâbe fi'l-asri'l-Memlüki", 129-154.
[149] Ömer Ali Abdurrahman el-Cevad Huseyin, "Tariku'l-hacci ve'l-mahmilü'ş-şerîfü mine'l-Kahire ilâ Mekkete", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016),7/169-176.
[150] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 150.

kutlama müzikleri çalardı.[151] Törenler sırasında, mahmilin önünde vezirler, dört mezhebin baş kadıları, devlet adamları ve ilim adamları özel elbiseleriyle yürürlerdi.[152] Aynı şekilde dönüş esnasında da kutlamalar yapılırdı. İbn Battûta, Recep ayında mahmilin gezdirilmesi esnasında yapılan bu kutlamaların herkesi büyük bir şevk ve heyecana gark ettiğini ifade etmiştir.[153]

Memlük sultanları ve emîrleri Mekke-Kahire yolu üzerinde bazı düzenlemeler yaptırmışlardır. İbn Battûta, Mısır'da yapılmış olan tekke (hankah) ve zâviyelerden övgüyle bahsetmiş, bu hankahların tekke vazifesi dışında Mısır'a dışarıdan gelen hac yolcularının misafir edildiği yerler olduğunu ifade etmiştir. Bu yapılar sadece Mısır'da değil aynı zamanda hac güzergâh üzerindeki menzillerde de bulunmuştur. Nitekim İbn Battûta hac yolculuğu esnasında Taceddin b. Hanna'nın Deyrü't-Tin'de yaptırdığı ribâtta kalmıştır.[154]

718/1319 yılında da Muhammed b. Kalavun, ikinci haccı esnasında Mekke ile Medine arasında bulunan Huleys kalesinin su ihtiyacı için beş bin dirhem bağışta bulunmuştur. Sultan Kansu Gavri, hac yollarının bakımını yaptırmış, yoldaki su kaynaklarını ıslah ettirmiştir.[155] Bunlara ek olarak Mekke'de mücâvirler için hastane, ribât, medrese yaptırmış ve su kuyuları açtırmıştır. Süveyş'te, Akâbe'de ve Ezlem denilen yerde hacılar için han, kale burçları ve birkaç depo yaptırmıştır.[156] Ayrıca Akâbe ve Ezlem'deki bu hanlara hacıların kullanacağı erzaklar koydurmuştur.[157] Sultan Berkuk (1390-1399), her sene gidiş ve dönüş esnasında su, erzak ve güvenlik ihtiyacı için vakıflar tesis etmiştir.[158] 833/1430 senesinde ise Emîr Şahin, Mekke-Kahire yolu

[151] Said Abdülfettah Aşur, *el-Müctemaü'l-Mısri fî asrı selâtini'l-memâlik* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992), 201; Muhammet Sevinç, "Hacı Uğurlama ve Karşılama Merasimlerinde Dini Musikinin Yeri ve Önemi", *Musiki ve Edebiyatımızda Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 51-72.
[152] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 54.
[153] İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 54.
[154] Taceddin b. Hanna bu eseri yüz bin dirheme satın alarak ribâta çevirmiştir. Gariplere ve yolculara bu ribâtta bedava yemek verilmekteydi. Bu ribâtın görevlilerinin ücretleri de muntazaman ödenmekteydi. İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 55.
[155] Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 55.
[156] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/316.
[157] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/95.
[158] Emin, *el-Evkafu ve'l-hayatü'l-ictimaiyyetü fi Mısr*, 223.

üzerinde bulunan su kuyularının bakımını yaptırmıştır.[159] İbn Battûta da menzillerde yolcular için su dolu fıçılar bulundurulduğunu ve bu sulardan bedava yararlanıldığını ifade etmiştir.[160]

Memlük sultanları hâkim oldukları bölgelerde Haremeyn ve hac yolları için arazi, köy ve dükkân gibi birçok şey vakfetmişlerdir.[161] Devlet hazinesinden de özel olarak Haremeyn'e bütçe ayırmış, Haremeyn vakıflarının idaresi için özel birim teşkil etmişlerdir.[162] Sultan Zahir Baybars, bazı vakıfları Haremeyn'e özel olarak vakfetmiş ve bu vakıfların gelirlerinin yedi bin irdeb olduğu ifade edilmiş, ardından gelen Memlük sultanları da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Ayrıca Sultan Çakmak, deşişe vakıflarını inşa ettirmiş, Sultan Kayıtbay da bunların sayısını artırmıştır.[163]

Sultan Zahir Baybars Eyle'nin güneyinde bir kale yaptırmıştır. Bu kalelerde hacıların hem dinlendiği ve ihtiyaçlarını giderdiği hanlar bulunur[164] hem de bu kaleler hac yollarının güvenliğine katkı sağlardı. Sultan Muhammed b. Kalavun, Akâbe kalesine yüz tane taş ustası göndererek burada genişletme çalışmaları yaptırmıştır.[165] Aynı zamanda Sultan Kalavun, Acrud, Eyle ve Kulzüm menzillerinde hacıların dinleneceği konaklar inşa ettirmiştir. Birketü'l-hac mevkiinde bulunduğu sırada yakalandığı bir ağrı üzerine, iyileştiğinde bir hankah yaptıracağına söz vermiş ve iyileştiğinde yolcu, fakir ve dervişlerin kalacağı bir hankah yaptırmıştır. Yüz odadan oluşan bu yapının inşaatı iki sene sürmüş ve ihtiyaçları için de bir vakıf tesis edilmiştir.[166]

---

[159] Mustafa Sabri Küçükaşçı - Nebi Bozkurt, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/561.
[160] İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 61.
[161] Murad, "Rakbe'l-hacci'l-Mısriyye fi asri'l-Memâliki", 6/108-122.
[162] Küçükaşçı - Bozkurt, "Mekke", 28/560.
[163] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 53.
[164] İbn Battuta, hac yol güzergâhındaki menzillerde kervansaray ve hanların bulunduğunu, yolcuların bu yerlerde dinlendiğini, bedava su ihtiyaçlarını karşıladığını, yolcuların kendileri ve bineklerinin ihtiyaçlarını satın alacağı dükkanların olduğunu ifade eder. İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 61.
[165] Makrîzî, *Zehbü'l-mesbuk*, 138.
[166] Mehmed Muhsin, *Afrika delili* (Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, 1312), 128.

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR HAC KAFİLESİ VE GÖREVLİLERİ

Memlüklerden Mısır ve Haremeyn topraklarını alan Osmanlı Devleti, dört yüz yıl sürecek olan hac organizasyon sorumluluğunu üstlenmiş ve kendisinden önceki devletlerin tecrübelerini de alarak bu uygulamaları daha ileri seviyeye taşımıştır.[167]

I- KAFİLE HAZIRLAMA VE İHTİYAÇLARIN TEMİNİ

Osmanlı Devleti zamanında hac kervanlarını organize etmek, Şam ve Mısır valilerinin ilk görevleri arasında yer almıştır.[168] Ayrıca hac güzergâhında bulunan beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, mütesellim ve yeniçeri serdarı da bu işten sorumlu tutulmuştur. Hac kafilesinin nerede karşılanıp, nereye kadar götürüleceği fermanla bildirilmiş ve vilâyet yetkilileri kervanlarını teslim ederken senet almışlardır.[169]

Müslüman hükümdarlar bağımsızlıklarını göstermek, kendilerine şeref sağlamak ve padişahın Haremeyn'deki otoritesini ortaya koymak için Mekke'ye mahmil göndermişlerdir.[170] Bu uygulama önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı zamanında da devam etmiştir. Osmanlı döneminde mahmil örtüsü genellikle ipekten yapılmış ve üzerinde baştanbaşa siyah bükme nasırlar içinde kelime-i tevhid yazılmıştır.[171] Özellikle Mısır mahmili, gümüş ve altınla bezenmiş süslemeler ve ipek atlaslara yazılar işlenerek kaplanmıştır. Mahmilin üzerinde sultanın tuğrası, kenarlarında

---

[167] Nevzat Erkan, "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (2019), 423-451.

[168] Valinin görevleri arasında hacca gidenleri yolcu etmek, geride bıraktıklarını dönüşlerine kadar korumak ve hac işlerini organize etmek bulunmaktaydı. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî Maverdi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye : İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976), 37.

[169] Aytekin Yılmaz, *Osmanlı Dönemi Edirne – Mekke Hac Yolu H.1008-1214/1600-1800* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 20.

[170] Robert Irwin, "Mekke'ye Yolculuğun Tarihi", çev. Ömer Musa Çolakoğlu, *HAC İslâm'ın Kalbine Yolculuk*, ed. Venetia Porter (İstanbul: EDAM Yayınları, 2015), 140.

[171] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somoli-Cibuti-Kenya-Tanzanya*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 10/1/475.

hıdivin[172] ismi yazılmıştır. Mahmilin üzerine Allah'ın (c.c) güzel isimleri, Kur'an ayetleri, dualar ve Hz Peygamber'in sıfatları işlenmiştir.[173]

Mahmil gönderilmesi bazı dönemler kesintiye uğramış olsa da 1337/1918 yılında Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına kadar Şam mahmili İstanbul'da, Mısır mahmili ise 1345/1926 yılına kadar Mısır'dan sürmüştür.[174]

A. KAFİLE HAZIRLAMA

Osmanlı Devleti'nde Mısır hac kafilesini hazırlamak her daim önem arz etmiştir. Mısır hac kervanına katılan hacıların sayısı 40-200 bin arasında değişmiş ve böylesine kalabalık bir topluluk için büyük organizasyon yapmak gerekmiştir.[175] Mısırlı hacılarla beraber, Afrika'nın farklı bölgelerinden gelen hacıların da katılımıyla oluşan bu kervan Mısır hac emîrinin kontrolünde bulunmuştur.[176] Anadolu'dan ve Akdeniz'de bulunan adalardan hac yapmak isteyenlerden bazıları da Mısır kervanına katılmıştır. Örneğin Mustafa el-Bosnevî, Nâtık Mehmed Efendi ve İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) hac için Mısır'a gemi ile gelerek hac kafilesine dâhil olan meşhur şahsiyetlerdir.[177]

Memlükler döneminde Recep ve Şevval ayında iki defa gönderilen hac kafilesi Osmanlılar zamanında ilk dönem tek sefere düşürülmüş, sonradan iki adet gönderilmiştir.[178] Hac kervanına gerekli erzak ve suyun temin edilmesi zaman aldığından hazırlıklar Ramazan ayında yapılmaya başlamıştır. Osmanlılar, ilk Mısır hac

---

[172] Mısır valilerine 1867 yılından itibaren hidiv unvanı verilmiştir.
[173] M. Murat Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu* (İstanbul: Denizler Kitabevi, ts.), 62.
[174] Şit Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/569.
[175] İzzet bint Abdürrahim b. Muhammed Şahin, *Hadematü'l-hac fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Osmani* (Kahire: Darü'l-Kahire, 2006), 147.
[176] Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Fas ve Merakeş'ten hareket eden hac kervanları Mısır'a geldikleri gibi, kendileri herhangi bir hac kervanına katılmadan gelen hacılarda bulunmaktaydı. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır (Tarih Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/567.
[177] Selman Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu,* ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 53-66.
[178] Semîra Fehmi Ali Umer, *İmâratü'l-hacci fî Mısra'l-Usmaniyyeti* (Kahire: Câmiatü'l-İskenderiyye, 2002), 166.

kervanını 923/1517'de yola çıkarmıştır. Lakin urban saldırısı korkusundan dolayı kervana fazla katılan olmamıştır.[179]

Osmanlı döneminde Mısır'daki ilk kafile Şevval ayının son haftası Kahire'den hareket etmiş ve sahil yolunu takip ederek 37 günde Mekke'ye ulaşmıştır. Her ne kadar hac kafilesi genellikle Kahire'den Şevval ayında hareket etse de çeşitli sebeplerle hareket zamanda değişiklikler olmuştur. Nitekim 1119/1707'de Hintli hacıların kalabalık olması üzerine Mısır hac kafilesinin hareket etmesi geciktirilmiştir.[180] Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849), yedek deve kervan sistemi oluşturarak surreyi 20 günde Hicaz'a göndermiştir. 20. yüzyılda Kahire-Şüveyş demir yolu çalışmaya başladıktan sonra ise Mısır mahmili trenle Süveyş'e, oradan vapur ile Cidde'ye gönderilmiştir.[181]

Memlükler döneminde Mısır mahmilinin yanında Kâbe örtüsü, Haremeyn'e gönderilen eşyalar ve fakirlere dağıtılacak sadakalar bulunduğundan Mısır mahmili diğer mahmillerin önüne geçmiştir.[182] Bu dönemde Mısır mahmili ilk olarak Medine'ye varmış ve ardından Mekke'ye doğru hareket etmiştir.[183] Osmanlı döneminde ise İstanbul'dan gönderilen hediyeler Şam hac kervanında bulunduğundan Mısır hac kervanı ikinci planda kalmıştır. Fakat Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'dan sorumlu olması üzerine Mısır mahmili yeniden ilk sırada yer almıştır.[184] Suud ailesi Arabistan'da hükmetmeye başlayınca mahmilleri bidat görerek yaktırmış ve mahmil gönderme geleneği son bulmuştur.[185]

Memlükler döneminde hac kervanının düzeni çok disiplinli olmadığı için bu durum büyük sorunlara sebebiyet vermiştir.[186] Osmanlılar döneminde ise hac kafilesi belirli bir düzen ve program çerçevesinde oluşturulmuş ve hac kafilesinin düzenini hac emîri

---

[179] Ahmed Reşidi, *Hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliye imarete'l-hac* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980), 31.
[180] Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997), 1/61.
[181] Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 229.
[182] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 229.
[183] Ahmed Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, ed. Yusuf Çağlar - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 157.
[184] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 229.
[185] İbrahim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*, çev. Lütfullah Yavuz (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010), 595.
[186] Abdülkadir Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/401.

belirlemiştir.[187] Kervan, büyüklüğüne göre katar diye adlandırılan gruplara ayrılmış ve bazı kervanların katar sayısı dokuza kadar çıkmıştır.[188] Nitekim 1193/1779'da hac kafilesi kalabalık olduğu için hac emîri Murad Bey'in gözetiminde dört sancak daha açılmıştır. Abdurrahman Bey, Ali Bey, Zülfikar Bey ve Süleyman Bey'den herbiri ayrı bir kataın gözetiminden sorumlu tutulmuştur.[189]

Kervanın önünde genellikle hac kervan serdarı bulunmuş, onu bedevîlerden oluşan çöl kılavuzları, sancaktar, sakalar, surre ve surre emini takip etmiştir.[190] Ayrıca surrenin yanında muhafız ve topçular yer almıştır. Meşaleciler ve keskin nişancılar da surrenin güvenliğine katkı sağlamışlardır. Tüccarlar mallarını korumak için surreye yakın dururken normal hacılar kervanın sonunda yer almıştır.[191] Kendilerine deve tahsis edilen fakir hacılar ise bedevî kılavuzların arkasında bulunmuşlardır. 1031/1621 yılı verilerinden yola çıkarak hac kafilesinin dört sıra hacılar ve yanlarında birer sıra askerler olmak üzere toplam altı sıra halinde hareket ettiğini anlamaktayız.[192] Söz konusu kafilenin arkasında da askerî bir birlik bulunmuştur. Askerler kafilenin güvenliğini sağlamanın yanında yolunu kaybetmiş ve kafileden ayrı kalmış hacıları da bularak hac kafilesine yetiştirmekle mükelleftiler. Ayrıca resmî hac kafilesi dışında bazı hacılar kendi imkânlarıyla da yolculuk yapabilmiştir.[193]

Hac kafilelerinde bulunan hacıların sayısı çeşitli sebeplerle yıldan yıla değişiklik arz etmiştir. Örneğin 987/1579'da 40 bin, 988/1580'de 50 bin, 1031/1621'de 40 bin,[194] Evliya Çelebi'nin hac yaptığı 1083/1672'de ise 70 bin hacı olduğu ifade edilmiştir. Hac kafilesi Kuzey Afrika ve diğer bölgelerden gelen hacılarla birleşince bazen kafiledeki develerin sayısı 100 bini bulmuştur.[195] Vehhâbî işgali bitip yol güvenliği sağlanmasına rağmen 1230/1814'te Mısır hac kervanında sadece askerler, görevliler ve surre

[187] Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt Durıng the Otıoman* (İstanbul, 2010), 137-180.
[188] Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 39.
[189] Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997), 2/74.
[190] Murat Gökhan Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014), 37.
[191] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 36.
[192] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[193] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 102.
[194] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/402.
[195] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.

bulunmuştur. Bu yıl bütün Mısırlı hacılar Süveyş'ten gemiyle Hicaz'a geçmişlerdir. 1232/1816'da Hicaz'da siyasî sükûnet sağlanmasıyla Mısır hac kervanına birçok kişi katılmaya başlamıştır.[196] 19. yüzyılda buharlı vapurların kullanılmaya başlanması ve 1286/1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması üzerine hacı sayısında artış olmuştur.[197]

Hac kafilesinin sağlık ve güven içinde hacca gidip döndüklerini hac emîrinin müjdecisi sadrazamın huzuruna çıkarak iletirdi. Ardından çuhadar veya müjdeciye hil'at giydirilmekte ve hediyeler verilmekteydi.[198] Örneğin 1250/1835 yılında hacıların haccı ifa ederek salimen dönmeleri Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından südde-i saadete haber verilmişti.[199]

B. İHTİYAÇLARIN TEMİNİ

Hacı adaylarının bireysel ihtiyaçları genellikle kendi sorumluluklarındaydı. Fakat ihtiyaç sahibi durumuna düştüklerinde hac emîri tarafından desteklenmişlerdir. Kervanda bulunan görevlilerin ihtiyaçları ise devlet tarafından karşılanmıştır. Bu amaçla ortaya çıkan kilâr-i hac adındaki kurum, tüm ihtiyaçları önceden belirleyerek hazırlık yapmaktaydı.[200]

1. İaşe (erzak ve su)

Hac yolculuğu boyunca görevliler ve kafilede bulunan hayvanlar için erzak gerekmiştir. Özellikle Şam ve Mısır valileri bu erzakların zamanında temin edilmesinden sorumlu tutulmuştur. Bu görevlerini eksiksiz yerine getirmeleri hususunda denetlenmişlerdir.[201] Ayrıca hac emîrine teslim edilen bu zahireler tutanak altına alınmıştır. Örneğin hac emîr vekili Ali Paşa ve yanında bulunan asker ve diğer görevlilerin levazımı için kilâr-i hac

---

[196] John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 266.
[197] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[198] Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime)*, ed. Yavuz Ercan (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979), 29.
[199] Osmanlı Arşivi. BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 680, Gömlek No. 33180. (H-29-12-1250).
[200] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 45.
[201] Şam beylerbeyine hüküm: "*Hac için lazım olan peksimet ve deve vesâir levâzımın vakti ve mevsiminde mebzûlen tedarik edilmesi ve sipah tâifesine verilen yirmi altı filoriyi kemakan verdirip bakaya tahsilinde Şam defterdarı Hüsrev'e muâvenet edilmesi ve umena ve ammal zimmetlerinde bakaya bırakılmayıp masraftan artan akçenin hazineye gönderilmesi hakkında olup Ahmed çavuşa verilmiştir.*" Osmanlı Arşivi. BOA, *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri [A.(DVNSMHM.d]*, No. 16, Hüküm. 614. (H-20-06-979).

emini Süleyman Ağa tarafından verilen buğday, arpa ve zahirenin miktarı kaydedilmişti.[202]

Kervan uzun süre yolculukta olacağından dayanıklı yiyecekler tedarik edilmiştir. Ekmek, peksimet, un, pirinç, haşlanmış yumurta, bisküvi, kurutulmuş et, darı, kuru gıda maddeleri, koyun peyniri, soğan, çay, konserve et ve reçel uzun yolculuğa dayanan yiyeceklerdendi. Peksimet ve kuru gıdalar bol enerji sağlayan ve kolay bozulmayan ürünler oldukları için özellikle hac yolcuları tarafından daha çok tercih edilmiştir.[203] Nitekim Evliya Çelebi, Mısır hac kervanına katıldığında, Mısır hac emîrinin yanında 2-3 bin arası deve yükü bakla, un, arpa, pirinç, bal, yağ, peksimet, yumurta ve 100 deve Nil suyu bulunduğunu ifade etmiştir.[204]

Hac kervanına erzak yetmediği durumlarda geri dönüş için kervan kumandanı Mısır'dan erzak talep etmiştir. Örneğin 975/1567'de Mısır hac kervanı, el-Ûlâ menziline geldiği zaman erzak tükenmiş ve acil olarak Mısır'dan erzak ve deve istenmiştir.[205] Ayrıca telgrafın kullanıma geçmesiyle un-erzak bedelleri ile hac masrafları için gerekli meblağın Hazine-i Celile'den telgraf gönderilerek yetiştirilmesi ve zahirelerin seri bir şekilde ulaştırılması hususu haber verilmeye başlanmıştır.[206]

Hac yollarında bulunan kalelere hacılar, görevliler ve hayvanları için yiyecek ve tahıl konulmuştur.[207] Bu kalelerin bazılarında devamlı olarak güvenlik güçleri bulunduğundan, erzakların onlara yetecek miktarda olması gerekmiştir. Özellikle Mısır ile Şam hac güzergâhlarında zahirenin gerekli yerlere zamanında gönderilmesi hayati öneme sahipti.[208] Örneğin Gazze gibi bazı noktalarda buğday (hınta) ve arpa (şair)

---

[202] "*…Asâkir ve hüdemâ ve misafir vesâir levâzımâtı için Rabiğ şevnesine kilâr-i hac tarafından gönderilen zehâire bahâları kırk yedi bin üç yüz sekiz kuruş i'tâ ve teslîmi..*" Bkz. Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Askeriye [C.AS]*, No. 399, Gömlek No. 16447. (H-25-11-1259).
[203] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 171.
[204] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/480.
[205] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 47.
[206] Örneğin hazine-i maliyece telgraf poliçeleriyle beraber dört bin liranın gönderileceği bildirilmiştir. BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*, No. 282, Gömlek No. 87. (H-20-11-1323).
[207] Mısır hac kafilesi için Süveyş, Yenbu, Nahl gibi kalelere zahire koyulmaktaydı. 1880 yılında Mısır hac kafilesi dönüş yolunda Rabiğ'e varmış ve burada dinlenmişti. Şevne çalışanları buğday ve arpanın çürümesi üzerine kervanın atlarına fasulye vermişlerdi. Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999), 121.
[208] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2667, Gömlek No. 8, (H-28-10-1326).

bulundurulan şevne isminde büyük depolar yer almıştır.[209] Bunların arasında Şam hac yolu üzerinde bulunan Maan[210] ve Mısır hac yolu üzerinde bulunan Süveyş, Yenbu, Nahl, Rabiğ kaleleri önem arz etmiştir. Bu kalelere gönderilen arpa ve diğer tahılların ödenen nakliye ücretleri büyük oranlara ulaşmıştır.[211]

Erzakların zamanında kalelere ulaşmasına dikkat edilerek takibi yapılmıştır. Nitekim Medâin-i Sâlih kalesine konulmak üzere Mısır'dan her yıl gönderilmekte olan 1500 irdeb buğday ile 3500 irdeb arpa 1276/1859 senesinde, zamanında ulaşmadığı için durum Çöl Muhafızı Ahmed Ağa tarafından İstanbul'a bildirilmişti.[212] Bunun üzerine Mısır valisi Said Paşa durumdan haberdar edilerek gecikmenin sebebi sorulmuş ve bu hususta daha dikkatli olunması istenmişti.[213]

Mısır'dan Medine'ye gönderilen erzak Yenbu limanına getiriliyor, burada şevnelerde depolanıyordu. Ardından bazı urban kabileleri veya asker tarafından Medine'ye nakledilyordu.[214] Örneğin 1276/1859'da hac yolları üzerinde bulunan Medâin-i Sâlih kalesi için Mısır'dan gönderilen zahireyi almak üzere çöl muhafızlarının gelmemesi üzerine haber gönderilmişti.[215]

Hac kafilesi için her yıl Mısır'dan Mekke ve Medine'ye peksimed de gönderiliyordu. Özellikle Mısır valisine kilâr-i hacc-ı şerîf tarafından hazırlanan peksimedin hac zamanı Mekke ve Medine'ye zamanında irsâli için talimat verilmişti.[216] Ayrıca Şam'dan

[209] Osmanlı Arşivi BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 180, Gömlek No. 90. (H-12-09-1276).
[210] Gazze şevnesinden gerekli hınta ve şairin Maan kalesine gönderildiği. BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.}MKT.UM]*, No. 402, Gömlek No. 20, (H-12-09-1276).
[211] Meclis-i Vala'ya gönderilen bir kıt'ada hac için Maan şevnesine irsal olunan şairin nakliye bahâsı (üç yüz kırk bin kuruş) Kudüs ve Gazze sancaklarından tesviye edilmesi. BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No. 759, Gömlek No. 102, (H-07-04-1278).
[212] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 178, Gömlek No. 4, (H-05-08-1276).
[213] BOA, *A.}MKT.UM*, No. 447, Gömlek No. 72, (H-27-06-1277).
[214] Medine'ye nakli istenilen Yenbu şevnesinden verilmekte olan ceraya hıntaları mürettebatı Mısriyye'den olduğundan nakli ve masrafının Maliye Nezareti tarafından karşılanması. Osmanlı Arşivi. BOA, *Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri [MB.İ]*, No. 7, Gömlek No. 38. (H-03-05-1268).
[215] BOA, *A.}MKT.UM]*, No. 407, Gömlek No. 18, (H-07-11-1276).
[216] BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı [A.}MKT.MVL],* No. 17, Gömlek No. 81. (H-22-09-1265).

gidecek olan hacıların ihtiyaçları için Mısır'dan mukaddim develerine bakla vb. erzakların vaktinde ulaştırılmasına da çalışılmaktaydı.[217]

Hacıların en önemli ihtiyaçlarının başında su gelmekteydi. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla kurulan saka teşkilatı hac kafilesine yetecek kadar yanlarında su götürüyorlardı. Kervan hareket etmeden önce susuz bir menzile gidileceğe zaman münadi, su tedariki yapılmasını ilan etmiş ve hacılar da urbandan develer kiralayarak yanlarında su taşımışlardır. Ayrıca kafilede su taşıyacak parası olmayanlara hayır sahipleri tarafından yardım da yapılmıştır.[218]

Su bulunmayan menzillere özellikle hac mevsiminde farklı yerlerden su tedarik ediliyordu. Evliya Çelebi, zenginlerin her yıl Mısır hac yolu üzerinde bulunan Küpler mevkiindeki su küpü, havuz ve taş teknelerini develerle su taşıtarak doldurduklarını, böylece hacıların ve hayvanların susuzluktan kurtulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Mısır valisine bağlı askerler de bazı yollar üzerinde durarak hacılara su dağıtmıştır.[219] Bazen su taşımaları için urban şeyhleriyle ücret karşılığı anlaşma yapılıyordu. Örneğin 1261/1845'te bir urban şeyhine su taşıması karşılığında 30 bin kuruş ödeme yapılmıştı.[220]

Mısır üzerinden devam eden hac güzergâhı suyun en kıt bulunduğu bölgelerdendir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Afrika'da hac yolları boyunca su kuyuları, birkeler ve havuzlar inşa ettirmiştir.[221] Sadece Sultan I. Süleyman, Mısır hac güzergâhında bulunan Meğayir-i Şuayb mevkiinde dört su kuyusu açtırarak içlerini taşla kaplatmıştı.[222] Ayrıca ihtiyaca göre yeni su birkesi ve havuzlar Şam ve Mısır valileri tarafından inşa ettirilmiştir. Örneğin 1177/1764'te Pirinç ovasında büyük bir su birkesi, Mefrek ve

[217] Şam'dan gidecek hacıların mukaddim develerine Cidde'ye gönderilmek üzere Mısır'dan yüklenecek zâhirenin tedariki hususunda Mısır beylerbeyine hüküm gönderildiği; Şam beylerbeyinin de Şam çavuşlarından birini bu iş için Mısır'a göndermesi. BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 7, Hüküm. 2655, (H-25-06-976).
[218] Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnamesi*, ed. Bayram Ürekli - Ahmet Çaycı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 93.
[219] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/485.
[220] Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (2013), 127-157.
[221] Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 401.
[222] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 23, Hüküm. 565. (H-09-10-981).

Akabe'de ikişer küçük birke, Mahallateyn'de büyük birke Şam valisi Osman Paşa tarafından yaptırılmıştı.[223]

Hac yollarındaki su kuyuları ve birkelerin korunması için istihkâmlar oluşturulmaktaydı. Bazı su kuyuları ve birkelerin yanına kaleler yapılarak veya bazı kabileler yerleştirilerek güvenlik sağlanmaktaydı. Nitekim 1192/1778 yılında surreden 6 bin kuruş karşılığında Mencek, Bi'rü'l-secve, ve Bi'rü'l-zira gibi bazı su kuyuları Vahidan kabilesinin hizmetine verilmiştir.[224] Mekke emîri Şerif Said'e 1110/1699 yılında gönderilen bir nâmede, Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) validesi evkafından olup hac yolunda bulunan su kuyusunun muhafızı olan bir şeyhin, yıllık olarak temizlenme hizmetleri için tayin olunan paranın muntazam olarak ödenmesine rağmen, saka başlarından ayrıca para alması ve tamiratı yaptırmaması nedeniyle azl olunup yerine dürüst birinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı.[225]

Su biriktirilen yerlerin devamlı temiz tutulması ve faal durumda olması için çalışmalar yapılmıştır. Bazen zenginler ve hayır yapmak isteyenler de bu çalışmalara katılmaktaydı.[226] Örneğin 1216/1802'de Mısır hac yolları üç seneden beri Fransız işgali sebebiyle kapalı olduğu için bakım ve tamirat işleri birikmişti. Akabe, Nahl ve Acrud kalelerinde bulunan su birkeleri ve havuzlarının harap durumda bulunmasından dolayı bu yerlerin tamir edilmesi gerekmiş ve Mısır valisi mimar Halife Ömer'i bu iş için görevlendirmişti.[227] 1305/1887'de ise Medâin-i Sâlih, Ezlem, Zahru'l-Hamra, Muazzam, Akabe, Katrane ve Belka kalelerinde bulunan su kuyuları ve birkeleri Suriye valisi tarafından tamir ettirilmişti.[228]

Suyollarında devamlı keşif çalışmaları yapılıyordu. Örneğin 982/1574'te Mısır hazine defterdarından Mustafa Bey'in hacca giderek suyollarını tetkik etmesi ve gerekli

[223] Su birkeleri ve hacıların muhafazası için bu menzillerde birer kale yaptırılmış ve bu kalelerin muhafazası için yeniçeri görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *Cevdet Nâfia [C.NF]*, No. 3, Gömlek No. 104. (H-13-10-1177).
[224] Seyfeddin Şahin, *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 18.
[225] BOA, *A.(DVNSNHM.d*, No. 5. Hüküm. 130 (s. 340-341), (H-10-07-1110).
[226] Mesut Demir, *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 136.
[227] BOA, *Cevdet Dahiliye [C.DH]*, No. 144, Gömlek No. 7169. (H-21-06-1216)
[228] BOA, *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*, No. 318, Gömlek No. 5. (H-15-05-1305)

masrafları çıkararak bildirmesi istenmişti.[229] 1263/1846'da ise mühendis Salih Efendi, hac yolunda bulunan su kuyuları ve birkelerin keşfini yapmış gerekli görülenlerin tamir edilmesine karar vermişti.[230] Ayrıca 1320/1902'de Cidde ve Yenbu'da bulunan suyun hac zamanı yeterli olmaması üzerine deniz suyundan içme suyu tedarik etmek için İngiltere'den makinalar getirilerek su ihtiyacının giderilmesine çalışılmıştır. Bu makinelerle 24 saatte 50 ton su üretilmiş ve maliyeti 915 sterlini bulmuştur.[231]

Hac zamanı, Haremeyn'de artan nüfusa bağlı olarak Mekke ve Medine'de su sıkıntısı yaşanmaması için yağmur suları biriktirilmek suretiyle geniş su depoları oluşturulmuştur.[232] Ayrıca Mekke'deki Aynizübeyde ve Medine'deki Aynizerkâ adlarını taşıyan önemli su kaynaklarının bakımının yapılması gerekmiştir. Nitekim 1207/1793'te Şam valisi ve hac emîri olan Cezzâr Ahmed Paşa (ö. 1804), Aynizerkâ suyunu tamir ettirmiş ve Şerife Hatun su kuyusunu Aynizerkâ'ya ilave ettirerek Medine'nin su sorununu çözmeye çalışmıştır.[233] 1235/1820'de ise Mehmed Ali Paşa, Aynizübeyde suyolunu tamir ettirmiş, 1263/1847'de de Elmas Ağa, Aynizaferan isimli bir kuyuyu Aynizübeyde'ye eklemiştir.[234]

2. Nakil Hayvanları

Hac kervanlarının en önemli meselelerinden biri de yeterli sayıda deve temin etmektir. Hac kervanında asker, memur ve işçilerden oluşan büyük bir kadro bulunduğundan sadece görevliler için bile çok sayıda deve temin etmek gerekmiştir. Yol uzun ve meşakkatli olduğundan yedek deve de bulundurulması zorunlu hale gelmiştir.[235] Bu hayvanlardan bazısı yolculuk esnasında telef olmuş ve bunun sonucu olarak masraflar artmıştır.[236] Hac kafilesi görevlileri ve malzemeleri taşımak için gerekli olan deve sayısı

---

[229] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 24, Hüküm. 617, (H-27-01-982).
[230] BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 101, Gömlek No. 2203. (H-01-08-1263)
[231] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 198.
[232] İzzet Sak - İsmail Çetin, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 (2005), 2002.
[233] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 222, Gömlek No. 11098. (H-13-07-1207).
[234] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, çev. Ömer Faruk Can - Fatma Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/912.
[235] A. Latif Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l Hac)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 73-118.
[236] Nitekim 1870'te hac kafilesinin muhafazasına görevlendirilen bazı süvari askerlere tahsis edilmiş 10 baş hayvan telef olmuş ve bunun sonucu olarak 12.750 kuruş maliyet oluşmuştu. BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 690, Gömlek No. 48170. (H-09-08-1291).

önceden belirlenerek ona göre temin ediliyordu. Sadece hac kafilesini muhafaza eden askerler için deve temin etmek dahi büyük bir meseleydi.[237] Örneğin 1111/1699'da hac kafilesini muhafazası için görevlendirilen 400 yeniçeriye 400'den fazla deve gerekmişti.[238] Hacı adayları ise normal şartlarda kendi develerini kendileri ayarlamıştır.[239]

Hac kervanı için deve temini Şam ve Mısır valilerinin görevleri arasındaydı. Bunun için görevlendirilen mukavvimin uygun bir kimse seçiminde valiler titiz davranmaktaydı. Bazı seneler mukavvim[240] yeterli sayıda deveyi bulamamakta ve böyle durumlarda ihmali bulunan kişi cezalandırılmaktaydı. Nitekim 979/1571'de Şam hac kervanı için deve temin eden mukavvimlerden Ali isimli kişi görevini iyi yapamadığı için azledilmişti.[241]

Hac kervanı için gerekli develer ya kiralanmakta veya satın alınmaktaydı. Satın alındığı zaman maliyet yüksek meblağlara ulaştığı için bu durum fazla tercih edilmemekteydi.[242] Genellikle bölgeyi tanıyan bedevî Arapların develeri kiralanarak aynı zamanda rehber ihtiyacı da giderilmiştir.[243]

Resmî hac kervanı için gerekli deve fiyatları Mekke şerifi ile Hicaz valisinin huzurunda hac emîri, mukavvimden oluşan bir heyet ile deve sahiplerinin konuşması suretiyle deve ücretleri kararlaştırılmaktaydı.[244] İbrâhim Rifat Paşa, hac emîri olduğu zaman Cidde'den Mekke'ye ve oradan Yenbu'ya gidecek deve ücretlerinin belirlenmesi için görüşmelerde bulunmuş ve fiyat 6 cüneyh[245] olarak kararlaştırılmıştır. Ertesi yıl Mısır hac kafilesinin

---

[237] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/868.
[238] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 111, Hüküm. 688. (H-01-05-1111).
[239] Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l Hac)", 73-118.
[240] Hacıların yolculuk esnasında deve vb. ihtiyaçlarını karşılamak için ücretle anlaştıkları kişidir. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 218.
[241] "*Tebûk nâm burca gelinüp defteri mûcebince üç-dört bin deveden Kilâr-ı Hâssa'ya ve cebe-hâneye ve top arabasına ve yeniçeriye ve bi'l-cümle yüz elli deve lâzim olup taleb olundukda ancak yetmis deve virmege kâdir olup…."* Hacı Osman Yıldırım vd. (ed.), *12 Numaralı Mühimme Defteri : (978-979/1570-1572) : Özet, Transkripsiyon ve İndeks* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996), 2/91.
[242] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 54.
[243] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 169.
[244] Melek Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", *SDÜ Fen Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2003), 87-94.
[245] Mısır cüneyhi, 1836 yılında Mısır valisi Muhammed Ali Paşa tarafından Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık yolunda oluşturulan bir para birimidir.

Cidde, Mekke, Arafat, Medine ve Yenbu arasındaki ulaşımı için gerekli develeri Mekke şerifi, mukavvim ve Mısır hac emîri İbrâhim Rifat Paşa görüşerek 17,5 cüneyh olarak belirlemişlerdi.[246]

Deve ücretleri devesine ve yüküne göre farklılık gösteriyordu. Genellikle ücretler yolculuk öncesi peşin olarak ödenmekte ve hac emîri, belirlenen fiyatı şahitlerin huzurunda deve sahiplerine vermekteydi.[247] Ayrıca bu ücretlerde Mekke Şerifi ile Hicaz valisinin de komisyonu bulunmaktaydı. Örneğin 1308/1890 yılında yük devesi için 34 riyal, şukduf[248] için 35 riyal belirlenmiş, bu miktarın 17-18 riyali deveciye, yedisi şerife, dördü şerifin kâtibine ve üçü şerifin diğer yardımcılarına verilmiştir.[249]

Her yıl önemini koruyan deve ücretleri meselesi hakkındaki şikâyetler bazen İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Özellikle Hind ve Cava gibi farklı devletlerin himayesindeki bölgelerden gelen hacıların şikâyetleri farklı sorunlara neden olmuştur. Hicaz vilayetine yazılan pek çok yazıda bu konuda hacılara yardımcı olmaları hususu dile getirilmiştir.[250]

Deve sahipleri hac zamanında nakliye işi için anlaştıkları zaman yaptıkları işi bitireceklerine dair güvence olarak kabileden birini rehine bırakıyorlardı. Buna rağmen yol üzerinde sanki hac kervanı eşkıya ve hırsızlar tarafından soyulmuş gibi gösterilerek sahtekârlıklar da meydana geliyordu.[251]

Deve temin etme sorununu çözmek için Osmanlı Devleti tarafından vakıflar kurulmuş ve bazı deve sahiplerine tımar verilerek bu sorun çözülmeye çalışılmıştı.[252] Nitekim Sultan III. Murad (1574-1595), hacılara hizmet maksadıyla 988/1580'de 60 deve vakfetmişti.[253] İbrâhim Paşa (ö. 1601), da 995/1586 yılında 600 deve barındıran bir vakıf kurmuştu.[254] Önemli Mısır hac emîrlerinden Rıdvan Bey ise bu iş için idaresinde

[246] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn,* 516.
[247] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/403.
[248] Hacıların ulaşımında kullanılan deve üzerine yerleştirilmiş üzeri örtülü iki kişi karşılıklı binebildiği tahtırevana 'şukduf' denilirdi. M. Murat Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu* (İstanbul: Denizler Kitabevi, ts.), 112.
[249] Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi,* 155.
[250] BOA, *Yıldız Sadâret Hususi [Y.A.HUS]*, No. 506, Gömlek No. 99. (H-05-08-1324).
[251] Osmanlı Arşivi. BOA, *Yıldız Perakende, Komisyonlar [Y.PRK.KOM]*, No. 9, Gömlek No. 1/2, (H-21-02-1313).
[252] Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l Hac)", 73-118.
[253] Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/868.
[254] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/403.

40 bin deve bulundurmuştu.[255] Fakat bu çalışmalar farklı sebeplerle çok uzun ömürlü olamamıştır.[256]

Develer için gerekli yem ve saman Mısır ve Şam valileri tarafından tedarik ediliyordu. Ayrıca deve sahiplerinin develere aşırı yük yüklenmesinden şikâyetçi olmaları üzerine Osmanlı yönetimi kendi kiraladığı develerin yüküne de belirli bir sınır koymuştur.[257] Bunların haricinde Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde develerin sağlık durumlarının kontrol edilmesi için yol güzergâhının bazı noktalarında baytarların bulunması hususunda çalışma yapılmıştır.[258]

Bazı seneler deve ihtiyacı artmakta ve bunu karşılamak için farklı yerlerden deve temin temini yoluna gidilmekteydi. Örneğin 977/1577 yılında Şam'da hac kervanı için ihtiyaç olan devenin temin edilememesi üzerine gerekli sayıdaki deve Halep'ten getirilmişti.[259] Ayrıca hac yolları uzun olduğu için yol güzergâhının farklı noktalarında develer değiştiriliyor buda deve sayısının artmasına sebep oluyordu. Nitekim Evliya Çelebi, Akabe menziline geldiklerinde hacıların develeri değiştirdiklerini, Akabe sırtını dinç develerle aştıklarını ifade etmiştir.[260]

Joseph Pitts (ö. 1735), 1097/1685 yılında Mısır hac kervanında bulunduğu sırada develerin durumunu şöyle anlatmıştır:

> "*Mekke'den Mısır'a kara yoluyla dönmek kırk gün kadar sürmektedir. Bu yolculukta ihtiyaç olan develeri kiraladık. Bazı develer ise yollarda ölmekteydi. Kervanda ihtiyat develeri de bulundurulmakta, yolda düşen develer kesilerek fakir hacılar tarafından yenilmektedir. Yolculuk*

[255] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/151.
[256] İlk olarak hayvanların bakımı için gerekli para kaynaklarının gereksiz bir uzun dönem bağlanması söz konusu olacaktı. İkincisi ise deve kiralanmasından geçinen deve sahiplerinin bu işe karşı çıkmasıydı. Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 51.
[257] Kanunda olduğu üzere haccı şerif bölgesindeki binek develere 60 batman, yük develerine 120 batmandan fazla yük vurulmaması hakkında Emîr-i Hâssa, Mahmîl-i Şerîf Kadısına ve Şam′ın Yeniçeri Ağası′na yazılan hüküm. BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 69, Hüküm. 22, (H-09-07-1000).
[258] Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 72.
[259] Haleb beylerbeyine**:** Bu sene hacıların deveye fazla ihtiyacı olduğundan Haleb'e satılmaya gelen develerin, hacılara kiralanmak veya satılmak üzere Sam'a gönderilmesine ve mikdarının bildirilmesine dair. BOA, *A.(DVNSMHM.d,* No. 9, Hüküm. 116, (H-03-10-977).
[260] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/2/898.

esnasında develer katar katar birbirine bağlanarak kafile düzeni oluşturuluyordu. Her kataın başında bir sorumlu vardı. Kafilede hacıları toplamak, onlara bazı haberleri işaretle vermek için zil çalanlar bulunmaktadır."[261]

3. Diğer Malzemeler

Hac zamanı Arafat'ta, Mina'da ve hac kervanlarının yolculuk esnasında en önemli ihtiyaçlardan birisi çadırlar olmuştur. Çadırların her sene hac mevsiminden önce bakımlarının yapılması icap ediyor ve ihtiyaca göre yenilerinin alınması gerekiyordu. Örneğin Mekke-i Mükerreme emareti tarafından kilâr-i hac tahsisatından karşılanmak suretiyle 1311/1893'te 162 adet,[262] 1328/1910'da ise 160 adet çadır tedarik edilerek gerekli yerlere gönderilmişti.[263]

Hac kafilesinin önemli ihtiyaçlarından biri de çuvaldı. Hac güzergâhında bulunan kazalardan bu ihtiyacın karşılanması istenmekteydi. Nitekim 1247/1832 yılında kilâr-i hacca teslim edilmek üzere 700 adet çuval Halep'ten, 500 adet çuval Konya'dan, 500 adet çuval Antep'ten, 500 adet çuval Adana'dan, 500 adet çuval Maraş'tan ve 500 adet çuval Tarsus'tan tedarik edilmişti.[264]

Hac yollarında en önemli sorun susuzluk olduğundan uzun yolculuklarda sağlam kırba edinmek gerekmekteydi. Her yıl hac kafilesi için su kırbaları yaptırılıyordu. Örneğin 1266/1850'de Nablus'ta hac yollarında kullanılmak üzere hacı ve askerler için ayrı ayrı olmak üzere 3500 su kırbası yaptırılmıştı.[265] 1278/1861'de ise hac kafilesinde

---

[261] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bittts (el-Hac Yusuf) ilâ Mekkete'l Mükerreme ve Medinete'l Münevvere*, çev. Abdurrahman Abdullah (Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1995), 67.

[262] Beher sene hac günlerinde Arafat ve Mina'da makam-ı imaret-i Mekke-i Mükerreme tarafından rekz olunmak üzere yüz altmış iki çadırın imal edilerek gönderilmesi hakkında. BOA, *ŞD*, No. 2261, Gömlek No. 14/8. (H-17-11-1311)

[263] İmarete mahsus olmak ve esmanı kilâr-i hac muhassesatından tesviye olmak üzere yüz altmış çadırın biran evvel tedarik ve irsal edilmesi. BOA, *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3740, Gömlek No. 280496/1. (H-19-04-1328).

[264] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 248, Hüküm. 1103-1104-1105-1107-1108, (H-29-01-1247).

[265] BOA, *C.DH*, No. 144, Gömlek No. 7182. (H-15-11-1266).

kullanılmak üzere Nablus'ta yaptırılan su kırbalarının nakliye masrafları Sayda eyaleti tarafından karşılanmıştı.[266]

Yukarıda sayılanların dışında kervanda kazan, kova, ip, huni, çadırla beraber hac kafilesine refakat edecek askerler için yağmurluk, silah, cephane tarzı askerî malzemeler,[267] kibrit, körük, ip, kilim, mum, su kabı ve palto da bulundurulmuştur. [268]

4. Masraflar

Müslüman devletler hac yolları için yapılan harcamaları hazineden ayrılan bir bütçeyle karşılamışlardır. Bu masraflar; surre, hac emîrlerinin harcırahları, hazinenin kırtasiye harcamaları, teşrifat, hac yollarında üst düzey yetkililer için alınan kaftanlar, hac kervanındaki görevliler, ulaşımda kullanılan hayvanlar vb. birçok harcamayı barındırmıştır. Söz konusu masraflar defterlere kaydedilmiştir.[269] Ayrıca bu masrafların gelir-giderini takip eden kilâr-i hac görevlileri de bulunmuştur.[270]

Hazîne-i âmire görevlileri hac kervanı için yapılan masrafları "rûznâmçe" denilen defterlere kaydetmişlerdir. Hac emîrleri de hac yolculuğu esnasında yaptıkları masrafları kaydetmişler, kervana mal alımı ve dağıtımında kadı tarafından onaylanmış mühürlü kâğıtlar kullanmışlardır.[271] Hac kervanı için gerekli malzemeler valinin denetiminde tedarik edilmiş, bazen de kapıcıbaşı bu işe vekâlet etmiştir. Hac kafilesi döndükten sonra da masraf kayıtlarının muhasebesi vali tarafından yapılmıştır.[272]

Hac kervanlarına katılan normal hacılar şahsi masraflarını kendileri karşılamışlardır.[273] Hacılar uzak diyarlardan geldikleri ve bütün ihtiyaçlarını yanlarında taşıyamadıkları için

---

[266] Maliye nezareti celîlesinden Meclis-i Vâla'ya havale buyurulan bir kıt'a tahriratta olduğu üzere mevkib-i hac için Nablus sancağında imal edilen su kırbalarının masârıf-ı nakliyesi Sayda eyaleti bahâsına ita olunan on sekiz bin dört yüz kuruş.. BOA, *MVL*, No. 759, Gömlek No. 101. (H-04-04-1278).
[267] BOA, *A.}MKT.MHM,* No. 347, Gömlek No. 13. (H-07-08-1282); BOA, *A.}MKT.UM,* No. 102, Gömlek No. 84. (H-27-09-1268).
[268] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 171.
[269] Mehmet Genç - Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), 45.
[270] Aysel Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 193-229.
[271] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 50.
[272] Abdülkadir Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996), 14/403.
[273] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/402.

Osmanlı Devleti, güzergâh üzerinde hacıların temel ihtiyaçlarını karşılayacakları yerler sağlamış ve buralara vakıflardan paylar ayırmıştır.[274]

Önemli masraf kalemlerinden birini de surrenin nakledilmesi oluşturmuştur. Surrenin naklinde gereken deve ücretinin bir kısmı kilâr-i hacdan, bir kısmı da Şam ve Mısır hazinesinden karşılanmıştır. Örneğin 1177/1763'te tutulan surre defteri kayıtlarındaki nakliye masrafları şöyledir: Surre emini ve sakabaşı için alınan deve ücreti 1.800, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sancağını taşıyan alemdar için alınan deve 60, hac serdarı için alınan deve 60, iki adet mahmil-i şerifi taşıyan deve 201,5, mahmil kadısının devesi 40, iki adet kilâr eminin devesi 80, kâtibin devesi 40, imam ve müezzininin develeri 40'ar, üç adet müjdecinin devesi 120, dört adet mahmil devesi hizmetlileri için alınan develer 160, iki adet davulcunun devesi 80, üç adet baharat emini ve kâtibin develeri 120, arpa kâtibi devesi 40, gassal için alınan deve 22,5, terazici ve mübaşir devesi ücreti 22,5, iki adet beytülmal emini ve kâtibinin develeri 80 olmak üzere toplam 3.006,5 kuruş.[275]

Düzenlenen hac törenlerinde önemli görevlilere hil'at giydirilmesi masraf kalemlerinden birini oluşturmuştur. Ayrıca Mekke, Medine ve Kudüs'teki üst düzey yetkililer başta olmak üzere pek çok kişiye de hil'at gönderilmiştir. Hac yolunda, akkâmbaşı[276] ve oğlu, sakabaşı, meşaleci, mehterci, tahtaravancıbaşı, kilâr kapancı, kâtib ve oğlu, devecibaşı ve hac yolu üzerindeki kale vb. yerlerde bulunan meşâyih ve kabile büyüklerine hil'at ve abâ gönderilmiştir. Evliya Çelebi, Mısır hac kervanında başta hac emîri olmak üzere, kethüdâsına, devâdârına, yedi bölük serdarına, alemdara, mahfil çavuşuna, kadıya, imama, müezzine, kilârci ve kâtibine 210 hil'at giydirildiğini ifade etmiştir.[277] Gönderilen hil'atların cins ve miktarı hil'at defterlerine düzenli olarak kaydedilmiştir.[278]

[274] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 5.
[275] Mustafa Karazeybek, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısından XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri", *Yeni Türkiye* 98 (2017), 525-536.
[276] Hac kafilesi görevlilerinin reisine verilen isimdir. Münir Atalar, "Akkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/269.
[277] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/467.
[278] Karazeybek, "Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri", 525-536.

Hac yolunda önemli harcama kalemlerinden diğeri hac kafilesi için görevlendirilen muhafız ve diğer görevlilerin ulûfe, zahire vb. masraflarıdır.[279] Genellikle hac yolunda vazifeli piyade ve süvari leventlerin ulûfe, zahire ve sair masrafları Hama, Trablusşam, Şam, Sayda, Beyrut ve Nablus mukâtaalarından ödenmiştir.[280]

Acrud, Nahl, Vech, Muveylih ve Akabe Mısır hac yolu üzerinde bulunan önemli kaleler arasında yer almıştır. Bu kalelerde sayıları değişmekle beraber yıl boyunca asker görevlendirilmiş ve bunların masrafları büyük meblağlara ulaşmıştır Örneğin 1004/1595 yılında Acrud kalesindeki 25 askerin masrafı 10 bin, 1082/1671'de 41 askerin masrafı 49.560, 1209/1794'de ise 51 askerin masrafları 23.230 parayı bulmuştur.[281]

Görevlilerin eşyalarını taşımalarından dolayı urbana nakliye ücreti verilmiştir. Nitekim 1177/1763 yılında top ve cephanelerin nakliyesi 1.560, güvenlik güçlerinin sularının nakliyesi 4.190, yeniçerilerin nakliyesi 11.200, sipahilerin nakliyesi 840, katran ve meşalelerin nakliyesi 787,5, mahmil çavuşlarının develeri 200, kilâr eşyalarının yüklenmesi ücreti ise 2.630 kuruş tutmuştur.[282]

II-GÖREVLİLER

Hac organizasyonu önemli ve büyük bir iş olduğu için hac kafilesinin sevk ve idaresinde hac emîriyle beraber birçok idarî, malî ve askerî görevli bulunmuştur.[283]

A. EMîR-İ HAC

Hac ibadetini yapmak üzere Mekke'ye doğru yola çıkan hacı adaylarına hem gidiş-dönüş yolunda hem de hac günlerinde rehberlik etmek,[284] hac ibadetinin belli bir düzen ve emniyet içinde, kurallara uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak hususunda devlet başkanı tarafından yönetici olarak atanan kişilere "hac emîri" denilmiştir.[285] Hac

[279] Örneğin 1874'te hac kafilesinin korunması hususunda görevlendirilen süvari askerler için alınan sadece 24 baş hayvanın bedeli 18 bin kuruş tutmuştu. BOA, *İ.DH*, No. 699, Gömlek No. 48917, (H-22-02-1292).
[280] BOA, *Ali Emîri Mahmud I [AE.SMHD.I]*, No. 170, Gömlek No. 13056. (H-11-02-1165).
[281] Şahin, *Hadematü'l-hac fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Osmani*, 110-114.
[282] Karazeybek, "Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri", 525-536.
[283] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[284] Mustafa Bereket, *el-Elkâbu ve'l-vezâifu'l Usmaniyyetü* (Kahire: Dâru'l Garib, 2000), 112.
[285] Murat Eroğlu, *Hac Emîrliği (Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 15.

emîrliği, Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber tarafından oluşturulmuştur. Bütün halife ve İslâm devletlerinin yöneticileri hac ibadetinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi için bu kuruma önem vermişlerdir.[286] İlk dönem halifeleri bizzat kendileri hac emîrliği yaparken sonraki halifeler yerlerine önemli kişileri atamışlardır.[287] Osmanlı Devleti 922/1517'de Mısır ve Hicaz bölgesini yönetmeye başlaması üzerine hac organizesi ve hac yollarının bakımını da üstlenmiştir.[288]

Hac emîrinin tayininde; heybet, doğruluk, şecaat, ileri görüşlülük, idarecilik, dinî ve sosyal statü, ilmî ehliyet, zenginlik ve idarecilerle uyumluluk gibi özellikler aranmıştır.[289] Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde hac emîrliği farklı kavramlarla ifade edilmiştir. İlk dönemlerde Memlüklerdeki gibi "emîr-i rakbil-i mahmil", daha sonraki yıllarda ise "emîr-i hac", "emîrü'l-hac", "emîren ale'l-hac", "imâretü'l-hac"[290] ve "mir-i hac" ifadeleri tercih edilmiştir.[291] Bunların dışında Tunus hac kafilesinin emîri için "yolcular şeyhi" tabiri kullanılmıştır.[292]

Hac emîrlerinin dinî, içtimaî, idarî, adlî, iktisadî ve askerî gibi çeşitli görevleri bulunmaktadır.[293] Hac emîrleri, kafile düzeninin sağlanması, yolculuk için gerekli olan şeylerin satın alınması, hac kafilesine katılacakların karşılanması ve onların hazırlıklarına yardımcı olma,[294] yolculuk seyrinin kontrol edilmesi, hacıları Mekke'ye zamanında götürülüp getirilmesi, kafile ile giden memurların görevlendirmesi, görevlilerin vazifelerini layıkıyla yapmalarının sağlaması, usulsüz davranışların önlenmesi vb. konularda birinci derecede sorumlu kişiler olmuşlardır.[295]

---

[286] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 1/527.
[287] Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli Ceziri, *ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/128.
[288] Reşidi, *Hüsnü's-safa,* 14.
[289] Maverdi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye,* 118.
[290] Hac emîrliği" kullanımının daha uygun olacağını ifade edilir. Gencal Şenyayla, "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emîrliği Tecrübesi", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 397-423.
[291] Murat Eroğlu, "Hacıların Yöneticisi Olarak Hac Emîrinin Görevleri", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 340-379.
[292] Muhammed bin el-Hûce, *Safahâtun min târih-i Tûnus* (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1986), 263.
[293] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye,* 106.
[294] Fatih Yahya Ayaz, *Bahri Memlukler Döneminde Harameyn Hizmetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 28.
[295] Sâmiye Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli kütübü'r-rihleti fi'l-ahdi'l-Osmaniyye (1518-1830)* (Musila: Câmiatü Muhammed Buzayef, 2019), 30.

Hac emîrleri, yolculuk esnasında hacıları korumaya ve onların su ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır.[296] Hac kafilelerinin dağılmaması ve başlarına bir felaket gelmemesi için topluca seyahat edilmesini ve konaklama yerlerinde toplu halde bulunulmasını sağlamışlar, her kafileye bir kılavuz tayin ederek koordineli bir şekilde yolculuğu yönetmişlerdir.[297] Konaklanacak yerleri kılavuzla beraber kararlaştırmışlar ve hacılar arasında tartışma çıkmasını engellemişlerdir. Ayrıca yolculuk esnasında hacılarla görüşmüşler ve kafileyi bineği güçsüz olanın sürati ile yürütmek suretiyle kimsenin geride kalmamasına dikkat etmişlerdir.[298] Hacılar için en emniyetli yolu seçerek bilhassa su ve hayvan azığı tedarik edebilecek güzergâhlardan kafileyi sevk etmişlerdir. Ayrıca hac yolculuğu için uygun ve geniş bir vakit seçmişlerdir. [299]

Mısır hac emîrleri hac mevsiminden aylar önce hazırlıklara başlayıp gerekli erzakı temin etmekte, kervanla birlikte götürülecek kısmını ayırmakta ve kalanını konaklama merkezlerine göndermekteydi.[300] Ayrıca hac kafilesinin harcamalarını kontrol etmekte, Haremeyn ve hac yolu üzerindeki imar faaliyetleri için gerekli olan parayı, Mısır'dan Kâbe'ye gidecek kisveyi ve mahmil-i şerifin Haremeyn'e zamanında ulaşmasını sağlamaktaydı.[301] Haremeyn'e gönderilen surre ve diğer vakıf gelirlerinin götürülmesi de onun sorumluluğundaydı. Mısır'da bulunan Haremeyn vakıflarından Mekke ve Medine'de bulunan din görevlilerinin maaşlarını da hac emîri götürmekteydi.[302]

Hac emîrleri, görevleri dışında hac yollarında yaptıkları birçok hayır faaliyetinin masraflarını kendileri karşılamaktaydı. Örneğin 1004/1595 ile 1011/1602 yılları arasında Mısır hac emîrliği yapan Beyri Bey, şahsî malından sarfetmek suretiyle hac yollarında hayır faaliyetlerinde bulunmuştur. Yetimlere, fakirlere ve diğer ihtiyaç sahiplerine sadakalar dağıtmış, su kuyuları açtırmış, yollarda düzenleme çalışmaları yaptırmış, hacıların istirahat etmesi ve ihtiyaçlarını karşılaması için menzilhâneler inşa

[296] Muhammed Kemaleddin İmam, "Turuku'l-hacci ve kavâfiluhû: fi't-târîhi's-sekâfiyyi li'l-İslâmi", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 361-374.
[297] Kervandakilere yol göstermesi için kervanın en iyi rehberi veya kervanbaşı elindeki bir meşale ile kendisini takip edenlere doğru yolu gösterirdi. Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 112.
[298] Maverdi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, 119.
[299] Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler", 145-161.
[300] Muhammed Abdüllatîf Herîdî, *Şuûnü'l-Harameyni'ş-şerîfeyni fi'l-ahdi'l-Osmâni* (Kahire: Dârü'z-Zehra, 1989), 23.
[301] Reşidi, *Hüsnü's-safa, 33.*
[302] Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye*, 30.

ettirmiştir. 1040/1630 ile 1048/1638 yılları arasında hac emîrliği yapan Rıdvan Bey ise hac yollarının bakım ve onarımını yaptırmış, su kuyusu, kale vb. ihtiyaçların giderilmesini sağlamıştır.[303]

Hac emîri, hac kafilesinin namaz vakitlerine dikkat etmekte ve diğer hac görevlerinin (menâsikinin) zamanında yapılmasını sağlamaktaydı.[304] Ayrıca imamlık vazifesini icra etmekte, hüküm vermekte ve hac ibadetinin zamanlarını belirlemekteydi. Mekke'de, Arafat'ta ve diğer mübarek makamlarda yapılacak menâsiki idare etmekteydi.[305]

Seyahat esnasında ve konaklama yerlerinde fesatçılara mahal vermemek, hırsızların, yankesicilerin hacıların mallarına göz dikmemelerini sağlayacak caydırıcı ve koruyucu tedbirler almak,[306] hacıları hac yolculuklarından alıkoyacak engellere gerek mal harcamak gerekse güç kullanarak suretiyle mani olmak hac emîrinin en önemli görevleri arasındaydı. Ancak hac emîrinin bu gibi hususlarda hacıları zorlamaya yetkisi bulunmamaktaydı[307]

Yollarda eşkıyalara ve Kızıldeniz'de korsanlara karşı hazırlıklı olunması gerekmekteydi.[308] Yol boyunca güvenliği sağlamak üzere hac emîrine karşı sorumlu olan serdar-ı haccın emrinde, sayısı yıldan yıla değişmekle beraber genellikle 500 ile 2.000 arasındaki askerî bir birlik hac kervanına eşlik etmekteydi. Serdar-ı hac ihtiyaç duyduğu miktarda askeri Mısır ordusundan temin etmekteydi.[309]

Kafilenin Hicaz'a gidiş gelişi esnasında vuku bulacak hukuki meseleleri çözmek üzere hac emîrine bağlı bir kadı bulunmaktaydı. Ayrıca hac emîri, hacılar arasında meydana gelen anlaşmazlıkları dinleyerek karar vermekteydi.[310] Ayrıca hac yolunda ölenlerin mallarının varislerine intikalini sağlama konusunda beytülmal eminlerinin uygulamalarını denetlemekte ve hac mevsimi boyunca disiplini sağlamaya

[303] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 183.
[304] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 107.
[305] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/527.
[306] Bereket, *el-Elkabu ve'l-vezaifu'l Usmaniyye*, 113.
[307] Maverdi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, 120.
[308] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 108.
[309] Münir Atalar, "Emîr-i Hac", 11/132.
[310] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 106.

çalışmaktaydı.[311] Anlaşmazlığa düşen hacı adaylarının arasını bulmakta; istenmeyen şeyleri yapanları ikaz etmekte ve suç işleyenleri cezalandırmaktaydı.[312]

İşlerinde başarılı olan hac emîrleri ve onlara bağlı görevliler ödüllendirilmekteydi. Nitekim 994/1585 yılında Mısır hac emîri Mehmed Bey'e, hacılara yaptığı hizmet için Kurdoğlu Mehmed'e tımar vermesi emredilmiştir.[313] Ayrıca aynı sene Mısır'da Nakibü'l-eşraf efendi arzıyla hacılara yardım eden Ahmed b. Yûsuf'a üç bin akçe tımar verilmiştir.[314]

Osmanlı Devleti Mısır ve Şam olmak üzere önemli iki hac emîrliğine sahip olmuştur. Mısır hac kafilesi, Mısır hac kervanının sorumluluğunda Kahire'den hareket etmekteyken[315] İstanbul'dan hareket eden hac kervanı, surre emininin idaresinde Şam'a kadar gitmekteydi. 1082/1671'de Şam hac emîri olan Âsaf Paşa'dan itibaren 1236/1820'ye kadar Şam veya o bölgedeki valilerden birisi hac emîri olarak görevlendirilmiştir. Bu yıldan sonra ise Şam valileri yerlerine vekil göndermiştir.[316] 1271/1854'te Şam Emîrü'l-Hac Kaymakamlığı kurulmuş, ferik rütbesinde bir askerin idaresine tevdi edilmiştir. 1279/1862'de ise surre eminliği emîrü'l-hac kaymakamlığıyla birleştirilmiştir.[317]

Hac emîrliğinin Mısır'daki konumunu anlamak için Mısır'daki idarî yapıya bakmak gerekir. Sultan I. Selim, Mısır'ı aldığı zaman buradaki Memlük emîrlerine Mısır'ın yüksek görevlerini paylaştırmıştır.[318] Oluşturulan Mısır divanında bu görevlilerden

---

[311] Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler", 145-161.
[312] Maverdi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, 120.
[313] *"Mısır Emîr-i Hâccı Mehmed Beg mektûb gönderüp Mısır müteferrikalarından yevmî yigirmi akça ulûfeye mutasarrıf olan Kurd-oglı Mehmed mâl-ı mirîye ve hâcc-ı şerîfe hidmet itmişdür diyü bildürmegin sülüsân üzre tîmâr virilmek buyrıldı."* BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 50, Hüküm. 397. (H-15-06-993).
[314] *"Bâ-Hatt Mısır'da Nakîbü'l-eşrâf efendi arzıyla Ahmed bin Yûsuf mâl-ı mîrî tahsilinde ve hüccâc-ı müslimîne ziyâde hidmet itmişdür diyü ibtidâdan üç bin akça tîmâr virilmek buyrıldı."* BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 50, Hüküm. 406. (H-15-06-993).
[315] Şahin, *Hadematü'l-hac fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Osmani*, 69.
[316] Mustafa Güler, "XIX. Yüzyılda Haccın İdaresinin Dönüşümü Çerçevesinde Emîrü'l-Hac Vekilliği ve Kaymakamlığı", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 380-396.
[317] Abdullah Çakmak, surre eminliği ile emîrü'l-hac kaymakamlığının birleştirilmesinin ilk sebebi olarak, hacıların deniz yolunu tercih etmeleri sebebiyle surreyle beraber yolculuk yapan hacı sayısının azalmasını görmektedir. Bunun üzerine surreyi korumakla görevli askerlerin yeterli olacağından 800 kese tasarruf sağlanacaktır. Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173-191.
[318] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.

önemli olanları arasında; şeyhülbeled,[319] hac emîrliği, kâşif,[320] defterdar, kadı ve yeniçeri ağası yer almıştır.[321] Hac emîrliği, Mısır'daki şeyhülbeled görevinden sonra en önemli idarî görev kabul edilmiştir. Evliya Çelebi, Mısır'da hac emîrinin mutasarrıf ve beylerden üstün tutulduğunu, bütün Arapların Mısır hac emîrine "sultanü'l-berr" dediğini ve kethüdâsının bile sorguç taşıdığını ifade etmiştir.[322]

Hac emîrlerinin görevlendirilmesi zaman zaman farklılık arz etmiştir. Mısır hac emîrleri bir dönem padişah fermanıyla onaylananansa da, genellikle Mısır beylerbeyi tarafından görevlendirilmiş ve Rebîülevvel ayının on ikinci gününde hac emîri atanan kişiye kaftan giydirilmiştir.[323] İlk olarak Sultan I. Selim, Mekke'den gelen biat heyetinin ardından Muslihiddin Bey'i hac emri olarak görevlendirmiştir.[324] Mısır'ın ilk idarecisi olan Hayır Bey (ö. 1522) de Kadı Emîr Alâeddin'i hac emîri olarak görevlendirmiş ve bu emîr davranışlarıyla hacıların övgüsüne mazhar olmuştur. Ağırlıklı olarak hac emîrliği Memlük beyleri tarafından yürütülmüştür. XVII. yüzyılda Rıdvan Bey (ö. 1656) 17,[325] Eyüp Bey 10 ve Beri Bey 8 sene bu görevi icra etmişlerdir. Bunlar arasında Beri Bey'in en başarılı hac emîri olduğu dile getirilmiştir.[326] Başarılı olan hac emîrlerinden bazıları hem ödüllendirilmiş hem de tekrar tekrar aynı göreve getirilmiştir. Örneğin Mısır hac emîri Mustafa Bey, göreve birkaç defa getirilmiş ve başarısından dolayı 991/1583'te kendisine 30 bin akçe ikram edilmesi kararlaştırılmıştır.[327]

Hac emîrliği görevinde başarılı bulunanlar farklı görevlere de getirilmişlerdir. Nitekim 968/1560'ta Mısır hac emîri olan Özdemiroğlu Osman Paşa bu görevi üç sene yaptıktan

---

[319] Kahire'de şehir idaresinden sorumlu Memlük beylerinin unvanı. Rafet Ganımı eş-Şeyh, "Şeyhülbeled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/89.

[320] Memlük ve Osmanlı dönemlerinde Mısır'ın yerli beyleri, bunların idarî bölgeleri. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kâşiflik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/16; Kaşifler, eyaletlerin yönetimi, buradaki mevcut düzenden, sulama ve vergilerin toplanmasından sorumluydular. Andre Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi Abdurrahman Kethüdâ Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Temürtekin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ts.), 24.

[321] Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi*, 24.

[322] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, ed. Seyyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 1/1/142.

[323] Umer, *İmâratü'l-hacci fi Mısra'l-Usmaniyyeti*, 103.

[324] Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 9 (2017), 281-311.

[325] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 150-206.

[326] Muhammed Ali Fehim Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fi Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi : 923-1220 H/1517-1805 M.* (Kahire: Dârü'l-Kahire, 2001), 155.

[327] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 50, Hüküm. 51, (H-28-10-991).

sonra Habeş vilâyetine vali tayin edilmiştir.[328] 977/1569 ve 978/1570 yıllarında Mısır hac emîri olan Murad Bey de Yemen beyi olarak gönderilmiştir.[329] Hac emîrleri arasında Mısır valisi veya beylerbeyi olarak da görevlendirilenler de olmuştur. 1216/1801-1217/1802 yıllarında Mısır hac emîri olan Gazzeli Ebû Merak Mehmed Paşa, bir yıl sonra vezirlik rütbesi alıp Mısır valiliğine atanmıştır.[330]

Hac emîrliği mevzusunda bazı yıllarda istisnaî durumlar meydana gelmiştir. Örneğin 1003/1594'te görevlendirilme hususunda sıkıntı yaşanması üzerine Mısır beylerbeyi Ahmed Paşa, hac emîri olarak vazifelendirilmiştir.[331] 1109/1697'de ise vezir rütbeli Habeş beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa Mısır hac emîrliği yapmıştır.[332]

Hac emîrliği görevi için düşünülen kimselerden en uygun olanına vazife verilmiştir. Nitekim 978/1570 yılında Şam hac emîrliği için Şam defterdarı Ali ve Gazze sancak beyi Rıdvan Bey'den münasip olanının görevlendirilmesi istenmiştir.[333] Farklı bir örnekte de Mısır hac emîrliğini deruhte eden Koca Ömer Bey, 1168/1754'te yaşlığı sebebiyle görevinden alınarak yerine Mısır ümerasından Hüseyin Bey getirilmiştir.[334]

Hac emîrliği görevine bizzat kendileri talip olanlar da olmuştur. Örneğin önceden hac emîrliği yapan Ömer Bey, 995/1586'da bu görevin ve Mısır mukâtaa iltizamının beş yıl süreyle kendisine verilmesini istemiştir. Bunun karşılığında, hac emîrliği masrafları için Mısır hazinesinden verilen 10 bin altını almayarak, masrafları kendi bütçesinden ödeyeceğini teklif etmesi üzerine bu talebi kabul edilmiştir. Hac emîrliği masrafları için belirlenen bütçenin altında bir meblağı kabul edenler de hac emîri olarak görevlendirilmiştir. Nitekim Yemen beylerbeyi Mustafa Paşa, hac emîrliği bütçesi olan 18 kese yerine 14 keseye razı olmuş ve hac emîri olarak vazifelendirilmiştir. Atamalarda, hacdan dönenlerin memnuniyet bildirimleri de önemli görülmüştür. Bu

---

[328] Çetin Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 10.
[329] Reşidi, *Hüsnü's-safa,* 164.
[330] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[331] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[332] Fındıklılı Mehmed Ağa Silahdar, *Nusretnâme İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 195.
[333] Yıldırım vd., *12 Numaralı Mühimme Defteri : (978-979/1570-1572,* 1/108.
[334] *"...Koca Ömer Bey'in zaaf-ı pirinden nâşi rukub ve nüzûle kudreti olmadığına binâen cümlenin reyi ve mârifetiyle ümerâyı Mısır'dan Hüseyin Bey'e mîri'l-haclık hil'ati ilbas olunduğu..."*BOA*, Ali Emîri Mahmud 1 [AE.SMHD.I],* No. 263, Gömlek No. 21324. (H-2-02-1168)

kapsamda hacılara zorluk çıkartan hac emîrlerine tekrar görev verilmemiştir.[335] Ayrıca hac emîrliği konusunda hac kafilesinin güvenliğini sağlayan komutanların ve bedevî kuvvetleri reislerinin de etkisi olmuştur. 1201/1786'da Cedâvî Hasan Bey ve Rıdvan Bey hac emîrliğine talip olmuş, hac kafilesi güvenlik askerlerinin komutanlarının uygun görmesi üzerine Cedâvî Hasan Bey hac emîri olarak görevlendirilmiştir.[336]

Şam hac emîrleri, Mısır hac emîrleri hakkındaki görüşlerini İstanbul'a bildirmiştir. Örneğin 989/1581'de Şam hac emîri Kansu Bey, Mısır hac emîri Hurrem Bey'in, görevini başarılı bir şekilde yerine getirdiğini ve kendisiyle uyumlu bir şekilde çalıştığını ifade etmiştir.[337]

Hac emîrliği 17. yüzyılda güçlenen Kâsımiyye ve Zülfikâriyye gruplarının Mısır'da siyasî ve ekonomik açıdan mücadele ettikleri alanlardan biri olmuştur.[338] Bu iki grup Mısır'ın siyasî ve askerî görevlerini aralarında bölüşmüşlerdir.[339] Kasım Bey, 1013/1604-1035/1625 yılları arasında pek çok kez hac emîrliği görevine getirilmiştir. Zülfikâriyye hizbinden Rıdvan Bey (ö. 1656) ise, 1041/1631'den ölümüne dek 25 yıl boyunca hac emîrliği vazifesini yürütmüştür.[340] Bu süre zarfında defterdâr Kâsımiyye hizbinden görevlendirilmiştir.[341]

Mısır'da valiler güç kazandığında Osmanlı padişahından izin almadan hac emîrlerini kendi yakınları arasından seçmişlerdir. Nitekim Mısır valilerinden İbrâhim Kethüdâ, 1167/1753'te hac emîri olarak kendi Memlüklerinden Ali Bey'i görevlendirmiş ve kendisine irsaliye hazinesinden iki yüz kese destek olmuştu.[342] Canım el-Hamzavî'nin defterdarlığı döneminde oğlu Yûsuf da Mısır hac emîri olarak görevlendirilmiş ve görevinde başarılı bulunmuştur.[343]

---

[335] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[336] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[337] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[338] Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 1/195.
[339] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 4/430.
[340] Mustafa Efendi Naima, *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968), 5/1219.
[341] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 1/46.
[342] Fatma Zehra Beyaz, *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 220.
[343] Uğur Demir, "Haremeyn, Şam, Cidde, Habeş, Yemen, Hindistan ve Mısır ile İlgili Bir Takrir", Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies XLIII (2014), 301-339.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, hem Vehhâbîlerle mücadele etmek, hem de hac emîrliği yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bu dönemden itibaren hac emîrleri Mehmed Ali Paşa ve ailesi tarafından belirlenmeye başlanmıştır.[344] Mısır valisi paşalardan seçtiği birini hac emîri, askerlerden birini de güvenlik için sorumlu kılmıştır. Örneğin 1276/1859'da Ferik Reşit Paşa, 1298/1880'de Akif Paşa, 1318/1900'de de askeriyeden Topçu İsmâil Paşa Mısır hac emîrliği için tayin edilmiştir.[345]

Hac emîrleri sıkı takibe alınmış, sıkıntı çıkaran ve uygunsuz işler yapan emîrlerin görevine son verilmiştir. Örneğin 979/1571'de hac emîri Bahri görevini hakkıyla yerine getiremediği için vazifeden el çektirilmiştir.[346] Mısır hac emîrlerinden Ali Kâşif Bey ise, Mekke ve Medine ahalisine gönderilen surreden 5 bin hasene altını gerekli yerlere vermeyerek hoşnutsuz hareketler yapmış, kendisine engel olmak isteyenlere karşı sert davranmış ve birçok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bunun üzerine hakkında hukukî işlemler başlatılmıştır.[347] Yine Mısır hac emîrlerinden Firârî İsmâil'in uygunsuz davranışları üzerine uhdelerinde bulunan 33 köyün, Mısır valisi Recep Paşa tarafından sattırılması, Mısır hac emîrlerinden firar etmiş olan Osman Bey'in de mal ve eşyalarına el konulması kararlaştırılmıştır.[348]

Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Suriye ve Mısır, hac emîrliğini devam ettirmeye çalışmış fakat 1343/1924'ten itibaren Hicaz'ın Suud ailesinin eline geçmesiyle birlikte bu kurum yürürlükten kalkmıştır. Diğer taraftan 1374/1954'e kadar Mısır'da bu vazife bir gelenek olarak sürdürülmüştür.[349]

Hac emîri, Haremeyn ve hac yolları için gerekli olan masrafları Mısır hazinesinden karşılamaktaydı. Örneğin 979/1571'de Arafat'ta suyollarının bakımı için gerekli olan 60 bin altının 17 bini, hac emîri Murad Bey tarafından götürülmüştür.[350] Sonraki yıl da

[344] BOA, *Cevdet Dahiliye [C.DH]*, No. 157, Gömlek No. 7839. (H-29-02-1249).
[345] Rifat Paşa, Mir'atü'l Harameyn, 33.
[346] "*Kâfile-i Hacc-ı Serîf Mîr-âhûrı olan Bahrî'nün hıdmetinde adem-i tedârüki var ise ol hıdmetinden ref' olunmasın emridüp buyurdum ki: Vardukda göresiz; mezkûr Bahrî'nün adem-i tedârüki varısa te'hîr itmeyüp mezbûrı ol hıdmetinden ref' eyleyüp dahı anun sartları ile ol hıdmeti kabûl ider kimesne var mıdur, yohsa âhar tarîkıla mı taleb iderler; bi'l-cümle her ne üslûb üzre hıdmet-i mezkûreyi edâ*." Yıldırım vd., *12 Numaralı Mühimme Defteri,*1/262.
[347] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 72, Hüküm. 129. (H-07-07-982).
[348] BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 403, Gömlek No. 16540. (H-29-01-1157).
[349] Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/133.
[350] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 14, Hüküm. 115. (H-18-12-978).

Mekke ve Medine'ye ulaştırılması gereken 9.289 altın, Mısır ümerasından deşişe nâzırı Mustafa Bey'in hac emîri Murad Bey'e götürmesi için teslim edilmiştir.[351]

Hac emîrliği görevi ilk dönemler Mısır hazinesinden 18 kese akçe karşılığı verilmekteydi.[352] Eski Yemen beylerbeyi Mustafa Paşa 14 kese akçe ile hac emîrliğini kabul etmiştir. Ancak onun ayrılmasından sonra söz konusu meblağın yetersiz görülmesi sebebiyle bu göreve talip olan çıkmamıştır. Mısır beylerbeyi bu görevin aksamaması için ödeneğin 16 keseye çıkarılması talebini İstanbul'a iletmiş, ancak İstanbul'dan gönderilen hükümde bu isteğin sebepleri sorulmuştur.[353] Yapılan araştırmalar sonunda Mustafa Paşa ve ailesinin Mısır'da olması nedeniyle bu görevi kabul ettiği ve Yemen Beylerbeyliği yaptığından dolayı güç ve nüfuz sahibi olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine 968/1560'ta hac emîri olan Osman Bey'e 16 kese akçe verilmesi emredilmiştir.[354] Osman Bey, bu görevi, babasının fethettiği ve yeni bir Osmanlı eyaleti yaptığı Habeş'e tayinine kadar sürdürmüştür.[355]

Münir Atalar, hac emîrlerinin masraflar için Mısır bütçesinden 76 kese, şahsi maaş olarak da 12 kese akçe aldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca hac emîrinin hizmetine 2.000 deve verilmekteydi.[356] Muhammed Ali Fehim, Mısır hac emîrinin, Mısır valisinden aldığı 10 bin dinar paranın 9 bin dinarıyla hac kafilesi için 100 deve, buğday ve arpa temin ettiğini, bin dinarını ise şahsi harcamaları için kullandığını söylemiştir.[357]

Mısır hac kafilesinin masraflarının büyük bir kısmı Mısır vilâyet gelirlerinden karşılanmış, masrafların artışına paralel olarak Mısır'da bu iş için ayrılan vakıf arazileri artırılmış, ayrıca her yıl bunun için İstanbul'dan para yardımı yapılmıştır. Bu yardımın miktarı 18. yüzyıl başlarında 450 bin para iken yüzyılın sonlarında 10 milyon paraya

[351] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 12, Hüküm. 487. (H-22-01-979).
[352] Kese, Osmanlı Devleti'nde belirli miktardaki altın veya gümüş paranın konulduğu meşin torbanın adıdır. Sonradan belirli bir miktar paranın ölçüsü olarak kullanılmıştır. 1 kese Fatih devrinde 30.000 akçe, Kanuni devrinin ortalarında ise 20.000 akçe olarak kabul edilmiştir. 1 kuruş 80 akçe iken 500 kuruş 1 kese olarak kabul ediliyordu. 1720'den sonra 1 kuruş 120 akçeye çıktığında 1 kese 50.000 akçe olmuştur. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tarh Birimleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 158.
[353] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 3, Hüküm. 968. (H-22-07-968).
[354] Yıldırım vd., *12 Numaralı Mühimme Defteri,* 2/95.
[355] Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa,* 10.
[356] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 208.
[357] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 178.

kadar yükselmiştir.[358] Ayrıca hac emîrlerine, ihtiyaç duyduklarında kullanabilmeleri için Mısır'daki Şarkiyye ve Kalyubiyye vilâyetlerinden bazı köyler iltizam olarak verilmiştir. Evliya Çelebi, bu köylerden 40 kese toplandığını ifade etmiştir.[359] Bazı yıllar bu iş için ihtiyaca binaen kahve ticareti vergisinden de tahsisat ayrılmıştır.[360] Ayrıca Mısır sancak beyleri hac emîrine belirli oranda para vermekteydiler. Örneğin 1212/1797'de Şeyhülbeled İbrahim Bey ve Murad Bey, hac emîrine verdikleri paraları merkeze bildirmişlerdir.[361]

Hac emîrlerine ödenecek tahsisat, gerekli olduğunda devletin farklı eyaletlerinden de karşılanmıştır. Nitekim 1187/1773'te eski Mısır hac emîrlerinden Osman Bey'e, Bursa'dan Dersaadet'e geldiğinde aylık tayinât bedeli olan 597 kuruş teslim edilmiştir.[362]

Hac emîri, görevi bittiğinde hac kafilesi emanetlerini yeni hac emîrine teslim etmekteydi. Nitekim Mısır valisi Hüseyin Paşa'dan, Ahmed Paşa'nın hac emîrliğinden çekilmesi üzerine kendisinde bulunan deve vb. hac kafilesi malzemelerini iade alması istenmişti.[363]

Hac dönüşünde hac emîrinin yaptığı masraf kayıt defterinin muhasebesi yapılmaktaydı. Örneğin Mısır hac emîri Osman Bey'in; hac levazımı, asker ve diğer görevlilere yaptığı ödemelerin muhasebesi Mısır valisi tarafından tutulmuştur.[364]

Hac emîrleri, tahsisatlar yetersiz olduğunda bunu gerekli mercilere bildirmiştir. Nitekim Mısır hac emîri İbrâhim Bey, 1193/1779'da verilen 200 kese ödeneğin yeterli olmaması üzerine Mısır valisi Raif İsmâil Paşa'dan tahsisatın artırılmasını talep etmiş ve ödenek 300 keseye çıkarılmıştır.[365] 1266/1849'da hac emîri Osman Nuri, önceki yıllara nazaran

[358] Atalar, "Emîr-i Hac", 11/133.
[359] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/466.
[360] Özen Tok, XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/1742.
[361] BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 235, Gömlek No. 13056. (H-19-07-1212).
[362] BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 485, Gömlek No. 19786. (H-22-09-1187).
[363] BOA, *A.(DVNSMHM.d,* No. 110, Hüküm. 2653, (H-10-08-1110).
[364] …mîrül-hac müşârun ileyh tarafına verilen mühimmat ve müşîrâne mevâcibi şehriyye ağvat ve erbâbı münâsib ve asâkiri sâireye verilen mebâliğin hesabı…BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e],* No. 1312, Gömlek No. 31. (H-23-11-1218).
[365] Osmanlı Arşivi BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 23, Gömlek No. 7. (H-29-12-1193).

hacı ve görevli sayısının artmasına paralel olarak masrafların çoğalmasından dolayı ödenek miktarının yükseltilmesini istemiştir.[366]

B. EMİR-İ HAC YARDIMCILARI

Emîr-u Rekbi'l-Evvel-Emîr-u Rekbi's-Sani: Hac kafilesi kalabalık olduğundan hac kervanı hacı sayısına göre birkaç gruba ayrılmaktaydı. Yolculuk esnasında bu grupların farklı zamanlarda hareket etmesi suretiyle izdiham ve susuzluğun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Her grubun, hac emîrine bağlı hareket eden bir emîri bulunmaktaydı.[367] 1193/1779'da hac kafilesi kalabalık olduğundan hac emîri Murad Bey'e bağlı dört katar daha ilave edilmiştir. Bu katarlar için Süleyman Bey, Ali Bey, Zülfikar Bey ve Abdurrahman Bey emîr olarak görevlendirilmiştir.[368]

Devâdâr: Hac emîrinin sekreteri ve en önemli yardımcısıdır. Bu kişi, hac kafilesinin ve kafileye ait binek hayvanların düzenini sağlamak, kafilede bulunan hacıları kontrol ederek düzeni bozanları kadıya götürmek, vakıf mallarına nezaret etmek, hac emîriyle istişare etmek ve gerektiğinde ona vekillik yapmak gibi görevleri yerine getirmekteydi.[369] Bununla beraber hac emîrine gelen evrakları hazırlayarak muhafaza etmekte, kafilenin güvenliği için emrinde bulunan askerler ile gece gündüz devriyeye çıkmaktaydı. Mektupları ve önemli haberleri ulaştırma görevleri de bulunmaktaydı.

Askerler arasından seçilmekte olan devâdârların, cesaretli, ferasetli ve güzel ahlaklı olmasına dikkat edilmekteydi. Devâdârlar bazı durumlarda hac emîrine vekâlet ettikleri için bu vazife ayrı bir önem arz etmekteydi.[370] İbn-i İyas, Osmanlının ilk yıllarında hac kafilesinde devâdâr olarak Kayıtbay adında bir Memlükün görevlendiğini ifade etmiştir.[371]

Kethüdâ: Kapıcı, kâhya ve bevvâb gibi anlamlara gelen kethüdâ, Osmanlı Devleti teşkilatında 15. yüzyıldan itibaren, devlet görevlilerinin işlerini yürüterek onlara

---

[366] BOA, *A.}MKT.UM*, No. 8, Gömlek No. 69. (H-04-04-1266).
[367] Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019), 45-80.
[368] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/74.
[369] el-Ceziri, *Dürer*, 1/166.
[370] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 178.
[371] Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, ed. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1983), 5/214.

yardımcı olan kimseler anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[372] Hac emîri ve kervan komutanının birer kethüdâsı bulunmaktaydı. Bu kişi hacı adaylarını kervanda uygun yerlere yerleştirmekle görevliydi. Evliya Çelebi, hac emîri kethüdâsının Mısır'da önemli bir konumu olduğunu ve bir sorguç taşıdığını ifade etmiştir.[373] Mısır hac emîrinin en önemli yardımcısı olan kethüdânın, tecrübesinden dolayı önemli kararlarda görüşü alınmaktaydı. Hac kervanıyla beraber hareket eden kethüdâ, kervanın güvenliğini sağlama konusunda önemli sorumluluklar üstlenmekteydi.[374] Ayrıca bedevîlere yapılan ödemelerde hazır bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, kethüdânın askerlerle beraber, hareket halindeki hac kafilesinin sağında bulunduğunu aktarmıştır.[375]

Kâtip: Memlükler zamanında ortaya çıkan bu görev, hac kafilesinin gelir giderlerini kaydetmek ve emanetleri sahiplerine teslim etmekle görevliydi. Muhammed b. Abdülkadir el-Ensarî gibi bazı kişiler bu vazifede uzun süre bulunmuştur.[376] Bazı seneler bu görev babadan oğula intikal etmiştir. Örneğin Zeynüddin Şahin, 1154/1741-1155/1742 senelerinde Mısır hac kafilesinin kâtibi olmuştur. Ayrıca kâtipler, şahitlik tutanağı hazırlayarak kisvenin surre eminine teslim edilmesi esnasında hazır bulunmaktaydı.[377] Nitekim 1320/1903'te yapılan şahitlik tutanağına kâtipler şahit olarak katılmıştır. Bununla beraber hac kafilesinde farklı görevlerde istihdam edilen kâtipler de bulunmaktaydı. Örneğin 1318/1900'de Hasan Hilmi Efendi birinci kâtip, Said Ahmed Efendi ikinci kâtip, Hasan Kasım Efendi ise askerî bölüm ve hac emîrliği kâtibi olarak görevlendirilmiştir.[378]

Cezayir, Tunus ve Trablusgarp hac kafilelerinde de kâtip bulunmaktaydı. Bu görevliler kafilenin başına gelen önemli olayları da kaydetmekteydiler. Ayrıca hac kervanındaki

[372] Mehmet Canatar, "Kethüdâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/332.
[373] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1/1/142.
[374] Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", 193-229.
[375] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/1/142.
[376] Ceziri, *Dürer*, 1/171.
[377] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 183.
[378] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 33.

askerî kâtipler içinde deşişe kâtibi de yer almaktaydı.[379] Genellikle kâtiplerin yolculuk esnasında ihtiyaçları olan deve ücretleri hazineden karşılanmaktaydı.[380]

Mukavvim: Ücret karşılığında yol için gerekli olan bütün malzemeleri temin etmek hususunda hacıların anlaştıkları kişiler mukavvim olarak isimlendirilmekteydi.[381] 15-20 kişi civarındaki arkadaş grubu bir mukavvimle anlaşmaktaydı. Genellikle Arap olan mukavvim, yolculuk esnasında gerekli olan yük hayvanı, araba, erzak ve diğer ihtiyaçların teminini sağlamaktaydı. Bazı mukavvimler eşyaların nakledilmesi için kadı önünde hacılara taahhütte bulunmaktaydı.[382] Hac kervanının mahmil mukavvimi bulunmaktaydı. Bunlar hac kafilesine gerekli olan develerin kiralanması için pazarlık yapmaktaydı. Mahmil mukavvimleri kendilerine ait kâtipleri bulunmaktaydı. Kervan mukavvimlerinin güvenilir ve kefil sahibi kişilerden olmasına dikkat edilmekteydi. Bu kurala uyulmadığı zamanlarda bazı sıkıntılar yaşanmakta, bazı sahtekârlar kendilerini mukavvim olarak tanıtmakta ve hacılardan deve kiralarını toplayarak birkaç menzil sonrasında hacılardan yeniden para istemekte ve bazıları parayı aldıktan sonra ortalıktan kaybolmaktaydı. Bu tarz sıkıntılara karşı uyanık olunması gerektiği vurgulanmıştır.[383] Bu gibi durumlar hac yolcularını zor durumda bırakmaktaydı. Nitekim 1134/1721'de hacıların bir daha böyle şeylerle karşılaşmamaları için kadı ve surre emini gibi bazı önemli görevlilerin huzurunda mukavvimlerle oturarak deve ücretlerini belirlemeleri emredilmiştir.[384]

Arşiv belgelerinde mukavvimlerle ilgili farklı konulara rastlanmaktadır. Örneğin 1267/1850 yılında dördüncü defa mukavvimlik görevinde bulunan Şamlı Hacı Mahmud'a 65.500 kuruş verilmiştir. Beher sene verilenden bu yıl eksik olduğundan bu

---

[379] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/148.
[380] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 71, Hüküm. 500. (H-25-10-1001).
[381] Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 218.
[382] Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 365.
[383] *"Kiralarını aldıktan sonra hile ile tekrar kira almak isteyen hacc-ı şerif mukaddimlerine dikkat edilip fazladan kira ödenmemesine dikkat edilmesi. Hacc-ı şerîf mukaddimleri tamâm kirâların aldukdan sonra ziyâde kirâ almağıçün hîle idüp ba'zı kimesneler mu'în olmağla ziyâde kirâ alup te'addî olunduğı istimâ' olunmağın min-ba'd mukaddimler kirâları tamâm virildükden sonra ol vechile hîle idüp tekrâr kirâ taleb eyledüklerinde virilmemesin emridüp buyurdum ki: Vusûl buldukda, bu bâbda gereği gibi mukayyed olup mezkûrlara ve mu'în olanlara muhkem tenbîh ü te'kîd eyleyüp min-ba'd mukaddimler kirâların bi't-tamâm alduklarından sonra tekrâr hîle vü hud'a idüp "kirâ" diyü akça taleb iderlerse sözlerin istimâ' eylemeyüp ziyâde akça aldurmayasız."* BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 7, Hüküm. 2680. (H-02-07-976).
[384] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 130, Hüküm. 207. (H-10-05-1133).

eksiğin eskiden olduğu gibi Şam eyaleti hazinesinden verilmesi emredilmişti.[385] Benzer bir örnekte de Hacı Ali Paşa 1278/1861 yılında hac emîri vazifesiyle Hicaz'a gittiğinde mukavvimlere vermesi gereken akçenin tamamını ödememesi üzerine İstanbul'a şikâyet edilmiş ve 1279/1862 yılında kalan akçenin ödenmesi istenmiştir.[386]

Mısır hac kafilesi için gerekli deve ücretleri hakkında devlet temsilcileri ve Arap şeyhleri arasında yapılan pazarlık neticesinde anlaşma sağlanmaktaydı. İbrâhim Rifat Paşa, deve kiralarının ücreti için yaptığı pazarlığı şu cümlelerle anlatmıştır.

> "*Mekke'de iken emîr hazretlerine bir mektup yazıp ücretin belirlenmesini talep ettik. Bize, Cidde'den Mekke'ye, oradan Arafat, Mekke, Medine ve Yenbu'ya 17,5 İngiliz cüneyh olduğunu yazı ile bildirdi. Bu deve ücretleri geçmiş yılların ücretinden daha fazla idi ama eksiltme konusu tekrar emîrle konuşulacağına göre mühim değildi. Mukavvimi getirttim. Onunla Şerifin geçen sene takdir ettiği şekilde, 16 İngiliz cüneyh olması hususunda yazılı olarak anlaştık. Hem biz, hem mukavvim anlaşma üzerine imza attı. Maliye bakanlığının bu ücreti esas alması için telgraf çektim.*"[387]

İbrâhim Rifat Paşa, 1321/1903'teki mukavvimin değiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlgili dönemdeki mukavvimin, kendi menfaatine göre hareket eden ve deve ücretlerini artıran bir kişi olduğundan, bu ücretin de deve başına bin ile üç bin cüneyh arasında değiştiğinden bahsetmiştir. Mümkün olursa mukavvimin, Mekke-Medine arasındaki Sultan yolu büyüklerinden birisi olmasının daha iyi olacağını ifade etmiştir.[388]

Şâdu'l-Mahmil: Hac kafilesinin yolculuk boyunca sıkıntısız bir şekilde ilerlemesi için kervan düzeninden sorumlu görevlidir.[389] Hac kafilesinin dar geçitlerden ve sıkıntılı

[385] BOA, *A.}MKT.UM*, No. 18, Gömlek No. 58. (H-05-08-1266)
[386] BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair [A.}MKT.NZD]*, No. 412, Gömlek No. 45. (H-15-10-1278)
[387] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 516.
[388] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 578.
[389] Ceziri, *Dürer*, 1/184.

yollardan düzenli bir şekilde geçmesini sağlamakta, yolculuk esnasında izdiham ve çarpışma olmadan kolaylık içerisinde devam etmesi için çalışmaktaydı.[390]

Kılavuz: Kılavuz yolculuk istikametini, durakları, suyun bulunduğu yerleri, yol güzergâhındaki kabileleri iyi tanıyan kimseler arasından seçilmekteydi.[391] Hac kafilesinin 350 dirhem ücret alan yol kılavuzları bulunmakta ve kafileden kendilerine yemek-erzak verilmekteydi.[392] "Çöl kılavuzları" olarak da adlandırılan ve genellikle bedevî olan bu görevliler, kervanın en başında ilerlemekte ve kervana yol göstermekteydiler.[393] Bu şekilde gündüz ve gece boyunca kervanın, yolları şaşırmadan hareket etmesini sağlamaktaydılar. Kervanın nereden geçeceği, nerede konaklayacağı hakkında bilgi vermekteydiler.[394]

Mübeyyitun: Gündüzleri hac emîri tarafından verilen emîrleri yüksek sesle kafileye tebliğ eden, varılan menzilleri hacılara bildiren ve uyarılarda bulunan görevli mübeyyitun olarak isimlendirilmiştir. Bu görevli geceleri devâdârın emrinde devriyeye çıkmaktaydı.[395]

Emîr-i ahur: Hac kervanı için yeterli sayıda deve ve at temin eden, onların bakımından ve binicilerinden sorumlu olan görevliye emîr-i ahur denilmiştir.[396] Emîr- ahur, asker ve memurlara ait binek hayvanların bakımını yapmakta, kervana ait olan her türlü kıymetli eşyanın, özellikle giysilerin, harp aletlerinin ve kendisine emanet edilen eşyaların muhafaza ve naklinden sorumlu tutulmaktaydı.[397] Hac emîrine ve diğer emîrlere ait develerin yiyeceklerini de taşımaktaydı. Kendisinin sorumluluğu altındaki hayvanları,

---

[390] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 192.
[391] Ahmed Kâsım Ahmed, "Turuku kavâfili't-tüccâri ve'l-hacci fi's-Sudani'l-Evsati ve eseruhu fî revdîdi'l-alâkâti beynehü ve beyne'ş-şemâli ve'l-meşrikı'l-İslâmiyyi", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî Ifrîkiya* (Hartum, 2016), 3/16-28.
[392] Ceziri, *Dürer*, 1/223.
[393] Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı, Kahire'den Medine'ye Hac Menzilleri", *Kadim Akademi (SBD)* 4/2 (2020), 39-63.
[394] Ahmed Bû Saîd, *Rakbu'l-hacci'l-Cezâiriyyi min hilâle'l-ahdi'l-Osmâniyyi (1518-1830)* (Adrar: Câmiatü Ahmed Dereya, 2018), 109.
[395] Ceziri, *Dürer*, 1/222.
[396] Bizde İmrahur veya mirahur olarak Emîr-i Ahur'un bozulmuş halleride kullanılır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 488.
[397] Abdullatıf Şakir Haşaşi, *el-Haccu'ş-Şami fi'l-Asri'l-Memluki (m.1517-1250/h. 923-648)* (Gazze: Câmiatü'l-İslamiyye Gazze el-Dirasetü'l-Ulya, Macester, 2016), 167.

diğer hayvanlarla karışmaması için damgalamakta ve aynı zamanda kethüdâya yardımcı olmaktaydı.[398]

Sahabe nâzırı: Devlet tarafından fakir olan hac yolcularına ve askerlere tahsis edilen develerden sorumlu tutulan ve bu develeri gerekli olan kimselere kullandıran kişiler sahabe nâzırı olarak adlandırılmıştır. Evliya Çelebi, sahabe nâzırının, gözetimindeki develerle binlerce kırba su taşındığını ifade etmiştir.[399] Sadakaların fakir hacılar arasında dağıtımını yapmakta olan bir nâzır da bulunmakta ve kendisine de bir deve tahsis edilmekteydi.[400]

Sancaktar: Hac kafilesi yola çıktığında mahmil-i şerif sancaktarı da kafilede bulunmaktaydı. Sancaktar, kervanbaşının arkasında durarak bayrak taşımakta ve tehlike anında onu sallayarak kervanı uyarmaktaydı.[401]

Tekşif: Çölde su bulma konusunda maharet sahibi olan ve "tekşif" olarak isimlendirilen rehberler görevlendirilmekteydi. Batı Sudan gibi bazı yerlerde bu iş için, duyarlılığı yüksek olan âmâ kişiler seçilmekteydi. Özellikle Kuzey ve Batı Afrika bölgelerinden gelen hacıların çölleri geçmeleri için görevliye ihtiyaçları bulunmaktaydı.[402]

Münâdî: Davul çalarak kervana namaz vaktini, su kuyusuna yaklaşıldığını, konaklama ve hareket zamanını ilan eden kişi münâdî olarak adlandırılmıştır.[403]

Kisve nâzırı: Kâbe örtüsünün yapılmasından sorumlu görevlidir. Nitekim 923/1517 yılında Emîr Alâeddin, hac emîrliğinin yanında Kâbe örtüsü nâzırı olarak da görevlendirilmiştir.[404] Beylerbeyinin kethüdâsı mahmili almakta ve kisve nâzırına teslim etmekteydi. Gelecek seneye kadar mahmil, kisve nâzırı tarafından Kahire'deki Yûsuf Köşkü'nde saklanmakta ve mahmil devesi de Rif şehrinde muhafaza edilmekteydi.[405]

---

[398] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 38.
[399] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/464.
[400] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 38.
[401] Ahmet Turan Yüksel - Nebi Bozkurt, "Kervan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/298.
[402] Farahatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye,* 25.
[403] Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", 193-229.
[404] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur,* 5/209.
[405] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.

Mahmil çavuşu: Hac kervanının hareketlerini kontrol eden çavuşlar bulunmaktaydı. Mahmil çavuşu, kervandakileri gerektiğinde uyarmakta ve kervan susuz bir menzile doğru hareket ettiğinde hacıları durumdan haberdar etmekteydi.[406] Bu görevlinin deve ücreti kilâr-i hac masraflarından karşılanmaktaydı. Mahmil çavuşu vazifesinde başarılı olduğu takdirde ödüllendirilmekteydi. Nitekim Evliya Çelebi, Mısır mahmil çavuşuna başarılarından dolayı bir samur kürk hil'at giydirildiğini ifade etmiştir.[407]

Gözcü: Kervanın baskınlara karşı uyanık olması için belirli aralıklarla birbirlerine haber veren ve davul çalan görevliler gözcü olarak isimlendirilmiştir.[408]

C. EMİR-İ HAC HİZMETLİLERİ

İbrikdâr: Hükümdarın ellerini yıkaması ve abdest alması için leğen-ibrik getirmekle görevli olanlara ibrikdâr denilmiştir.[409] Hac emîri, yolculuk esnasında devleti temsil ettiği için kendisine bir ibrikdar tahsis edilmiştir. Memlükler zamanında da bu görevdeki kişi hac emîrinin el ve yüzünü yıkamak için kullandığı ibrik ve leğenler ile yanında bulunmuştur. Özel olarak urban şeyhleri, Mekke ve Medine şerifleri karşısında protokolde hac emîrine hizmet etmiştir.[410] İbrikdârın diğer bir görevi de hac emîrinin protokol için giyinmesi gereken elbiseleri ve ihramları hazırlamasıydı.[411]

Şarabdâr: Hac emîri ve maiyetindekilerin içeceklerinden sorumlu olan kişidir. Şarabdâr, hac kafilesinin yolculuğu esnasında kafilenin ileri gelenlerine hizmet etmekteydi. Bu kişiler, sıcak zamanlarda suyu soğutarak ve bazen de şekerli yaparak hacılara sunmaktaydılar.[412]

Ferrâş: Hac yolculuğu esnasında hac emîri, resmî görevliler ve emîrlerin çadırlarını belirlenen kurallara göre kurmak, sökmek ve temizlemekle görevlendirilenlere bu isim verilmiştir. Ferrâşların başında bulunan kişi ise "mihtâru firâşhâne" olarak

[406] Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", 193-229.
[407] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/467.
[408] Farahatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye*, 25.
[409] Erdoğan Merçil, "Taştdâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/161.
[410] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 188.
[411] Ceziri, *Dürer*, 1/205.
[412] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 188.

adlandırılmıştır.[413] Kafilenin önünde giderek çadırların kurulmasını sağlayan bu kimselerin arasında en saygın olanları Mekke'de Harem'in, Medine'de ise Ravza-i Mutahhara'nın temizliğiyle görevlendirilen ferrâşlardı.[414]

Mihtâru rikâbhâne: Üzengi manasına gelen kelimeden türetilen mihtâru rikâbhâne, hac emîrinin atlarından, onların koşum, eğer ve özel örtülerinden sorumlu tutulmuştur.[415] Hac kafilesinde sayıları en az üç olan bu görevliler hac emîri ve diğer görevlilere ait atların üzengileri, dizginleri vb. diğer malzemeleriyle ilgilenmekteydiler.

Çadır muhafızı: Hac kafilesinin yola çıktığı andan itibaren geceleri hac emîrinin çadırını korumakla görevlendirilen kişi, çadır muhafızı olarak adlandırılmıştır.[416]

D. SURRE GÖREVLİLERİ

Surre emini: Her yıl Haremeyn'e gönderilen surrenin idaresinden sorumlu görevliydi. Hazırlıklarını yapabilmesi için, gönderilmesinden birkaç ay önce yani rebîülâhir ayında tayin edilmekteydi.[417] Osmanlı Devleti'nde görevlendirilen iki surre emini bulunmaktaydı. Bunlardan biri, İstanbul'dan görevlendirilerek Haremeyn'e gidecek olan emanetlerin nezâreti ve Şam'a kadar İstanbul hac kafilesinin emîrliğini yerine getirmekteydi. Diğeri ise Mısır'dan görevlendirilerek Haremeyn'e gidecek olan emanetleri ve Kâbe örtüsünü götürmekteydi.[418]

---

[413] Ceziri, *Dürer*, 1/209.

[414] Mekke'de Harem-i şerif'in ve Medine'de Ravza-i Mutahhara'nın süpürülmesi büyük bir şeref sayıldığından sembolik olarak hânedan mensupları ve ileri gelen bazı kişiler, "ferâşet-i şerîfe" diye anılan bu görevden belirli bir pay almışlardır. Buralardaki ferâşet-i şerîfe, esmâ-i hüsnâdan kinaye doksan dokuz hisse olarak sayılıp her hisse de 16 kırat itibar edilmişti. Bunun 48 kıratına padişahlar, 24 kıratına vâlide sultanlar sahip olurlar, kalan kısmı ise muteber kimselere dağıtılır, bütün bunlar beratla tevcih edilirdi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde müzehhep fermanlar tasnifinde altınla bezenmiş çok sayıda ferâşet-i şerîfe beratı bulunmaktadır. Burada ayrıca "ferâşet-i şerîfe defteri" adı altında kayıtlı olan defterlerde padişah, vezirler, şerifler, ulemâ, defterdarlar vb. kimselerden ferâşet-i şerîfe sahibi olanların isimleri ve hisseleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu sembolik taksimatın dışında kutsal yerlerde fiilen ferrâşlık görevini yerine getirmek için ferrâş ağalar tayin edilir, bunların ücretleri genellikle Mısır eyaletinden karşılanırdı. Tahsin Yazıcı - Mehmet İşpirli, "Ferrâş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/409.

[415] Abdülkadir Özcan, "Rikâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/110.

[416] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 189.

[417] Dündar Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 139.

[418] Yılmaz, *Osmanlı Dönemi Edirne – Mekke Hac Yolu*, 19.

Bu vazife dindar, dürüst, zengin, yüksek rütbeli askerî, mülkî veya ilmî memurlardan birisine verilmekteydi. Surre emini genellikle bir sene askerlerden bir sene memurlardan seçilmekteydi. Bazen meşâyihten biri de surre emini olarak görevlendirilmiştir. Örneğin Şeyh Gubârî Abdurrahman (ö. 1566), 970/1562'de Sultan I. Süleyman tarafından,[419] 1333/1914'te Kelâmî Dergâhı şeyhi Esad Erbîlî (ö. 1931) Sultan V. Mehmed (1909-1918) tarafından surre emini olarak görevlendirilmiştir. Bu göreve seçilen kişiler gazetelerde yayınlanmıştır.[420] Ayrıca bu kişilerin seçilmesinde şeyhülislâmın aday tavsiye edebilme yetkisi de bulunmaktaydı.[421]

Surre eminliği, giderleri yüksek ve tahsisatı az olduğu için ilk zamanlar memurların yapmaktan kaçındığı bir görev olmuştur. Genellikle bu görevi hac yapma niyetinde olanlar talep etmekteydi. Sultan III. Selim, 1207/1792'de 50 bin kuruş tahsisat ilavesi yaparak surre eminliğini insanların itibar edeceği bir görev haline getirmeye çalışmıştır.[422] Buna rağmen 1243/1827'de surre emini ödeneği 150 keseye ulaşmıştır. Surre eminlerinin kendi ceplerinden 300-400 kese, bazen daha fazlasını harcamaları üzerine tahsisat 500 keseye çıkarılmıştır. Yapılan eklemeler sonucunda 1253/1837 yıllarında surre eminine verilen tahsisat 1.000 kese olmuştur. Halil Kamil Ağa'nın bunun da yeterli olmadığını söyleyince 1255/1839'da surre emini seçilen sâbık feshane müdürü Süleyman Ağa'nın tahsisatı artırılmış ve 1260/1844'te surre emini Mehmed Ağa'ya 10 bin kuruş verilmiştir.[423]

Surre emini, tören esnasında üniformalarını giyinmiş şekilde Evkaf nâzırıyla birlikte mabeyne gelerek padişahın huzuruna çıkmaktaydı. Mekke Emîrlerine, Hicaz valisine, Medine muhafızına, Şeyhülhareme, Harem-i Şerif müdürüne ve diğer bazı görevlilere mahsus hediyelerin olduğu sandıklar, develerin sırtına yüklenerek surre defteri ve surreler ile beraber kızlar ağası tarafından surre eminine teslim edilmekteydi.[424] Surre emini surre alayı ile İstanbul'dan yola çıkmakta ve hac kervanını güven içinde Hicaz'a

[419] Ömer Özgül, "Tasavvuf Kültüründe Hacca Duyulan Özlem: Menasikü'l-Hac Adlı Eseri Bağlamında Abdurrahman Gubari Örneği", *Musiki ve Edebiyatımızda Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 248-270.
[420] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 29.
[421] Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, 372.
[422] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/283.
[423] Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", 72.
[424] Buzpınar, "Surre", 37/568.

götürüp getirmekteydi.[425] Surre emini, ramazan ayının ilk yarısında Şam'a ulaşmaktaydı. Şam'da ihtiyaçlarını yeniden gözden geçirmekte ve eksik olan lüzumlu şeyleri Şam valisinden talep etmekteydi. Nitekim 1176/1762'de surrelerin taşınması için altı deve talep etmiştir.[426]

Harameyn'e gönderilen paranın hak sahiplerine düzgün bir şekilde dağıtılması surre emininin gözetimi altında yapılmaktaydı.[427] Surrenin dağıtımında Haremeyn müdürü ve diğer görevliler de yardım etmekteydiler. Surre defterleri dağıtım esnasında hazır tutulmakta ve paylarını alıp almayanlar belirlenerek, sonraki sene mirasçısı olmayan kişilere ait payların başkalarına verilmesi kararlaştırılmaktaydı. Surre emini değerli eşya, para ve buhurun yanında, Kâbe'nin yıkanması için devletin merkezden gönderdiği gül suyunu da götürmekteydi. Ayrıca hacdan dönüşte Mekke emîrlerinin nâmelerini padişaha takdim etmekteydi. Hac kervanının yolculuğu esnasında hac emîrinden surre eminiyle istişare etmesi istenilmekteydi. Surre eminlerinin yolculuk esnasında ihtiyaç duydukları develerin ücreti hazineden karşılanmaktaydı.[428]

1298/1880'de Mısır surre emini olarak görevlendirilen Muhammed Sadık Paşa, hatıralarında, hac yolculuğu esnasında yaşadıklarını anlatmıştır.[429] 1315/1897'de İbrâhim Bey, 1318/1900'de Muhammed Süleyman Bey Mısır surre emini olarak tayin edilmiştir.[430] Son İstanbul surre emini ise temyiz mahkemesi başkanlığından emekli olan ve bir dönem noterlik görevinde bulunan eski meşîhat müsteşarı Hacı Kamil Efendi olmuştur. Hacı Kamil Efendi surre görevini gerçekleştirmek üzere merasimle İstanbul'dan ayrılmış, fakat I. Dünya Savaşı nedeniyle yollar kapandığı için Şam'a kadar gidebilmiş ve Şam'dan İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır.[431]

[425] Şahin, *1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri*, 13.
[426] Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800),* 372.
[427] Aysel Şahin, *Sultan II.Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac (1808-1918)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 72.
[428] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 132.
[429] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 71.
[430] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn,* 33.
[431] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3/283.

Surre kapıcısı: Her sene gönderilen surre için bir kapıcı tayin edilmekteydi. Örneğin 1124/1712 yılında Hüseyin Ağa,[432] 1136/1723 yılında da İbrahim Çelebi surre kapıcısı olarak görevlendirilmiştir.[433]

Surre veznedarı: Hesap işlerinde surre eminine yardımcı olmakla görevli kişidir. Mahmud Yûsuf Efendi, 1318/1900'de Mısır surre veznedarı olarak görevlendirilmiştir.[434]

Surre kâtibi: Surre eminine bağlı surre defter kayıtlarını tutmakla görevlidir. Surrenin gerekli yerlere dağıtılmasında hazır bulunmakta ve bunları deftere kaydetmekteydi. Örneğin 1213/1798'da surre kâtibi olarak Muhammed Emin Efendi görevlendirilmiştir.[435] İbrâhim Rifat Paşa Mısır hac emîri olduğu yıl talebi üzerine, birinci kâtip Muhammed Ebû's-Suud Efendi ve ikinci kâtip Muhammed Ali Suudi Efendi gayretlerinden dolayı Mısır hıdivi tarafından dördüncü rütbe ile ödüllendirilmişlerdir.[436] Ayrıca kâtiplerin yolculuk esnasında ihtiyaçları olan develerin ücretleri hazineden karşılanmıştır.[437]

Surre muhafızları: Surrede bulunan para ve eşyaları yol güzergâhındaki tehlikelerden korumakla görevli askerlerdir. Bu muhafızların sayısı ihtiyaca binaen yıldan yıla farklılık arz etmiştir. Surrenin muhafazası için 1030/1620 yılında hac kervanına özel saray baltacılarından 30 muhafız gönderilmiştir.[438] Muhammed Sadık Paşa'nın surre emini olarak katıldığı 1277/1860 yılında ise Mısır hac kafilesindeki surreyi korumak için 241 asker görevlendirilmiştir.[439]

Sarraf: Osmanlı döneminde hac kafilesinde birer sarraf bulundurulmaktaydı. Sarraf, surrenin teslim alınması, urbana, Mekke ve Medine ahalisine dağıtılması esnasında durumu kontrol ederek onaylamaktaydı. Örneğin 1321/1903'te surre teslim alma

[432] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 455, Gömlek No. 23041. (H-29-06-1124).
[433] BOA, *C.EV*, No. 23, Gömlek No. 1120. (H-02-01-1136).
[434] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 33.
[435] BOA, *C.EV*, No. 17. Gömlek No. 818. (H-29-06-1213).
[436] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 503.
[437] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 71, Hüküm. 500. (H-25-10-1001).
[438] Özge Uslu, *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M.1620-21/H.1030) (Transkripsiyon-Değerlendirme)* (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13.
[439] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 260.

tutanağını surrenin sarrafı Hafız Necmi Efendi imzalamıştır.[440] Hac kervanına gerekli olan malzemelerin ve ihtiyaç olan nakliye hayvanlarının alımında ve kiralanmasında da sarraflar yardımcı olmaktaydı. Her yıl sarraf tayini yapılmakta ve bazı dönemlerde aynı sarraf birkaç yıl bu görevi sürdürmekteydi. 1154/1741-1156/1743 yılları arasında Mısır hac kafilesinin sarrafı İbrâhim ve kardeşi Süleyman olmuştur. Bu görevin babadan oğula intikal ettiği zamanlar da olmuştur. Nitekim 1179/1765-1190/1776 sürecinde, İbrâhim oğlu Muhammed b. İbrâhim, sarraf olarak görevlendirilmiştir.[441]

Tercüman: Hac emîrine ve surre eminine, ihtiyaç olduğunda tercümanlık yapmak üzere Surre tercümanı veya Haremeyn tercümanı görevlendirilmiştir.[442]

Kaftan ağası: Tanzimat Fermanı'ndan evvel, sadrazamların maiyetindeki memurlarından biri olan kaftan ağası, memuriyet ve rütbe alan kişilere hil'at giydirmekle görevlendirilmiştir.[443] Kaftan ağası, sadrazam ve dârüssaâde ağanın huzurunda tayin edilerek hil'at giymekte[444] ve surre eminine tabi teşrifat işlerini yapmaktaydı. Padişah tarafından, Haremeyn'de bulunan Mekke şerifi olmak üzere, Mekke, Medine ve Kudüs Şeyhu'l-Haremlerine gönderilen hil'atleri takdim etmekteydi.[445] Bu kişilere verilecek hediye ve paraları ulaştırmak da kaftan ağasının göreviydi.[446]

Surre eminliğine bağlı bu sayılanlar dışında surre kethüdâsı ve surre hamalları gibi farklı görevliler de bulunmaktaydı.[447]

E. GÜVENLİK GÖREVLİLERİ

Serdar-ı Kıtar: Sultan I. Süleyman döneminde hac kafilesinin katarlarını koruyan askerlerin başına bütün kafiledeki askerlerin bağlı olduğu bir askerî komutan tayin

[440] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 425.
[441] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye,* 182.
[442] Adil Erken, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emîrü'l-Hacc Olarak Hizmetleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 102.
[443] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları,* 211.
[444] Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri,* 139.
[445] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 2/134.
[446] Şahin, *Osmanlı'da Hac (1808-1918)*, 74.
[447] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 216.

edilmekteydi. Bu komutana "çavuş-ı hüccâc" ismi de verilmekteydi.[448] Genellikle gelecek yılın hac kafilesi komutanı, hac kervanı geldikten sonra görevlendirilmekteydi.[449] Bu görevli üst düzey askerlerin arasından seçilmekte ve önemli bir nüfuza sahip bulunmaktaydı.[450] Bu sebeple Osmanlı yetkilileri ilk dönemlerde bu önemli göreve Memlükleri getirmemeye çalışmışlardır.[451]

Mısır hac kervanı komutanının görev alanları Memlükler döneminden itibaren oluşmuştur. Sultan Berkuk, 793/1390'da hac yollarının güvenliğini sağlamak için askerî ve malî bazı düzenlemelerde bulunmuştur.[452] Serdar-ı kıtar, levazımatın alınmasından, bedevî ve askerlere ödeneklerin dağıtılmasından da sorumluydu. Ayrıca hac kervanının mola yerinde dinlenme süresi, sıkıntılı durumlarda yol güzergâhının değiştirilmesi veya bir kalede beklenmesi, yeri geldiğinde bedevî kabilelerine verilen surrenin miktarının ayarlanması ve urban şeyhlerinin idamını istemek gibi yetkileri bulunmaktaydı. Serdar-ı kıtar Hicaz'a ulaştırılacak emanetlerin iletilmesini sağlamakta, bedevîlerin planlarını öğrenmek amacıyla yeri geldiğinde casuslar göndermekte ve ona göre planlamasını yapmaktaydı.[453]

Mısır'da hanelerin, politika ve ticarette etkili olması üzerine hac yollarındaki görevler ticaret güzergâhını kontrol etmek amacıyla değer kazanmıştır. 18. yüzyılda bu önem daha da artmıştır. Kazdağlı hanesi bu işe el atmış ailelerden biri olmuştur.[454] Nitekim Kazdağlılara mensup İbrâhim Zülfikar Bey 1103/1691'de,[455] Hasan Çavuş ise 1123/1711'de hac kervanı komutanı olmuştur.[456] Jane Hathaway'ın ifadesiyle serdar zamanla hac emîrine rakip olmaya başlamıştır. Ayrıca Hasan Çavuş ve Kazdağlılar gibi haneler, hac yollarını kullanarak Hicaz-Mısır arasında Kızıldeniz kahve ticareti yapmaktaydılar. Aynı haneye mensup İbrâhim Kethüdâ, 1151/1738'deki hac kervanında

[448] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 3/399.
[449] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 70.
[450] Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 76.
[451] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 63.
[452] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 22.
[453] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 76.
[454] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 97.
[455] Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, 76.
[456] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 1/74.

serdar-ı kıtar olarak bulunmuş, bu görevini nüfuz ve ticaretini artırmak için vesile edinmiştir.[457]

Hac kervanı serdarı olan bazı kimseler görevini kötüye kullanmış ve görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Örneğin Katamiş Halil Bey, Afrikalı hacıları soymuştur. Bu durum üzerine Fas sultanı Mevla Abdullah, Mağribli hacılar adına durumu Mısır valisine şikâyet etmiş ve Katamiş Halil Bey'in görevden alınmasına sebep olmuştur.[458] Başka bir örnekte ise Mısır hac kafilesi serdarı olan Niğdeli Hasan'ın 1128/1715'te halkın huzurunu bozarak zararlı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle hakkında yapılan şikâyetler artmış ve bunun üzerine verilen fetva gereğince Mekke Emîri Şerif Said ve Habeş Beylerbeyi Hasan Paşa'dan gereğinin yapılması istenmiştir.[459]

1315/1897'de Mısır hac kervanı komutanı olarak Muhafız Kamil Paşa,[460] 1318/1900'de ise İbrâhim Rifat Paşa görevlendirilmiştir. Ayrıca bu yıl askerlerle birlikte 14 mehter elemanı bulunmuştur.[461]

Hac Kafilesinde Görevli Askerler: Yeniçeriler, sayıları yıldan yıla değişmekle beraber hac kafilelerini korumakla görevlendirilmişlerdir. İbn İyas'a göre 924/1518'de hac kervanının önünde yaya yeniçeriler bulunmaktaydı.[462] Örneğin 981/1573'te Şam'dan 20 yeniçeri, hac muhafızı olarak görevlendirilmiş, Şam beylerbeyinden yeniçerilerin erzak ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir.[463] Ayrıca hac yollarında güvensizliğin artmasına paralel olarak yeniçeri sayısı artmış ve Şam hac kafilesinde 150,[464] Mısır hac kervanında ise tüfekli 300 yeniçeri bulundurulmuştur.[465]

Yeniçeri birliği yerliyye/mahalliyye ve kapıkulu olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Yerliyyeler süvari oldukları için hac yolu boyunca kaleleri ve erzakları korumakla

[457] Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, 104.
[458] Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, 107.
[459] BOA, *Cevdet Zabtiye [C.ZB]*, No. 9, Gömlek No. 413. (H-29-07-1127).
[460] BOA, *A.}MKT.MHM*, No. 578, Gömlek No. 4/5. (H-27-11-1316)
[461] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 33.
[462] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/280.
[463] Hacca gitmek üzere gönderilen yirmi yeniçerinin Şamdan hac muhafazası için gelecek yeniçerilerden yirmi neferinin yerine kullanılmalarına ve onların erzakları bunlara verilmesine ve bu suretle haccı vazifesini yerine getirmeler hakkında. BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 23, Hüküm. 348, (H-28-07-981)
[464] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 76.
[465] Salih Özbaran, *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar* (İstanbul: Kitapyayınevi, 2017), 60.

görevlendirilmişlerdir. Azmzâdelerden Mehmed Paşa döneminde hac yollarındaki kaleleri korumakla görevli yerliyye sayısı 2.070'e ulaşmıştır.[466] 1196/1781 yılında Hac yollarında görevlendirilen 1.500 piyade ve süvari leventleri ile 400 Şam yerli neferleri aidatlarının Tedmur ve Nablus mukataalarından ödenmesi kararlaştırılmıştır.[467]

18. yüzyılda hac güzergâhındaki güvenliğin tehlikede olması sebebiyle hac yollarında yeniçerilerin rolü artmıştır. Örneğin Mısır'da bulunan yeniçerilerin kethüdâsı olan Kazdağlı hanesi lideri, 1149/1736'da hac kervanının komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Kazdağlılar Kızıldeniz ticaretinde etkili olmuşlar ve Yemen kahve ticaretini ellerinde tutmuşlardır[468]

Bazı yeniçerilerin tahsisattan pay almalarına rağmen görevlerine gitmedikleri tespit edilmiş ve bu kişiler hakkında gereğinin yapılması emredilmiştir. Örneğin 979/1571 yılında hac kafilesi muhafazasına tayin olunan 20 kadar yeniçeri tahsisattan pay alıp görevlerine gitmemiştir. Bunların belirlenerek yerlerine başka yeniçerilerin görevlendirilmesi istenmiştir.[469] Ayrıca hac esnasında hacılara zarar veren yeniçeriler takip edilerek cezalandırılmıştır. Nitekim 981/1573'te ehl-i fesattan olmaları sebebiyle Şam yeniçerilerinden Kasım b. Abdullah, Hızır b. Abdi ve Şaban b. Abdullah ulûfeleri kesilerek yeniçerilikten çıkarılmışlardır. Bu olay üzerine hacıları korumakla görevlendirilecek olan yeniçerilerin güvenilir ve iyi kişilerden seçilmeleri istenmiştir.[470]

16. yüzyılda hac kervanına sipahilerden 100 kişinin katılması gelenek haline gelmiştir. Genel olarak yaşlı olan yeniçeri ve sipahilerin katılımı devletçe teşvik edilmiştir.[471]

Müstahfız ve azeb askerî grupları hac kafilesinde görevlendirildiği gibi Haremeyn ve hac yollarındaki kalelerde de nöbetleşe vazife yapmaktaydılar.[472] Nitekim 1155/1742'de

---

[466] Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, 284.
[467] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 373, Gömlek No. 18948. (H-29-03-1196).
[468] Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitapyayınevi, 2014), 60.
[469] *"Vusûl buldukda, anun gibi hacc-ı serîf zamânı olup muhâfaza-i kâfile içün sipâhî vü yeniçeri yazılmak lâzim geldükde nevbet ile kifâyet mikdârı sipâhî vü yeniçeri yazup kifâyet eylemezse Haleb'den ta'yîn eyleyüp dahı hacca yazılup çıkduklarında bi'z-zât yoklayup anun gibi yazılup gitmeyenlerün tîmârın ve gedüklerin âhara virüp yirine yazılanlara yim ü yimek virmeyüp varmayanlarun gedüklerin ve tîmârların âhara virüp bildüresin."* Yıldırım vd., *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 1996, 2/122.
[470] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 23, Hüküm. 349, (H-28-07-981).
[471] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 35.

hac yolunda levendan, divanegan, azebân, tüfenkçiyan, serdengeçtiyan ve piyadegan askerî sınıfları görevlendirilmiştir.[473]

Müteferrika askeri grubu genellikle bey oğullarına verilmekteydi. Bu grup, Mısır'dan İstanbul'a gönderilen surre ve hac kafilesinin muhafazasında da görevlendirilmiştir. Bazı müteferrika askerleri Şeyhü'l-Haram gibi görevlere de getirilmiştir.[474]

Meğâribe askerleri genellikle piyade askerleridir. Bunlardan bir grup da hac yolculuklarında hazır bulunmakta ve aynı zamanda hac yolu üzerindeki kalelerde görevlendirilmekteydi.[475] Zaman geçtikçe düzensizleşmeleri sebebiyle meğâribe askerleri hac yolculuğunda yer almamıştır.

Takviye kuvveti olarak oluşturulan deli birlikleri de bazen hac yollarında görevlendirilmekteydi. Bu birlik Anadolu, Boşnak, Hırvat ve Sırp askerlerden oluşmaktaydı. Delâtiyye birlikleri güvenliği sağlamak amacıyla hac kervanına katılmış olmalarına rağmen bazı dönemlerde asıl amaçlarını bırakarak hacıları rahatsız etmeye başlamışlardır.[476]

F. ADLÎ GÖREVLİLER

Kadı: Hac kafilesinin gidiş-dönüş esnasında yaşanan hukukî meselelerini çözmek ve hac ibadetinin yapılışıyla ilgili bilgiler vermek için her sene kadı görevlendirilmekteydi.[477] Kadı, Memlükler döneminde hac kafilesinin teftişinden de sorumlu tutulmaktaydı. Bu görev dört mezhebe mensup isteyen kadılar arasından baş kadı tarafından hac emîrine sunulmaktaydı. Osmanlılar döneminde genellikle mahmil kadısını, hac emîri seçmekteydi. Bazı senelerde mahmil kadısını Mısır beylerbeyi de

---

[472] Muhammed Seyyid, "Osmanlı Askeriyesinde ve Askerî Tarihinde Mısır'ın Yeri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/303.
[473] BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri [TS.MA.d]*, No. 5800. (H-29-12-1155)
[474] Seyyid, "Osmanlı Askeriyesinde ve Askerî Tarihinde Mısır'ın Yeri", 10/305.
[475] Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, 306.
[476] İsmail Yaşayanlar, "Havâlî-i Mübâreke-i Hicâziyye'yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Âsâkir-i Avniyye Alayları", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay (Bursa: Gaye Kitabevi, 2018), 325-350.
[477] Aişe Mani' Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti ve eseruhe ale'l-evzâi'd-dâhiliyyeti bi Mekkete'l Mükerrameti* (Mekkete'l Mükerreme: Câmiatü Ümmü'l Kura, Doktora Tezi, 1999), 38.

görevlendirmiştir.[478] İstanbul mahmil kadısını bazı yıllar sultan atamıştır. Nitekim Sultan I. Süleyman, Şeyh Gubârî'yi 970/1562'de mahmil kadısı olarak seçmiştir.[479] Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı almasından sonra Mısır hac kafilesinin kadısı olarak, Mâlikî baş kadısı Muhyiddin Yahyâ bin el-Demîri, Mısır beylerbeyi Hayır Bey tarafından parlak bir kadife kaftan giydirilerek görevlendirilmiştir. Fetheddin Ebü'l-Feth el-Vefai el-Mâlikî de 927/1520'de hac kadısı olarak seçilmiştir.[480] Mahmil kadısının bazı yardımcıları ve tanıklık yapacak görevlileri de bulunmaktaydı.[481]

Mahmil kadısına yolculuk süresi için bir deve tahsis edilmekte ve 450 dirhem ödenek verilmekteydi. Osmanlı döneminde mahmil kadısının maaşı yüksek olduğu için Mısır baş kadısı dahi o maaşı kıskanmakta ve bu konuda sürtüşmeler meydana gelmekteydi. Bu sıkıntıların giderilmesi için kadı, Sultan veya Mısır beylerbeyi tarafından seçilmeye başlanmıştır.[482] Kadı, yolculuk süresince, orta kısmı beyaz olan özel olarak tasarlanmış cübbesini giymekte ve kendisine belirli miktarda erzak verilmekteydi.[483]

Kadı, mahmil törenlerinde hazır bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, meşhur mahmil kadısı ile mahmil çavuşunun hac kervanının önünde bulunduğundan bahsetmiştir.[484] Hem Şam hem de Mısır hac kervanı yola çıkmadan önce diğer görevlilerle beraber kadıya hil'at giydirilmekteydi.[485] İbrâhim Rifat Paşa, hac emîrliği yaptığı sene Mısır hac kervanında kadıların artık görevlendirilmediğini söylemiştir.[486]

[478] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 180.
[479] Özgül, "Menasikü'l-Hac Adlı Eseri Bağlamında Abdurrahman Gubari Örneği", 248-270.
[480] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/219-355.
[481] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 36.
[482] 1533'e gelindiğinde, kadılar kadısı Şeyh Zekeriyya el-Ensarinin oğlu Şeyh Zekeriyya eş-Şafiî ile Şeyh Radiyyüddin el-Hanefi bu görev için yarıştılar. Neticede bunlardan birinci şahıs kazandı. Çünkü emîre 500 dinar rüşvet vermişti. Bu görevi alabilmek için, bu kötü âdeti ilk koyan kişi odur. Sonra onunla yarışan Şeyh Radıyyüddin kadı oldu. Sonra Rumeli kadıları, mahmil kadılığı için yarışır ve Bâbıâli'nin önünde bu iş için büyük gayretler sarf eder oldu. Sonunda iş mahmil kadısının her sene sultanın emriyle seçileceğinin karara bağlanmasıyla halledildi. Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 586.
[483] Ceziri, *Dürer*, 1/168.
[484] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1/1/915.
[485] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/467.
[486] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 586.

Şühûdü'l-Mahmil: Bizzat vali tarafından görevlendirilen, kendilerine tahsis edilmiş develeri ve resmî ödenekleri bulunan, mahmil kadısına yardımcı olmak üzere 2 şühûd görevlendirilmiştir.[487]

G. SAĞLIK GÖREVLİLERİ

Tabip: Memlükler döneminden itibaren Mısır hac kafilesinde sağlıkçılar görevlendirilmiş ve yolculuk esnasında hastalananlar ücretsiz olarak tedavi edilmiştir.[488] Sağlıkçıların bazıları hac kafilesiyle beraber gidip geri dönerken bazıları da Mekke ve Medine'de görevli olarak kalmıştır.[489] Hac kafilelerinin güzergâhı üzerinde bulunan Cidde ve Yenbu'da vazifelendirilen bazı doktorlar, hacılar dönene kadar burada birkaç ay beklemekteydiler.[490] Özel yardımcıları da bulunan bu doktorlara belli miktarda maaş bağlanmıştır.[491]

Her yıl Mısır hac kafilesinde birkaç doktor görevlendirilmekteydi. Örneğin 1296/1880 senesinde Abdurrahman Bey ve Ahmed Bey,[492] 1318/1900 yılında ise Yüzbaşı Süleyman Kamil Efendi ve Saliha Hanımefendi Mısır hac kafilesinde vazifelendirilmiş doktorlardır.[493] Hac yolcularıyla beraber Hicaz'a gitmek için hekimle birlikte genellikle cerrah da görevlendirilmekteydi. Ayrıca sağlık personelinin maaşlarına görevdeki başarılarına göre ek ödemeler de yapılmaktaydı. Nitekim 1274/1858 yılında Mustafa Efendi'nin, cerrahbaşı ve hekim olarak uzun yıllar Hicaz'a gitmesi sebebiyle 4.319 kuruş olan tayinatına 1.690 kuruş ek tahsisat yapılması kararlaştırılmıştır.[494] Aynı şekilde hac yollarında sertabip ve cerrahlık hizmetlerinde istihdam edilen el-Hac Mustafa ile çocukları Hacı Ahmed ve Hacı Said Efendilerin yaptıkları çalışmalardan dolayı 1276/1860 senesinde maaşları artırılmıştır.[495]

---

[487] Ceziri, *Dürer*, 2002, 1/170.
[488] Celâleddin Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 2/310.
[489] Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 209.
[490] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 236.
[491] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fi asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti,* 49.
[492] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 112.
[493] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 33*.
[494] *"Cerrahbaşılık hizmetiyle Şam-ı Şerif'te kafile-i hüccac ile cânib-i Hicaz'a gönderilmekte olan Hacı Mustafa Efendi sinîn-i vefîreden beri ifâ-i hizmet etmekte."* BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 391, Gömlek No. 17053. (H-03-08-1274).
[495] BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No. 754, Gömlek No. 49. (H-15-06-1276).

Eczacı: Kafile içinde bulunan doktorlar ve hastalar için ilaç, şurup, merhem, göz kremi, macun ve yağ hazırlayan görevli eczacılar da bulunmaktaydı. Yardımcılara da sahip olan bu eczacılar için belirli miktarda maaş tahsisatı yapılmaktaydı.[496]

H. DİN GÖREVLİLERİ

İmam: Namazları cemaatle kıldırmak ve dinî meselelerde fetva vermek üzere hac kervanlarında imam tayini yapılmaktaydı.[497] İmam aynı zamanda, verdiği öğüt ve tavsiyelerle sorunları çözmekte, alışverişte tarafları uzlaştırmaktaydı.[498] Şam hac kervanı için mahmil imamlığı olarak tabir edilen bu göreve genellikle İstanbul'dan uygun bir kişi seçilmekteydi. Nitekim 1198/1784 yılında Şeyh Saadettin'in hulefâsından Yûsuf Sadi'ye mahmil imamlığı tevcih edilmiştir.[499] 1318/1900 yılında ise Mısır hac kervanında Şeyh Yûsuf el-Mercâvî mahmil imamı olarak görevlendirilmiştir.

İbrâhim Rifat Paşa, imam maaşının düşük olduğunu dile getirmiş ve basiret sahibi kifayetli kişilerin bu işte istihdam edilerek kendilerine uygun miktarda maaş verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[500]

Müezzin: Hac kervanlarında ezan okuması ve imama yardımcı olması için müezzin görevlendirilmekteydi.[501] Mahmil-i şerif müezzinliği diye adlandırılan bu göreve her sene uygun bir kimse seçilmekteydi. Mısır ve Garp Ocakları'nın hac kervanlarında da müezzin bulunmaktaydı.[502] Örneğin 1118/1706'da Şeyh İbrâhim mahmil müezzinliğine tayin edilmiştir.[503]

Müderris: Arafat, Mina ve Müzdelife gibi kutsal yerlerde, hacılara hac ibadetini ve mekânlarını anlatmak üzere müderris ataması yapılmaktaydı. Bosnalı müderris Şeyh

[496] Ceziri, *Dürer*, 1/217.
[497] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti,* 48.
[498] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 9.
[499] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 661, Gömlek No. 33303. (H-29-12-1198).
[500] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 33-586.
[501] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti,* 48.
[502] Belhamissi, *Cezâir min hilâli rıhlâti'l-Mağribiyye fi'l-ahdi'l-Osmaniyye,* 25.
[503] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 70, Gömlek No. 3496. (H-03-04-1118).

Hasan Efendi, 1176/1762'de Şam cizyesi mallarından günlük 30 para ile bu vazifeye tayin edilmiştir.[504]

Gassal: Hac yolculuğu esnasında ölenlerin uygun bir şekilde yıkanarak gömülmesinden sorumlu kişidir. 1177/1763'te kaydedilen surre defterinde gassal için 22,5 kuruşa bir deve satın alındığı kaydedilmiştir.[505]

Delil: Hacılara dinî ve maddî olarak rehberlik yapan kimsedir. Her ülke ve milletin delilleri bulunmaktaydı. Delil olmak isteyenlerden uygun kimselere devlet tarafından hac delilliği yapma izni verilmekteydi.[506] Örneğin 1296/1879'da Abdullah Ulvizâde'nin hac delilliği için müsaade istemesi üzerine tahkikat yapılarak bu isteği kabul edilmiştir.[507] Ayrıca tarik-i hac deliline kilâr-i hac veya hazineden harcırah ile gerekli eşyalar verilmekteydi.[508]

Mîkâtî: Namaz vakitlerini kafileye bildiren, kıbleyi tayin eden görevlidir. 40 dinar maaş alan mîkâtî için deve ve çadır tahsis edilmekte, yemek ihtiyacı da karşılanmaktaydı.[509]

I. KİLÂR GÖREVLİLERİ

Kilâr Emini: Kilâr nazırı olarak da bilinen kilâr emini hac kafilesinde erzak işlerinden sorumlu bulunan önemli görevlilerdendir. Kilâr emini, hac kafilesi yola çıkmadan önce gerekli olan erzak ve malzemeleri hazırlamakta, yolculuk esnasında bu erzakların yolcular arasında taksimatını yapmaktaydı.[510] Mutfak için kesilecek hayvanların sorumluluğu da ondaydı. Hayvanlar için alınacak arpa ve diğer yiyecekler de kilârcilerin gözetimindeydi.[511] Suistimale açık bir görev olduğu için Memlükler ve askerler arasından ahlakı güzel olan, güvenilir, adil ve hesap bilirkişilerden seçilmekteydi.[512] Genellikle hac emîrinin isteği üzerine Şam ve Mısır valileri tarafından

[504] Erken, *Şam Valilerinin Emîrü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*, 102.
[505] Karazeybek, "Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri", 523-536.
[506] Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", 193-229.
[507] BOA, *Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnaller Kataloğu [Y.PRK.AZJ],* No. 3, Gömlek No. 30. (H-19-12-1296).
[508] BOA, *Cevdet Maliye [C.ML],* No. 607, Gömlek No. 25045. (H-09-10-1266).
[509] Haşaşi, *el-Haccu'ş-Şam fi'l-asri'l-Memlüki*, 170.
[510] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti*, 41.
[511] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 200.
[512] Ceziri, *Dürer*, 1/182.

görevlendirilmekteydi. 984/1576 yılında Nitekim hac emîri Kansu Bey'in isteği üzerine hac kafilesine müstakil bir kilâr emini tayin hususunda Şam beylerbeyine ve defterdarına hüküm yazılmıştır.[513] Önceki kilâr emini Muhammed Bahri'nin, fukaraya tahsis edilen develeri miriye lazım olması gerekçesiyle vermemesi üzerine görevden alınmış ve yerine 979/1572'de de bu iş için bilirkişi olan Salih Efendi görevlendirilmiştir.[514] Beyyûmî'nin araştırmasına göre en başarılı kilârcilerden birisi Yunus b. Osman el-Barlâsî'dir.[515]

Kilâr kâtibi: Kilâr-i hac için kâtip görevlendirilmekteydi. Nitekim 984/1576 yılında Mısır hac emîri Kansu'nun isteği üzerine bir kilâr kâtibi tayin edilmiştir.[516] Şamlı Osman Efendi kilâr-i hac kâtipliğine tayin olunduğu zaman maaşı 300 kuruş olarak belirlenmiştir.[517] Ayrıca kilâr-i hac kâtibi, hacılarla gitmeye mecbur olmadan sadece kilâr masraflarını hesaplamakla sorumlu tutulmuştur.[518]

Kilâr muhafızı: Hac kafilesi kilârinin bir muhafızı bulunmaktaydı. Hastalık gibi arızî durumlarda yerine yeni birisi tayin olunmaktaydı. Örneğin 1309/1892 yılında hac kafilesi kilâr muhafızı Said Paşa'nın hasta olması sebebiyle yerine Mehmed Yûsuf Paşa'nın geçmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.[519]

Simsar ve keyyalun: Hac kafilesi tahılının temininden, naklinden ve dağıtımından sorumlu kişidir. Bu görevlinin, tahılın iyisini anlama konusunda tecrübe sahibi olması gerekmekteydi.[520]

---

[513] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 28, Hüküm. 529, (H-25-07-984).

[514] *"Şâm kâdîsı Südde-i Sa'âdetüm'e mektûb gönderüp;Şâm huccâcına müte'allik hacc-ı şerîf kîlârı ve fukarâ ve sâyir mühimmât-ı mîrî içün tutılacak develeri Kîlâr Nâzırı olan Muhammed Bahrî kifâyet mikdârı mevsimi ile tedârük eylemeyüp te'hîre koyup hac zamânı gelüp fukarâ deve tedârükine mübâşeret eyledüklerinde; "Mîrîye lâzimdür." diyü ellerinden alup fukarâya muzâyaka virdügin ve ol diyârun ehl-i vukûfından Sâlih ve Mehmed yarar u müstakîm kimesneler olup zikrolunan hıdmetün uhdesinden gelmegin mezbûr Sâlih'a hacc-ı şerîf nezâreti virilüp…"* Bkz. Yıldırım vd., *12 Numaralı Mühimme Defteri*, 2/125.

[515] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 200.

[516] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 28, Hüküm. 242, (H-25-07-984).

[517] BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No. 346, Gömlek No. 7. (H-15-12-1271).

[518] Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/882.

[519] BOA, *Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkan-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK.MYD]*, No. 11, Gömlek No. 15. (H-26-05-1309).

[520] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye,* 193.

İ. MUTFAK GÖREVLİLERİ

Aşçı: Yemek yaparak hac kafilesi yolcularına dağıtmakla görevli kişidir. Aşçılar, yanlarında birçok mutfak eşyası taşımakta olup bunların muhafazası da onlara aitti.[521]

Fırıncı: Hacıların ihtiyacı olan ekmeği hazırlamakla görevli kişidir. Ekmek pişirmeye imkân varsa ekmek pişirmekte, yoksa da su kuyuları veya su havuzlarının yanında peksimetleri hazırlayarak yolculara düzenli olarak dağıtmaktaydı.[522]

Havliyyü'l-Ağnam: Hac kafilenin mutfağı için götürülen küçükbaş hayvanların bakımı ve beslenmesiyle ilgilenen, onları hırsızlara ve vahşi hayvanlara karşı koruyan görevlilerdir.[523]

J. HABERCİLER

Müjdeci: Hac kervanı ve surrenin gidip döndüğünü padişaha ve Mısır valisine bildirmekle görevli kişidir. Hac yolculukları sıkıntılarla dolu olduğu için hac kafilesinin sağ salim dönmesi sevindirici olduğundan bu şekilde isimlendirilmiştir.[524] Müjdeci, Sultan II. Mahmud zamanına kadar peyklerden, peyk unvanının kaldırılması üzerine askerlerden, daha sonra da şehzade hizmetinde bulunanlar arasından seçilmiştir.[525] Sonraki yıllarda telgrafın kullanılmaya başlaması üzerine müjdecilik görevi kaldırılmıştır.[526] Müjdecilerin başlarındaki kişi ilk zamanlar "müjdeci-i evvel", sonradan ise "müjdeci başı" olarak adlandırılmıştır. Müjdeci başı hac kafilesi ile beraber Hicaz'a

---

[521] Ceziri, *Dürer*, 1/212; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/369.
[522] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 186.
[523] Ceziri, *Dürer*, 1/122.
[524] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/610.
[525] Peyklerin, Hicaz'a giden hüccac kafilesinin hacdan dönüşlerini padişaha müjdelemek hizmetleri vardı. Bu bölük efradının en kıdemlisi her sene müjdeci başı tayin edilir ve maiyetinde müjdeci ismi verilen peyklerle Suriye'ye hareket ederdi. Müjdeciler Şam'da kalıp hüccacın avdetine intizar ederler ve müjdeci başı ise kafile ile beraber gidip hacı olarak şerifin mektubunu hamilen avdet ederdi. Müjdeci başının vazifesi surre-i Hümayun'un ve hac kafilesinin Mekke'ye vusulünü ve bu hususa dair Mekke Şerifi ile Şam valisinin mektuplarını ve Şam kadısının ilamını sadrazama ve o vasıta ile padişaha bildirmekti. Rabbiyelevvelin 12. günü Sultanahmet Camii'nde yapılan Mevlid alayında padişah camide iken Mekke şerifinin gönderdiği mektup ile beraber gelmiş olan hurmaların padişaha takdimi kanundu. Müjdeci başılık münhal olunca yerine peykan-ı hassa ocağında kilârden kethüdâ dan itibaren sırasıyla bir münasibi müjdeci başı tayin olunurdu. Solak peyk ve bostancıbaşı hasekileri Teşkilatı 1828'de kaldırılmış yeni bir teşkilatı tabi tutulmuşlardır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 444.
[526] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emîrleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 54.

gitmekte, müjdeci-i sani[527] ve diğer müjdeciler Şam'da kalarak hac kervanının dönüşünü beklemekteydi. Müjdeciler, vefat etme ihtimaline karşı iki kişi olarak düşünülmüştür.[528] Örneğin 1275/1859 yılında surre-i hümayun müjdeciliği hizmetlerinin uhdelerine verilmek üzere Süleyman Ağa müjdeci-i evvel, Yalıköşkü Bekçibaşısı Hasan Ağa da müjdeci-i sani olarak görevlendirilmiştir.[529]

Müjdeci-i sani, hac kafilesine dair haberleri, Mekke emîrinin ve Şam valisinin mektuplarını, Şam kadısının ilamını müjdeci başından alarak padişaha ulaştırmaktaydı. Bunların yanında hacıların Arafat'a çıktıklarını haber veren bir müjdeci de bulunmaktaydı. Müjdecilerin aldıkları emanet mektupların muhafaza edilmesi için sağlam torbalar kullanılmıştır.[530]

Müjdeci, Mısırlı hacıların sağ salim olduklarının haberini Mısır valisine ulaştırıyordu.[531] İbn İyas'ın haber verdiğine göre Memlüklerden beri devam eden müjdeciler 926/1519'daki hac kafilesi hakkında Mısır beylerbeyi Hayır Bey'e haber getirmişlerdi.[532] Mısır hac kafilesinin Mekke'ye varışından sonra da hac emîri tarafından Kahire'ye gönderilerek, Mısır valisine hac kafilesi hakkında bilgi vermişlerdir.[533]

Müjdeci masraflarının bir kısmı, Şam ve Mısır valileri tarafından karşılanmış ve Şam valisi müjdecilere 20-25 mekkari deve vermiştir.[534] Bununla beraber her sene müjdecilere Bâbussaâde Ağası eliyle 65.000 kuruş verilmiş,[535] ayrıca vakıf mallarından belirli bir maaş tahsis edilmiştir.[536] 1304/1885 yılında müjdeci-i evvel ve saniliğe tayin olunan Zülüflü Baltacılar köyü sakini Hacı Mehmed Ağa ile Çit Kasr-ı Hümâyûnu

[527] Hacıların dönüşünü haber vermekle görevli olan müjdeci başından sonra gelene verilen isimdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/610.
[528] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 204.
[529] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH],* No. 430, Gömlek No. 28445. (H-24-09-1275).
[530] Mekke ve Medine'den, Dersaâdet'e gelecek surre mektupları ve emânet torbalarının emniyetli bir şekilde ulaştırılması husûsunda Mekke kadısına hükümdür. BOA, *A.(DVNSMHM.d,* No. 248, Hüküm. 1081, (H-01-01-1247).
[531] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 190.
[532] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/286.
[533] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire*, 1967, 2/312.
[534] Ahmet Durak, *H.1102 (1691)Tarihli Surre-i Hümayun Defterinin Analizi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 66.
[535] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 322, Gömlek No. 16362. (H-04-07-1229).
[536] Evkaftan hac müjdecilerine tahsis edilen maaş ve harcırah kaydıyla binbaşı mütekâidi Hüseyin Ağa'ya tahsis edilen pare. BOA, *HAT*, No. 1288, Gömlek No. 50003/A. (H-02-04-1246).

bekçisi İbrâhim Ağa'ya 2.250 kuruş ve 1.500 kuruş surre hesabından ödeme yapılmıştır. Bu durum müjdecilerin surreden pay aldıklarını göstermektedir.[537]

Müjdecilerin, vazifelerini sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmeleri için yol güzergâhındaki eyaletlere bazı emîrler gönderilmekte ve müjdecilerin yol üzerinde durdurulmayarak hızlı bir şekilde İstanbul'a gitmeleri sağlanmaktaydı.[538] Ayrıca yollarda ihtiyaç olan menzil beygirlerinin hazırlanması ve bu ücretlerinin önceden gönderilmesi gerekmekteydi. Örneğin 1242/1826 yılında müjdeci-i evvel ve sani olanlara lazım gelen bargir (beygir) ücretlerinin 8.325'er kuruş olduğu ve önceden gönderilmesi gerektiği kaydedilmiştir.[539] 1245/1829'da padişaha hacıların durumunu haber vermek için at sırtında koşturan müjdeci, İstanbul'a vardıktan iki saat sonra vefat etmiştir.[540] 1261/1845 yılında ise Şam-ı Şerif Deftardarlığı'na gönderilen bir kararda, her sene canib-i Hicaz'a gönderilen müjdecilere artık gerek kalmadığı için bu görevin lağvedildiği belirtilmiştir.[541] Müjdecilere ait görevlerin surre eminine devredilerek tasarruf edilmesi düşünülmüştür. Fakat istenilen hedef gerçekleşmemiş ve bu kurum işlemeye devam etmiştir.[542]

Çukadar (Çuhadar): Hacıların güvenlik içinde gidip geldiklerini, her menzile vardıklarında İstanbul'a haber veren Şam valisine bağlı görevlidir.[543] Nitekim Şam valisi Cezzâr Ahmed Paşa'nın çukadarı hacıların sağ salim döndüğü haberini İstanbul'a ilettiğinde devlet görevlileri bu habere sevinmiş ve çukadar ödüllendirilmiştir.[544]

---

[537] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT],* No. 1410, Gömlek No. 58. (H-12-07-1304).
[538] *"Müjdeci başları esnay-ı rahda tevakkuf olunmayarak dersaadete isalleri…"* BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV],* No. 281, Gömlek No. 14304. (H-09-03-1212).
[539] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 338, Gömlek No. 17166. (H-09-01-1242).
[540] M. Hüdai Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış", *Türkler,* ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 14/807.
[541] BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 524, Gömlek No. 26452. (H-15-07-1261).
[542] Abdullah Çakmak'ın ifadesine göre müjdecilik bir unvandan ibaret olarak saray ağalarının hacca gidebilmelerine imkân sağlamak için ilga edilmemiştir. Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173-191.
[543] Zeynel Özlü, "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 65 (2013), 135-168.
[544] Erken, *XIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emîrü'l-Hacc Olarak Hizmetleri,* 101.

Çukadar ve tatarı sadrazamın huzuruna çıkarak saygısını sunup haberleri verdikten sonra çukadara hil'at giydirilmiş ve ardından haber mektupları saraya bildirilmiştir.[545]

K. TEKNİK GÖREVLİLER

Cebeci: Hac kafilesini korumakla görevli askerlerin silahlarını-zırhları muhafaza ve nakl etmekle vazifelendirilmiş kişilerdir.[546] Cebeci askerlerinin başına cebecibaşı adı verilmekteydi. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine bu teşkilat lağvedilmiştir.[547]

Neccar: Hac kafilesine ait bozulan, kırılan mutfak eşyalarının, yük taşınan sandık ve arabaların bakım ve onarımını yapmakla görevlendirilmiş kişidir. Mahmil arabasının bakım ve onarımı için özel bir marangoz da görevlendirilmekteydi.[548]

Baytar: Hac kafilesindeki hayvanların olası hastalık, sakatlık gibi problemleriyle ilgilenmekle vazifelendirilmiş kişidir.[549] 1321/1903'te Haremeyn'e gönderilecek malzemelerle beraber Baytar Ahmet Atıf Efendi görevlendirilmiştir.[550]

Nefti: Bu görevliler ateşli silahlara barut hazırlamaktaydılar. Ayrıca hac yolunda dört yerde havai fişek gösterileri yapmaktaydılar. Mısır hacılarının yolculuklarında ilk gösteri Birketü'l-hac'da, ikincisi Mina'dan döndüklerinde Mekke'de, üçüncüsü kafilenin dönüşünde Yenbu'da ve dördüncüsü de hacıların dönüşü esnasında Akabe (Eyle)'de yapılmaktaydı.[551]

Tablhâne: Mehterhâne anlamında da kullanılmaktadır. Buradaki görevliler mehter yahut bando takımına benzeyen davul, zil, nefesli çalgılar vb. müzik aletlerini hac kafilesinin gidiş-dönüşü esnasında ve bir yerleşim yerine girerken kutlama maksadıyla

[545] Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime)*, ed. Yavuz Ercan (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979), 29.
[546] Ceziri, *Dürer*, 1/209.
[547] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/262.
[548] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 195.
[549] Ceziri, *Dürer*, 1/217.
[550] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 425.
[551] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 94.

çalmaktaydılar.[552] Başlarında emîr-i talbhâne bulunmaktaydı. Memlükler döneminde kurulan bu yapıdaki görevli sayısı 10-24 arasında değişmekteydi.[553]

L. HİZMETLİLER

Akkâm: Sözlükte "deve sürücüsü", "deve ile yük taşıyan" gibi anlamlara gelmektedir.[554] Bu kişiler kervanlarda belirli ücret karşılığında develeriyle her türlü eşya ve malı şehirden şehre taşımaktaydılar. Hac kafilesindeki atlara bakan, hamallık yapan, ve çadırların kurulmasından sorumlu kişilere de bu ad verilmekteydi. Halk dilinde bunlara "bakkâm" da denilmekteydi.[555] Akkâmlardan; tahtırevancı, mahfeci, hazineci, çadırcı, meşaleci ve saka gibi farklı görevler icra edenler de bulunmaktaydı. Her birinin ayrı ayrı başı olmakla beraber akkâmbaşı hepsini idare etmekteydi.[556]

Surre alayına katılan akkâmlar; açık yakalı, kısa kollu uzun beyaz gömlek giymekte, başlarına külâh takmakta, bellerine ipekli kumaştan kuşak bağlayarak Arapça şiirler söylemekteydiler.[557] Akkâmlar Şaban ayında, sokaklarda surre devesinin önünde davul çalıp dua ederek, kılıç kalkan oynayarak evlerden ve esnaftan sadaka toplamaktaydılar.[558] Ahmed Salahaddin Bey, surre alayını anlatırken akkâmlardan da bahsetmiştir: "*Şam'da şevvalin beşinci günü yapılan mahmil alayı pek ehemmiyetli idi. Komutanlık dairesinin gayet geniş olan meydanında alay teşkil kılındı. Önde surre emininin tahtırevanı, akkâmlar ve erler, vilâyet memurları, daha sonra okullu çocuklar, başları kefyeli ve sarıklı birtakım adamlar bulunuyorlardı."*[559]

Çadırcı akkâmları, yolculuk esnasında kafileden birkaç saat önde giderek, hızlı bir şekilde çadırları kurmakta ve kafile gelmeden önce istirahat için hazır hale getirmekteydiler.[560] Süleyman Şefikoğlu, çadırcı akkâmlarının görevini şu cümlelerle ifade eder: "…*kafilede bulunan çadırcı akkâmı her gün konak mahalline birkaç saat*

[552] Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti*, 54.
[553] Kalkaşendi, *Subhü'l-a'şa fî sınaati'l-inşa*, 4/15.
[554] Münir Atalar, "Akkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/269.
[555] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/41.
[556] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 30.
[557] Atalar, "Akkâm", 2/269.
[558] Necdet Sakaoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 19.
[559] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 68.
[560] Atalar, "Akkâm", 2/269.

kalarak kafileden ilerleyerek süratli hareketle giderlerdi. Bundan maksat ise hüccacın vusulünden akdem çadırları kurmak ve her türlü esbab-ı istirahatı izhar etmekti. Bunlar kafilenin binlerce çadırını beş dakikada kurmak ve derununu temizlemek gibi harikalar gösterirlerdi."[561]

Hac kervanında bulunan akkâmların sayısı bazı kaynaklarda 50-60, bazı kaynaklarda ise 300-400 kişi olarak geçmektedir.[562] Her sene surre emininin isteği üzerine, iki akkâm ve bir meşaleci tahtırevancıbaşı ağa tarafından surre emîninin hizmetine verilmekteydi. Akkâmlar için gerekli develerin ücretleri hazineden karşılanmaktaydı.[563]

Meşaleci: Ateş yakarak hac kafilesinin yolunu aydınlatmakla görevli kişiler olup başlarında meşalecibaşı bulunmaktaydı.[564] Çıra vb. şeyler sırığın ucuna takılan demir bir kafeste yakılmakta ve bundan oluşan ışığa mey'ale denilmekteydi.[565] Meşaleciler, hava karardıktan sonra yolculuk esnasında, ikamet ederken ve karanlıkta mutfakta yemek yapılırken meşale yakarak etrafı aydınlatmaktaydılar.[566] Ayrıca surre emini gibi önemli kişilerin hizmetine, yanlarında 400 adet meşale topu bulunan birer meşaleci verilmekteydi. Nitekim 1196/1782 yılında surre emininin hizmetine verilen iki akkâm ve bir meşalecinin ücretleri toplamı 37 kuruş tutmuştur.[567] Evliya Çelebi, meşalecibaşı sayısının 12 olduğunu, bunların birçok meşaleciyi idare ettiğini, Mısır meşalecibaşlarının soyunun Hz Ömer'e dayandığına inanıldığını,[568] meşalecilerin sırtlarında 15-20 okka odunla yürüdüklerini ve uyuduklarını ifade etmiştir. Meşaleciler akkâmlarla beraber yol boyunca şakalar yaparak, kudümlerini çalarak, dua ve türküler söyleyerek hacıları güldürmekteydiler. Meşaleciler için gerekli develerin masrafı hazineden karşılanmaktaydı.[569]

Saka (Şâdu's-Sakâ'in): Su taşıyan ve su getiren anlamına gelen saka, yeniçeri ocağının su ihtiyacını karşılamakla görevlendirilen kişi olup başlarındakine sakabaşı denilmekteydi. II. Mahmud döneminde yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine

[561] Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, 69.
[562] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 213.
[563] BOA, *Ali Emîri Osman 3 [AE.SOSM.III]*, No. 14, Gömlek No. 895. (H-03-06-1169).
[564] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları,* 214.
[565] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 189.
[566] Ceziri, *Dürer*, 1/195.
[567] BOA, *Ali Emîri Abdülhamid 1 [AE.SABH.I]*, No. 101, Gömlek No. 6890. (H-04-07-1196).
[568] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/473.
[569] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9/2/893.

1242/1826'da saka yerine "sebilci" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.[570] Sakalar menzillerde su kırbalarını doldurmakta ve yolculuk süresince hacıların su ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar.[571] Sakabaşı ve yardımcısı surre alaylarına da katılmaktaydı.[572]

Osmanlı Devleti, sakalara ehemmiyet vermiştir. Sakabaşı ağaları düzenli olarak denetlenmekte ve görevinde ihmal görülenler hemen uyarılmaktaydı. Birinci ve ikinci sakabaşı olarak isimlendirilen bu görevlilere, binek ve yük hayvanı verilmekteydi. Şam hac kervanındaki sakalara Şam hazinesinden, Mısır hac kervanındakilere ise Mısır hazinesinden deve tahsis edilmekteydi.[573] Ayrıca bu görevlilere, dönüşte iade olunmak üzere kilâr-i hacdan 20 katır, Istabl-ı Amire'den de 5 katır verilmekteydi.[574]

Her yıl sakabaşılara hac yolu için Şam ve Mısır kilâr-i hac masrafından 900 kuruş verilmekteydi. Aynı zamanda deve kirası olarak kilâr-i hac malından masrafları karşılanmaktaydı.[575] Bu konuda sorun çıkmaması için Şam ve Mısır valilerine özel olarak emîr gönderilerek Sayda vb. mukâtaalardan alınan paralardan sakabaşılarına zamanında verilmesi istenmekteydi. Hac güzergâhındaki vilâyetlere hac kafilesinde görevli bulunan sakabaşlarına yardım etmeleri ve güvenlik içerisinde yerlerine ulaştırılmaları emredilmekteydi. Bu hususstaki emîrler her sene gerekli görüldükçe yenilenmekteydi.[576]

Sakalar, özellikle Hicaz bölgesinde bir sonraki menzilde su olup olmadığını araştırarak hazırlık yapmaktaydı. Şam ve Mısır hac kervanlarında su taşımak için sakabaşı birçok kırba almakta, bunları taşımak için hamal ve develer kiralamaktaydı. Ücretler surre masraflarından karşılanmakla beraber sakabaşı ve adamlarına kırba tedariki ve deve kirası için Haremeyn hazinesinden para da verilmekteydi.[577]

---

[570] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/96.
[571] Ceziri, *Dürer*, 1/184.
[572] Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun Letaif-i Enderun (1812-1830)*, ed. Cahit Kayra (İstanbul: Güneş Yayınları, 1987), 83.
[573] Erken, *Şam Valilerinin Emîrü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*, 101.
[574] Beher sene tarik-i hacc-ı şerif için hîne avdette teslim olunmak şartıyla ser saka evvel ve sânî kullarına Istabl-ı âmireden verilmesi mutat olan beş katırın itası. BOA, *C.SM*, No. 115, Gömlek No. 5756. (H-29-07-1174).
[575] BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 282, Gömlek No. 11595/1. (H-26-06-1223).
[576] BOA, *C.EV*, No. 43, Gömlek No. 2130. (H-08-07-1174).; BOA, *C.EV*, No. 378, Gömlek No. 19175. (H-29-07-1184).
[577] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 211.

Sakabaşı, kırba ve çuvalların sağlam olup olmadığını kontrol etmekteydi. Her sene ihtiyaca binaen Kudüs ve Nablus bölgesinde kırba ve çuvallar yaptırılmaktaydı.[578] Sakabaşı kırba temini konusunda kilâr-i hac eminine hesap vermekteydi. Nitekim 1247/1832 yılında kırba satın almak için Nablus'a gelen Sakabaşı Ali Ağa, kırba bedelleri fazla istendiği için bedeli ödemeye kudretli olmadığından akçe irsali lüzumuna dair, kilâr hac emini Mehmed Ağa'ya mektup göndermiştir. Yaptırılmakta olan 14 bin kırbanın kebîri 27, vasatı 22, sağîri 15 kuruşa imal ettirilmiştir. Bazı kırbalar da Gazze ve Kudüs eyaletlerinde yaptırılmıştır.[579] İbrâhim Rifat Paşa, normalde saka vb. görevlilerin hac yapmadıklarını fakat kendisinin görevli olduğu sene onların ihrama girerek hac yapmalarına izin verdiğini ifade etmiştir.[580] Hac kafilesinde sakabaşıların istihdamına gerek kalmaması üzerine 1261/1845 yılında bu göreve son verilmiştir. Sakabaşıların görevleri ile harcırahları surre eminlerine tevcih edilmiştir. Bundan sonra sakalar görevlerini surre emininin gözetiminde yerine getirmişlerdir.[581]

Hamal: Hac kafilesine ait yüklerin Hicaz'a taşınması için görevlendirilen kişilerdir. Bunların sayıları 10 olup 4'ü hazineden maaş almaktaydı. Hac emîrinin hizmetinde olan hamallar yaptıkları işlerden komisyon da almaktaydılar.[582] Hamallar taşıdıkları yüke göre kereste hamalı, matbaa hamalı, odun hamalı, kömür hamalı, et hamalı olarak isimlendirilmekteydiler. Hac kervanı hamalı olanlar diğerlerine karşı övünmüşlerdir.[583] Ayrıca şeyyal adı verilen hamallar da hacıların yüklerini taşımada yardım etmekteydiler. Hamalların; çavuşu, yazıcısı ve işleri yürüten bir ekibi bulunmaktaydı.[584]

Konakçı: Hac kervanına geceleyecek yeri tayin etmek ve o yeri hazırlamakla görevli kişidir. Nuzul emini ismiyle askerî bir tabir olarak da kullanılmaktaydı.[585] Konakçılar ile hac güzergâhında bulunan mütesellim, nüvvab ve kadılara emr-i şerifler gönderilerek

[578] Şahin, *Osmanlı'da Hac (1808-1918)*, 45.
[579] BOA, *HAT*, No. 362, Gömlek No. 20133/D. (H-22-09-1247).
[580] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn,* 45.
[581] BOA, *İrâde Mesail-i Mühimme [İ.MSM],* No. 23, Gömlek No. 584/1. (H-18-06-1261).
[582] Ceziri, *Dürer*, 1/199.
[583] Necdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 49.
[584] Umer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 196.
[585] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/291.

hac kafilesi için ihtiyaçların hazırlanması istenmekte, hacıların yollarda güven içinde sıkıntı çekmemesi arzulanmaktaydı.[586]

Yukarıda sayılanlar dışında Mısır hac kervanında; şair, yük hayvanı bakıcıları, farklı mutfak görevlileri, fakir hacılara su dağıtan saki, güvenlik için asker, fakir ve muhtaçlara yardım edenler de bulunmaktaydı.[587] Nitekim İbrâhim Rifat Paşa, 1318/1900'de Mısır hac mahmilinin hizmetinde bulunan memur, asker, hizmetliler, deve ve at bakıcıları, sakalar ve mehterciler olmak üzere toplam görevli sayısının 473 kişiye ulaştığını ifade etmiştir.[588] Bazı kervansaraylarda, kervandakilerin ihtiyaçlarını gidermek için niteliğine göre yataklı odalar, araba tamirhanesi, demirci, nalbant, mescid gibi unsurlar da bulunmaktaydı.[589]

[586] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 42.
[587] Hüseyin Seyyid Abdullah Murad, "Rakbu'l-hacci'l-Mısriyyu fî asri'l-Memâliki", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 6/108-122.
[588] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 33.
[589] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 161.

İKİNCİ BÖLÜM

ULAŞIM YÖNTEMLERİ, HAC GÜZERGÂHLARI VE GÜVENLİK

I. ULAŞIM YÖNTEMLERİ

Ulaşım, nakliye, haberleşme hizmetleri ve ticaretin güvenli bir şekilde yapılabilmesi için yol sistemi gereklidir. Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyaya sahip olup dinî, ticarî ve askerî açıdan önemli merkezleri elinde bulundurduğu için yol sistemine ihtimam göstermiştir.[590]

A. KARA YOLU

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar ana yollar devlet tarafından, ara yollar ise tımar sahipleri tarafından yaptırılmıştır. Bununla beraber vakıfların gelirleriyle yaptırılmış olan yollar da bulunmaktadır.[591] Genellikle hac kafilesi yola çıkmadan hac güzergâhında eksiklik olup olmadığı devlet tarafından kontrol edilmiş ve yollardaki eksikler giderilmiştir.[592] Ayrıca ulaşım yollarının emniyeti için derbendcilik, menzilcilik, köprücülük, kaldırımcılık ve gemicilik gibi bazı hizmet kuruluşları oluşturulmuştur.[593]

Osmanlı Devleti, gerekli görülen yerlerde bazen devlet bazen de vakıf veya gönüllü hayırseverler aracılığıyla köprü ve kaldırım yapılmasına öncü olmuş, bakım ve onarımları için görevliler tayin etmiştir.[594] Örneğin Şam valisine 991/1582'de hac yolunda bulunan Berekü'l-Maarra suyunun üzerinde bulunan köprünün tamir edilmesi

---

590 Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/1679.

591 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar,* ed. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 44.

592 Betül Ayaz, *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 190.

593 Mehmet Taşdemir, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 13-36.

594 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 70.

için ulûfeciyandan Kılıçoğlu Hızır'ın görevlendirilmesi istenmiş, köprünün tamiri için gerekli levazımat ve diğer masraflar için 5 bin filori tedarik edilmesi emredilmiştir.[595]

Osmanlı döneminde güzergâhlar takip edilerek yolları bozan durumlar düzeltilmeye çalışılmıştır. Örneğin 973/1566 yılında Mısır ve Şam hacılarının Medine yakınlarında kullandıkları güzergâhta köylülerin hendek açarak yolu daralttıkları görülmüş ve Medine kadısından bu sorunun çözülmesi istenmiştir.[596] Ayrıca hac güzergâhında gerekli görülen yerlere tüneller açılmıştır. Örneğin Akabetü'l-Ahdar bölgesinde hacıların zorlandığı dik bir rampa bulunmaktaydı. Yolculuk esnasında hacıların uçurumdan düşme tehlikesi yaşamaları nedeniyle develerinden inerek yürüdükleri bir yerdi. Bu yere 250 metre uzunluğunda bir tünel yaptırılmıştır.[597]

Buhar makinasının 1179/1765'te keşfedilmesiyle ulaşım alanında büyük değişimler yaşanmış ve buharlı gemi ile demiryolu taşımacılığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarına doğru benzinle çalışan motorların hayata girmesiyle hayvanların yük taşımada kullanımı azalmaya başlamıştır.[598] Ardından 1286/1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla karadan deve kervanlarıyla yapılan yolculuk, yerini büyük ölçüde deniz ulaşımına bırakmıştır.[599]

Osmanlı Devleti, ulaşım alanında yaşanan gelişmeleri takip etmiş ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. 1285/1868 yılında "Islah-ı Turuk Komisyonu" kurulmuş ve 1297/1879 yılında Hasan Fehmi Efendi tarafından Osmanlı Devleti'nin bütün karayollarının haritası çıkartılmıştır.[600] Uzun dönem Mısır valiliği yapan Mehmet Ali Paşa da Mısır ticarî ürünlerinin Avrupa pazarlarına girişini sağlamak için ulaşım sistemini güçlendirmiştir. Ticareti geliştirmek için İskenderiye'yi Nil'e bağlayacak

[595] Osmanlı Arşivi. BOA, *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri [A.(DVNSMHM.d]*, No. 48, Hüküm. 748. (H-29-12-991).
[596] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 5, Hüküm. 1501. (H-09-10-973).
[597] Mahmut Zeyn El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler", *http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g*=ac447317-0f4b-47f3-be21-3fad508ddefb, ts.
[598] Vahdettin Engin, "Önsöz", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demir yolu,* ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 7-10.
[599] Selman Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demir yolu,* ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 53-66.
[600] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 59.

Mahmudiye Kanalı'nı yaptırmış ve 1236/1820 yılında inşası tamamlanan bu kanala II. Mahmud'un isminden ilhamla Mahmudiye adını vermiştir.[601]

1. Kervan

Kervan,[602] kara yollarında nakliyat yapan, bir bölgeden veya ülkeden diğerine gitmek için dinî, ticarî vb. sebeplerle oluşturulmuş, at, deve, eşek ve katırların eşlik ettiği kafiledir.[603] Ayrıca erzak, eşya ve hayvan konvoylarına da kervan denilmiştir.[604] Ayrıca kervanlar güzergâh üzerinde bulunan merkezlerden gelen katılımlarla büyüyen ve yürüyen bir şehir haline gelen insan topluluklarıdır.[605]

Hac yolculuğuna çıkanlar için en güvenli seçenek bir kervana dâhil olmaktı. Deve kervanları ağır, orta ve hafif olmak üzere üçe ayrılmaktaydı.[606] Deve sayısı 2.000'den fazla olan kervanlar büyük, 1.000-2.000 arasındakiler orta ve bunun altındakiler de küçük kabul edilmiştir. Genel olarak Osmanlı ve Ortadoğu tarihinde en ağır kervanlar, içinde 50 bin kişinin ticarî mallarıyla katıldığı hac kervanları olmuştur.[607] Ağır kervanlarda develerin her biri beşer-altışar kantar,[608] hafif kervanlarda ise üçer kantar yük taşıyabilmekteydi.[609]

Yaz aylarında, daha rahat yolculuk yapmak, sıcaklardan korunmak ve su gibi temel gıda maddelerini daha az tüketmek için gece yolculuğu yapılmakta iken kış aylarında genellikle gündüz yolculuğu tercih edilmekteydi.[610] Seyyah Polonyalı Simeon, sıcaklık hususunda "*Sıcak o kadar şiddetliydi ki kuma yumurta konsa derhal pişerdi. Böylelikle gündüzleri akşama kadar kavrulurduk, çünkü yukarıda güneş, altımızda da kızgın kum*

---

601 Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 69.

602 Orijinali Farsça "karban" olan kelime İran'da "karvan"a bizde de "kervan"a dönüşmüş ve ardından kafile kelimesi kullanılır olmuştur. Ahmet Turan Yüksel - Nebi Bozkurt, "Kervan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/298.

603 Murat Gökhan Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014), 1.

604 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 140.

605 Mûlay Belhamissi, *Cezâir min hilâli rıhlâti'l-Mağribiyye fi'l-ahdi'l-Osmaniyye* (Cezâir: Şirketü'l Vataniyye, 1981), 25.

606 Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, 154.

607 Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 17.

608 Bir kantar 44 okka, 57 kilodur. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/244.

609 Yüksel - Bozkurt, "Kervan", 25/298.

610 Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 112.

bizi yakıyordu." demiştir.[611] Kervanların gece yolculuğuna çıkma nedenlerinden biri de güvenlik kaygısıydı. Zira hırsızların çok olduğu bölgelerden geçerken onların saldırılarından korunmak için yola gece devam etmek kervanlar için en iyi tedbirlerden birisi olarak görülmüştür.[612]

Kervan, normal zamanlarda her gün 6-12 saat arasında yol gitmekteydi. Kış aylarında yolculuk sabah saat 3:00 veya 4:00'ten sonra başlamakta ve saat 10:00 civarında yolculuğa ara verilmekteydi. Öğleden sonra saat 14:00 veya 15:00'ten sonra yeniden hareket edilmekte ve saat 8:00'e kadar devam edilmekteydi. Kuzey Afrika ile Mısır'da kervanlar eylül-ekim ve nisan- mayıs aylarında hareket etmekteydi.[613] Kervan geceyi geçireceği yere geldiği zaman kervanbaşı ileri çıkarak konaklanacak yeri göstermekteydi. Kervan dikdörtgen oluşturacak şekilde yüklerini indirmekte ve uyunacak yerler hazırlanmaktaydı. Hayvanların yükleri boşaltılarak develer ve katırlar otlamaya bırakılmakta ve karanlık çökünce toplanarak bağlanmaktaydı.[614]

Mısır ve Hicaz'da deve, yaygın bir ulaşım aracı olarak kullanılmaktaydı. Arabistan'ın şimendiferi görülmekte olan bu hayvan açlığa ve susuzluğa dayanıklıydı. Çöl şartlarında kağnı arabaları kullanılması uygun olmadığından develere rağbet artmaktaydı.[615] Develer düzenli yol ve köprüye ihtiyaç duymadıklarından hac kafilelerinin kullandıkları en önemli binekti.[616] Sabırlı, dayanıklı ve yük taşımaya elverişli olan deve, 200 kilo taşıyabilmekte, uzun mesafede durmadan yolculuğa devam edebilmekte, aşırı sıcağa ve uzun zaman susuzluğa dayanabilmekteydi. At gibi tımar derdi olmayan bu hayvanlar günde 25-30 km düzenli bir şekilde gidebilmekte, hatta tek bir günde yüz kilometre

---

611 Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, ed. Saro Dadyan (İstanbul: Everest Yayınları, 2013), 142.

612 Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 113.

613 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 141.

614 Yüksel - Bozkurt, "Kervan", 25/298.

615 Ahmed Kâsım Ahmed, "Turuku kavâfili't-tüccâri ve'l-hacci fi's-Sûdâni'l-Evsati ve eseruhu fî revdîdi'l-alâkâti beynehü ve beyne'ş-şemâli ve'l-meşrıkı'l-İslâmiyyi", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî Ifrîkiya* (Hartum, 2016), 3/16-28.

616 Deve, gerektiğinde gıda olarak kullanılmak ve suya çevrilmek üzere yağ depolayan hörgücü; kum fırtınalarına karşı özel perdelerle donatılmış burnu, çift sıra kirpikli gözleri, içi tüylü kulakları; dikenli bitkileri yemeye uygun ağız yapısı ve bunları hazmedebilen sindirim sistemi; aşırı sıcağa ve soğuğa dayanma kabiliyeti ve bir defada 60 litre su içebilmesi gibi özellikleri bulunmaktaydı. Kuvvetli bir hâfızası olan deve, fırtınalarda kum tepelerinin yer değiştirmesine rağmen çöllerde yolunu şaşırmaz, çölde haftalarca süren uzun yolculuklarda zor duruma düşen Araplar devenin vücudundaki sudan faydalanırlardı. Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/223.

veya daha fazla seyahat edebilmekteydi.[617] Ayrıca Arabistan develeri arasında uzun bacaklarıyla at kadar hızlı koşabilen, yükten ziyade yolcu taşımak için kullanılan "hecin devesi" yer almaktaydı.[618]

Hicaz'a gönderilen surre, develerle gönderilmekte, halkın çoğunluğu da hacca deve ile gitmekteydi. Yıldan yıla değişmekle beraber sadece hac kervanında bulunan memur ve askerler için altı yüzden fazla deve gerekmekteydi. Ayrıca yolda deve kayıpları çok olduğundan kervanda yedek deve de bulundurulmakta, bu durum gerekli deve sayısının daha fazla olmasını zorunlu kılmaktaydı.[619] Develer Arap kabilelerinden kiralanmakta ve yolculuk esnasında bazı menzillerde değiştirilmekteydi. Şukduf, şibriye ve kazıklama yöntemi ile bu hayvanların üzerlerine yolcu da binebilmekteydi.[620] Develer 7 ile 20'li gruplar halinde, tehlike anında çabuk kopabilen ince iplerle burunlarından birbirine bağlanır ve en arkadaki deveye çıngırak takılırdı. Çıngırak sesinin kesilmesi küçük sicimlerden birinin koptuğuna işaret etmekteydi.[621] Eğer önde giden kişi bu çıngırak sesini duymazsa arkasındaki kervanın dağıldığını anlamaktaydı. Ayrıca kervanın hareket saati davul (tabl) çalınarak ilan edilirdi.[622]

Kervanlarda katır da kullanılır ve özellikle taşlık olan arazilerde katır daha çok tercih edilirdi. Hac kafilesinin muhafızı olan askeri birlikler için de gerekli sayıda katır bulundurulurdu.[623] Eşekler, kervan yolculuklarında genellikle develerin önünde giderek onların yürümesine öncülük ederdi.[624] Bir eşeğin çektiği deve kervanı genel olarak eşit adımlarla yürüdüğünden bu durum kervancıların rahat şekilde yol almalarına olanak sağlardı. Ayrıca bu sırada develer, yol boyundaki otlardan da duraklamadan yemekteydi.[625] Kervanlarda yaygın olmamakla birlikte köpekler de bulundurulurdu. Bu

---

[617] Kevın Shıllıngton, *Afrika Tarihi*, çev. Halil Doğan Aydoğan (İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020), 140.
[618] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 65.
[619] Aytekin Yılmaz, *Osmanlı Dönemi Edirne – Mekke Hac Yolu H.1008-1214/1600-1800* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 20.
[620] Şukduf: İçine bir adamın sığabileceği kadar devenin iki yanına hasır ipinden yapılan bir nevi sedyedir. Şibriye: Hasır ipinden yapılmış ve kenarları bir iki karış kaldırılmış hacıların nakliyesinde kullanılan bir alettir. Kazıklama: Eşyalar deveye yüklendikten sonra iki hacının karşılıklı deveye binmesidir. Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 64.
[621] Yüksel - Bozkurt, "Kervan", 25/298.
[622] İskender Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 230.
[623] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 44.
[624] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 141.
[625] Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 67.

hayvanlar özellikle konaklama merkezlerinde geceleri kafileye yabancı bir kimsenin veya vahşi bir hayvanın yaklaşmasını önlemek amacıyla uyarıcı ve koruyucu vazifesi görmekteydi.[626]

Herhangi bir vasıtaya sahip olmadığı için yürüyerek hacca gidenler de mevcuttu. Nitekim İbrâhim Rifat Paşa, 1318/1900 yılında 1.500 hacının deve bulamadıkları için Cidde'den yürüyerek Mekke'ye geldiklerini ifade etmiştir.[627] Ayrıca Afrika'nın bazı bölgelerinde yaya olarak hacca gidilmesi de yaygındı. Sudan halklarından Zeyla kabilesi her yıl yürüyerek hacca gitmesiyle meşhurdu.[628]

2. Menzil

Menziller, kervan, ordu, ulak ve devlet görevlilerinin geceyi geçirmek, dinlenmek ve at değiştirmek için konakladıkları yerlerdir.[629] Bu mekânlar, işleyiş ve işlevleri bakımından askerî menziller, hac menzilleri, konaklama menzilleri ve menzil külliyeleri olarak farklılık göstermektedir.[630] Bunlardan hac menzilleri, hac kafilelerinin yolculukları esnasında uğradıkları, alışveriş yaptıkları, konakladıkları, kullandıkları bineklerin dinlendiği ve evliya türbelerini ziyaret ettikleri yerleşim ve konaklama alanlarıdır.[631]

Ana yollar üzerine inşa edilen menziller; yolcular, hacılar ve tüccarlar başta olmak üzere halka hizmet amaçlı sosyal tesis işlevi görmüş ve hacıların ibadetlerini yerine getirmelerine imkân sağlamıştır.[632] Hac yollarındaki menziller; güvenlik, coğrafi şartlar vb. durumlardan yıldan yıla değişiklik göstermiş ve mevsime göre konaklama mekânları değişmiştir.[633] Kış mevsiminde hac yolculuğu yapan Ahmed Salahaddin Bey, yolculuk esnasında gece konakladıkları mekânlarda soğuktan dolayı ateş yaktıklarını ifade

---

626 Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk,* 10-66.

627 İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*, çev. Lütfullah Yavuz (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010), 73.

628 Ebû Hamid Muhammmed el-Gırnati, *Gırnati Seyahatnâmesi Tuhfetu'l –Elbab ve Nushatu'l A'cab,* çev. Fatih Sabuncu (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 71.

629 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/479.

630 A. Latif Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l Hac)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 73-118.

631 Fatma Büyükkarcı Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri* (İstanbul: Simurg Yayıncılık, 2018), 14.

632 Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", 53-66.

633 Aysel Şahin, *Sultan II.Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac (1808-1918)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 40.

etmiştir.[634] Bununla beraber kış mevsiminde bir menzilden geçen hacılar, orada su bulunduğunu aktarırken yaz dönemi yazılan başka menzilnamede aynı yerde su bulunmadığı ifade edilmiştir.[635]

Lütfi Paşa (ö. 1563), 946/1539 yılında menzil sistemini yeniden düzenlemiş ve menzilciler tayin etmiştir.[636] 1240/1824'e kadar genellikle menzilciler varlıklı birine iltizam olarak verilmiştir. II. Mahmud (1808-1809) döneminde bu sistem üzerinde değişiklik yapılarak menziller kiraya verilmeye başlanmıştır. 1245/1829'da menzilhâneler kaldırılmış, 1249/1834'te menziller posta sistemine dönüştürülmeye başlanmış, 1255/1839'da ise posta teşkilatı oluşturularak menzil sistemi tamamen sona erdirilmiştir.[637]

3. Derbend

Osmanlı Devleti'nde yolların ve yolcuların güvenliğinin sağlanması için küçük kale şeklinde yapılmış karakollara derbend denilmiştir.[638] Yanında han, mektep, cami ve dükkânlar da yer almıştır.[639] Bu yapılar yolların kavşak noktalarında, önemli geçitlerde, dar boğazlarda ve geçilmesi esnasında tehlike barındıran kritik yerlerde bulunmuştur. Derbendciler ise yolların emniyetini sağlamışlardır.[640]

Osmanlı Devleti'nde gerekli yerlere han ve kervansaraylar yapılmış ve bu yapılar lüzum görüldüğünde tamir edilmiştir. Bu hizmetler devlet eliyle yürütüldüğü gibi devlet erkânı tarafından da devam ettirilmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (ö. 1683), hac ve ticaret kervanlarının geçtiği yerde bulunan İncesu Derbendi'nde han, imâret, cami vb. tesisler inşa ettirmiş, hac yolunda bulunan Payas mevkiinde de Sokullu Mehmed Paşa

634 Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 111.
635 Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 31.
636 Yûsuf Halaçoğlu, "Menzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/160.
637 A. Latif Armağan, *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 44.
638 Geçit, boğaz, set, hudud bölgeleri ve dağlar arasında güçlükle geçilen yerlere bu isim verildiği gibi istihkâm olarak kullanılan yerlere de aynı isim verilmekteydi. Yûsuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 155.
639 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990), 6.
640 Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 155.

(ö. 1579) kendi malından harcayarak küçük bir derbend kasabası oluşturmuştur.[641] Dervişlerin tenha yerlerde tesis ettikleri zâviye, tekke, han ve kervansaraylar da derbend vazifesi görmüştür.[642] Bu sayede dervişler derbend bekleyerek asayişin temin edilmesine ve zâviyelerini ıssız geçit yerlerine kurarak buraların canlanmasına yardım etmişlerdir.[643]

Çöldeki birçok konak yerinde, kervanın su ihtiyacını sağlayan kuyu ve sarnıçları korumakla sorumlu derbend şeklinde karakol veya karargâhlar mevcuttu. Bunlar bedevîlere karşı yolculuk yapan hacıları korumak ve güvenliklerini sağlamakla sorumluydu.[644] Örneğin Benî Harb kabilesi, her yıl Mısır'dan Yenbu Limanı'na gönderilen erzakı Medine'ye nakletmekteydi. Benî Harb kabilesi içinde bu hizmeti görenlere derbendci veya geçit muhafızı anlamına gelen "sâhib-î derk" denilmekteydi. Tanzimat uygulanmaya başladıktan sonra, derbendcilerin görevi, zabtiye teşkilatı ile nâfîa nezâretine dâhil edilmiştir.[645]

B. DENİZ YOLU

Akdeniz ve Kızıldeniz tarih boyunca ulaşımda kullanılmıştır. Bazı dönemlerde karada siyasî istikrarsızlık ve bedevî baskınlarının artması hacıların daha çok deniz yollarını kullanmasına sebebiyet vermiştir.[646] Ayrıca 10. yüzyıldan itibaren İslam devletleri Akdeniz'de korsan saldırılarına karşı Tunus ve Mısır arasında bağlantı sağlayacak deniz filoları da inşa etmeye başlamıştır.[647]

Akdeniz; buharlı gemilerin ortaya çıkmasından önce akıntılar, rüzgâr yönleri, kıyıların özellikleri, karadan ve denizden esen meltemlerin etkisi altında olduğu için gemilerin

[641] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 27.
[642] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk*, 217.
[643] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 102.
[644] Taşdemir, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", 13-36.
[645] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 160; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 17.
[646] Edhem Eldem, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 51.
[647] W. Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 56.

rotaları bunlar dikkate alınarak şekillendirilmiştir. Akdeniz'in kuzey kıyı şeridi güney kısmına göre gemilerin hareketi için daha elverişlidir.[648]

Gemilerde pusulanın yaygınlaşmasıyla beraber Müslümanların hacca giderken gemilere binmeleri artmıştır. Akdeniz, Kızıldeniz ve Nil'de İslâm öncesi dönemlerde yaygın olan gemi çeşitleri Müslümanlar tarafından da işletilmeye devam etmiştir.[649] Kızıldeniz'in kuzey kısmında büyük gemilerin hareket etmesi zor olduğu için küçük ve orta boy gemilerde nakliyede yararlanılmış ve bazı hacılar da yelkenli gemileri ulaşımda kullanmıştır.[650] Buharlı gemilerin devreye girmesiyle birlikte beş yüz ile altı yüz arası yolcu kapasiteli yelkenli gemiler kısa mesafeler ve büyük vapur yolcularının karaya çıkması için tahsis edilmiştir.[651] Kızıldeniz ve Akdeniz'de yük ve eşya taşımaya ayrılan mavna ve büyük kargo gemileri, savaş gemileri[652] ve hububat taşınmasında faydalanılan merasi gemisi Kızıldeniz'de yük ve hacı taşınmasında da yararlanılmıştır.[653] Bu

[648] John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş : Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev. Füsun Tayanç - Tunç Tayanç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 29.

[649] Eski Mısır'da ağaçtan yapılmış, yelkenli, kürekli ve dümenli kayık ve gemi çeşitleri kullanılmıştır. Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 211-213.

[650] Kâzım Karabekir, Yemenlilerin Kızıldeniz'de kullandığı kalın bir ağacın gövdesi oyularak tek kürekle çekilen ve hızlı bir şekilde hareket eden bir kayık çeşidinden bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâzım Karabekir, *Hayatım* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 45.

[651] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 46.

[652] Savaş gemisi olarak tasarlanan Karamürsel gemisi, 1640'ta İstanbul'dan Mısır'a hacıların taşınmasında kullanılmıştır. İdris Bostan, "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 325-341.

[653] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtât ve'l-âsâr* (Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1906), 1/567.

gemilerden bazıları; senbuk, zevrak,[654] celbe,[655] Murâdiye, Muhammediye ve Haseki Sultan gemileridir.[656]

19. yüzyılda buharlı gemilerle beraber deniz ulaşımı ciddi ilerleme kaydetmiş ve artık deniz seferleri düzenli bir şekilde yapılabilmiştir. Buharlı gemilerin geliştirilmesi ulaşımın ileri seviyelere gelmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, ilk buharlı gemilerini 1243/1827 yılında İngiltere'den satın almıştır. 1246/1830'dan itibaren yerli ve yabancı deniz şirketleri Osmanlı limanlarında çalışmaya başlamış, ardından Osmanlı Devleti, kendi tersanelerini kurarak 1248/1832'de buharlı gemilerini yapmaya başlamıştır.[657]

1256/1840 senesinden itibaren buharlı gemi acenteleri arasındaki rekabet, gemi ücretlerinin düşmesine sebep olmuş ve bu durum buharlı gemiyi kullanan orta sınıf hacı sayısının artmasını sağlamıştır.[658] 1275/1858 yılından itibaren buharlı gemiler Cidde-Süveyş limanı arasında yolcu taşımaya başlamıştır. Osmanlı deniz işletme idaresi olan İdâre-i Mahsûsa, hacıların ulaşımında önemli görevler üstlenmiş, hac yollarının uygun yerlerinde acenteler açmış ve hac yolcusu taşımaya başlamıştır. İdâre-i Mahsûsa dışında genellikle İngiliz ve Mısır gemileri bu ticareti ellerinde tutmakla beraber Avusturya ve

---

654 Zevrak; çoğulu zevarik olarak kullanılır. Otuza yakın kürekçi tarafından çekilen hafif ve hızlı gemi türüdür. Nil üzerinde hacıların nakliyesinde de kullanılmıştır. Burak Gani Erol, *Memluk Deniz Kuvvetleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 62.

655 İbn Cübeyr, hacıların celbe adlı gemilere balık istifi gibi dizildiklerinden şikâyet etmektedir. Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 71; Ayzab-Cidde hacıların taşınmasında en çok kullanılan gemi türüdür. Burak Gani Erol, *Memluk Deniz Kuvvetleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 48; Hint ağacından yapılmıştır. Muhammed Bin Nuh Bin Samir el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab mine'l-karni'l-hâmisi ilâ nihâyeti'l-karni's-sâmini'l-hicriyyi", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/122; Evliya Çelebi, bu gemiler hakkında yelkenlerinin hasırdan, çarmıh aletlerinin hurma lifinden yapıldığını, Kızıldeniz demiri erittiği için bu gemilerde çivi kullanılmadığını ifade eder. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/2/878.

656 Murâdîye, Muhammediye ve Haseki Sultan gemileri özel olarak tasarlanmıştır. Hint say ağacından yapılmış olan bu gemiler, Mısır'dan Hicaz'a erzak naklinde kullanılmıştır. Bu gemilerin yapımında ağaç çivi kullanılmış, yelkenleri İskenderiye pamuk bezi ile nakışlanmıştır. 100 bin irdeb tahıl ile 2-3 bin hacı ve tüccarı Kızıldeniz'de taşımakta ve içinde 1.500 küp su bulunmaktadır. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9/2/978.

657 Osmanlı tersanelerindeki ilk buharlı gemiyi, Amerikalılar ile yapılan anlaşma gereği, 1832'de Osmanlı Devleti'ne gelen Amerikalı Foster Rhodes, İstanbul tersanesinde inşa etmiştir. Ardından Rodes'in başkanlığında toplam dokuz gemi yapılmıştır. Başlangıçta askeri amaçlı olarak kullanılan gemiler zamanla, Osmanlı deniz ve nehirlerinde yük, posta ve yolcu nakliyatında kullanılmaya başlanmıştır. Hut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", 107-144.

658 Cansu Özge Özmen Pushkin, "Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Üzerine 19. Yüzyılda Yazılan Amerikan Seyahatnâmeleri", *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -4* 54 (2010), 193-215.

Fransa kumpanyaları da bu işte yer almıştır. Cidde ve Hudeyde limanları başta olmak üzere, Kızıldeniz kıyılarındaki Osmanlı limanlarına düzenlenen seferler, 1286/1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte yoğunluk kazanmıştır. Bunlardan, stratejik ve askerî önemi olan Hudeyde limanına yapılan seferler, 1292/1874 senesinde İdâre-i Azîziye tarafından başlatılmıştır. Ancak bu önemli limana, 1298/1880'lere kadar daha çok Hidiviyye vapurları tarafından seferler yapılmıştır. Sefer sayısını artırıp, yeni hatlar açarak yabancı şirketlerle rekabet etmeye çalışan İdâre-i Mahsûsa'nın 1307/1889 yılında koyduğu Hudeyde seferleri ise 45 günde bir yapılmıştır.[659] Bununla beraber hacılar Süveyş dışında Kızıldeniz üzerindeki Kuseyr, Sevakin ve Masavva limanlarını da kullanmışlardır. Bu gelişmeler kara yollarının önemini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim 1300/1882'de kara yolunu yalnızca dört bin hacı kullanmıştır.[660]

C. DEMİR YOLU

Osmanlı topraklarında ilk demir yolu, büyük kısmı tek raylı olarak Mısır'da inşa edilmiştir. İskenderiye-Kahire demir yolu ise iki raylı olarak yapılmıştır. 1251/1835 senesinde İngiliz Galloway, İskenderiye-Süveyş arasında bir demir yolu inşası için gerekli malzemeyi Mısır'a götürmüş fakat bu proje gerçekleşmemiştir.[661] Mısır demir yollarının yapılması için 1268/1851'de Mısır valisi I. Abbas Hilmi (ö. 1854) tarafından İngilizlere imtiyaz verilmiş ve ilk olarak İskenderiye-Kahire arasında iki hat, ardından Kahire-Süveyş arası ve Sudan'ın içlerine kadar demir yolları uzatılmıştır.[662] Yapımı beş yılda biten 211 km uzunluğundaki Kahire-Süveyş hattı 1273/1856 yılında hac yolculuğu için de kullanılmaya başlamıştır. 1281/1864 senesinde Mısır'da demir yolunun uzunluğu 443 km iken 1287/1870 yılında 1.189 km'ye ulaşmıştır. Ardından Said demir yolu Masavva'ya doğru devam ettirilmiştir.[663] 1292/1875 senesinde İsmâil Paşa (1863-

[659] Kızıldeniz'deki hacı taşımacılığında, İngiliz bandıralı vapurların önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmüştür. Örneğin 1882'de Cidde limanına 75 vapur ile 24,527 hacı gelmiştir. Bu vapurların 45'i İngiliz, 18'i Mısır, 6'sı Avusturya bayraklı olmasına rağmen sadece 2'si Osmanlı bayrağını taşıyordu. Hut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", 107-144.

[660] Soydemir, "Osmanlı Devrinde Hac Yolları", 53-66.

[661] Ali Satan, "Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu,* ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 309-342.

[662] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, ed. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 40; Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasî Tarihinin Önemli Belgeleri,* 16.

[663] Mustafa Öztürk - Sevda Özkaya Özer (ed.), *Mısır Salnamesi 1871* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005), 15.

1879) zamanında demir yolu Hartum'a kadar uzanmış ve Kahire'den Cerce'ye, oradan Asvan'a giden hatlar tamamlanmıştır.[664]

Demiryolu alanında Osmanlı Devleti'nin en büyük ve en önemli çalışması Hicaz demiryolu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in yayımladığı bir irade ile 1318/1900'de Hicaz demiryolunun inşası Alman mühendisler eliyle başlamış[665] ve yapımında genellikle Osmanlı askerleri çalıştırılmıştır.[666] İstanbul'dan başlayan demiryolu hattının Şam üzerinden Hicaz'a, Yemen'in San'a şehrine ve oradan da Kızıldeniz kıyısındaki Hudeyde'ye kadar uzatılması düşünülmüştür. Yapımı için bütün İslâm dünyasından yardımlar toplanmış ve bazı maden gelirleri de demiryoluna aktarılmıştır.[667] Fransa, İngiltere, bazı bedevî kabileler ve Mekke şerifi Avn'ur-Refik'in demiryolu inşaatını engellemeye çalışmalarına rağmen 1324/1906 yılında Maan-Tebûk hattı, 1325/1907 senesinde Tebûk-Ula hattı ve 1326/1908 yılında ise Hicaz demiryolu tamamen açılmış ve düzenli seferlere başlamıştır. Arabistan'da Şerif Hüseyin'in (ö. 1931) isyanı sonucunda 1337/1918'de Medine'ye giden son posta treni ile Hicaz demiryolu son bulmuştur.[668]

İstanbul-Hicaz demiryolu tamamlandığında Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelen hacılar Kahire'den Süveyş'e geçmiş ve oradan Kızıldeniz sahilinde durakları bulunan Hicaz demiryolu trenine binerek yolculuklarını tamamlamışlardır.[669] 1330/1911 yılında 83 bin

---

664 Mehmed Muhsin, *Afrika delili* (Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, 1312), 300.

665 Hicaz bölgesine demiryolu yapılmasına dair ilk fikirler XIX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmaya başladı. Alman asıllı Amerikalı mühendis Zimpel 1864'te, Kızıldeniz ile Şam'ı birleştirecek bir demiryolu hattı inşası için Osmanlı Devleti'ne teklifte bulundu. 1880'de devrin nâzırı Hasan Fehmi Paşa, 1892'de Hicaz valisi Osman Nuri Paşa, 1891'de Süleyman Şefik, 1892'de Cidde Evkaf müdürü Ahmed İzzet Efendi, Mısır fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'nın da bu tür teklifleri bulunmaktadır. Satan, "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi", 209-218. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 8/471.

666 Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I: Şam-Maan Hattı*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 1/40.

667 Es-Salt'taki fosfat yatakları ve Hamma'da bulunan kükürt yatakları gelirleri demiryoluna aktarılmıştır. Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -1: Şam-Maan Hattı*, 1/38.

668 Satan, "Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi", 309-342.

669 eş-Şeyma Muhammed Bedevi, "Eseru's-sikeki'l-hadidiyyeti alâ rihlâti'l-hacci beyne Mısra ve bilâdi'l-Hicaz 1861-1920", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 8/109-140.

hacı deniz yoluyla ve 12 bin hacı da trenle yolculuk yapmış, kara yolunu kullananların sayısı ise oldukça azalmıştır.[670]

Kara yolculuğunda hırsızlık, yol kesicilik ve bedevî kabilelerin hac kafilelerine saldırmaları gibi olumsuzluklar demiryolu ile ortadan kalkmıştır. Bunun üzerine bedevîler ekonomik kaygılarla demiryolu yapımına karşı çıkmışlardır.[671] Çünkü bu durum özellikle deve kiralama ve hacılara temel ihtiyaç maddeleri satma gibi işlerden mahrum kalmalarına sebep olmuştur. Ayrıca Osmanlı otoritesinin Hicaz'da daha da güçlenme ihtimali, askerlik ve vergi gibi yükümlülüklerin doğması bedevîlerin diğer karşı çıkma nedenleri arasında gösterilmektedir.[672]

Demiryollarının yapımından sonra Mısır mahmili ve surreler demiryoluyla gönderilmeye başlanmış, hırsızlık olaylarını engellemek üzere tren içinde askerler bulundurulmuştur.[673] Mısır mahmili, surre ve hac kafilesi görevlileri Kahire'den trenle Süveyş'e kadar gelmiş ve yolun kalan kısmını deniz yoluyla devam etmişlerdir.[674] Nitekim Mısır hidivi II. Abbas Hilmi (ö. 1944), hac yolculuğunda Süveyş'e kadar demiryolunu ve ardından deniz yolunu kullanmıştır.[675]

II. HAC GÜZERGÂHLARI

Mısır-Arabistan arasındaki ulaşım İslâm öncesine dayanmakta, kervanlar ticaret için bu bölgelere gidip gelmekteydi. Eski Mısır firavunları da Sina yarımadası vb. bölgelerde ticaret yolları yaptırarak bu yolları koruma altına almışlardır.[676] Kızıldeniz üzerinde Mısır ticaret gemileri hareket etmiş ve Mısır ile Arap Yarımadası arasında ticarî ilişkiler

[670] Melek Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", *SDÜ Fen Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2003), 87-94.
[671] Auler Paşa, bedevîlerin Hicaz demiryolu yapımına karşı çıkmadıklarını, çünkü demiryolu işçilerine et gibi ihtiyaçlarını sattıklarını ifade ederek bedevîlerin demiryoluna karşı oldukları genel yaklaşıma karşı çıkmaktadır Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -1: Şam-Maan Hattı*, 1/14.
[672] Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", 87-94.
[673] Bedevi, "Eseru's-sikeki'l-hadidiyyeti alâ rihlâti'l-hacci beyne Mısra ve bilâdi'l-Hicaz", 8/109-140.
[674] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 41*.
[675] Muhammed Lebib Betenuni, *er-Rihletü'l-Hicâziyye li-veliyyin-niam el-Hac Abbas Hilmi Başa es-sâni hıdiv Mısr* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1329), 3.
[676] Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Eski Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmazer (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2004), 46.

devam etmiştir.[677] Mısır, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra eski ticaret yolları hac yolu olarak da kullanılmaya başlamıştır.[678]

Mısır'da ilk İslâm devletleri döneminde en çok kullanılan güzergâh, Füstat-Eyle-Şam Hicaz kara yoludur. Diğer önemli yol ise Şüveyş'te başlayıp Kızıldeniz'in karşı kıyısında bulunan Car ile Cidde'ye geçen deniz yoludur.[679] Mısır üzerinden hareket eden hacılar zaman içinde dört farklı güzergâhta yolculuklar yapmışlardır. Bunlardan birincisi Müslümanların Mısır'ı fethinden Haçlıların Şam ve Filistin bölgesine hâkim olmasına kadar devam eden dönemde Sina çölü üzerinden karadan takip edilen sahil yoludur.[680] İkincisi Fâtımîler döneminde kara yolunun güvenliğini kaybetmesi üzerine, hacıların Füstat'tan gemilerle Kus veya Asvan'a doğru gidip ardından Kızıldeniz'deki Ayzab limanından Cidde'ye geçtikleri güzergâhtır. Üçüncüsü 668/1269'da Memlükler tarafından Haçlı tehdidinin kaldırılması üzerine, 1301/1883'e kadar karadan kullanılan sahil yoludur. Dördüncü güzergâh ise hacıların Süveyş limanından gemilerle Cidde'ye geçtikleri yoldur. Bu dönemde ulaşım vasıtalarının gelişmesi üzerine, buharlı gemi ve demiryollarının kullanımı artmıştır. Özellikle 1273/1856 yılında Kahire-Süveyş demiryolu hattının inşasıyla, hacıların Süveyş üzerinden vapurlarla yaptığı yolculuklar yoğunluk kazanmıştır.[681] İlk başlarda deniz ve kara yolu beraber kullanılmaya başlamış ve 1285/1868 senesinde Süveyş'ten deniz yoluyla 4.656 hacı Cidde'ye geçmiş, 5.598 hac yolcusu da kara yoluyla Hicaz'a gitmiştir.[682]

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, Kahire-Süveyş, Kına-Kuseyr arasındaki yollarda çalışma ve güvenliği artırmak için düzenlemeler yaptırmıştır. Ardından 1253/1837'de Süveyş-Kahire arasındaki yol üzerinde istasyonlar açma hakkına sahip olan bir kurum oluşturmuştur. Bu kurum onar mil aralıkla 16 kule yaptırmış, Kahire-Süveyş yolunu tekerlekli araçların ulaşımına uygun hale getirmiş ve at arabalarının hareket edebildiği

---

677 Hilal Görgün, "Mısır (Tarih Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/555.

678 Abdülmaksud Bâşâ, "el-Cânibu't-târîhiyyu li'turuki'l-hacci", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 126-143.

679 Ahmed Ali İsmail, "Turuku'l-hacci: Dirâsetün cuğrâfiyyetün", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 98-125.

680 Ubeyde'l-Abdeli, *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti*, 80.

681 Sâmî Salih Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sînâ", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 144-197.

682 Sad Bedîr el-Halvânî, "el-Cânibu't-ticâriyyü li'tariki'l-hacci'l-Mısriyyi", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 341-358.

bir güzergâha dönüştürmüştür. Ardından I. Abbas (1849-1854) döneminde Kahire-Süveyş yolu taş döşenerek asfaltlanmıştır.[683]

A. KARA HAC GÜZERGÂHI VE MENZİLLER

Kahire'den hareket eden hac kafilesi, Birketü'l-hac'da konaklar ve Sina güzergâhı üzerinde yoluna devam ederdi. Bu yol Haçlıların Filistin ve Şam bölgesine hâkim oldukları dönemlerde atıl kalmış, Haçlı tehlikesi kalkınca yeniden kullanılmaya başlamıştır.[684] 1261/1845'ten itibaren ise Mısır hac karayolu önemini yitirmeye başlamış ve Şüveyş ile Cidde arasında gemiler nakliye ve yolcu taşımayı artırmışlardır. 1282/1865'te ise kara yolunda hacıların sayısı iki bine düşmüş ve az da olsa 1301/1883'e kadar bu güzergâh işlemeye devam etmiştir.[685]

Mısır kara yolu, 33-40 menzili bulunan ve her menzili 45-48 km'den oluşan, Kahire'den başlayıp Sina üzerinden devam ederek 40-50 günde Medine'ye ulaşan bir güzergâhtır. Ceziri gibi tarihçiler Mısır hac güzergâhını dört kısma, Sami Salih gibi bazı araştırmacılar ise üç kısma ayırmıştır.[686] Mısır hac güzergâhı, İslâm tarihinin ilk döneminden Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar kullanıldığı için menzil noktalarında ve isimlerinde değişiklikler olmuştur.[687] Bu güzergâhlar şunlardır:

Birketü'l-hac: Kahire'nin kuzeyinde olup Kahire'den sonra hacıların toplandığı ilk duraktır. İlk zamanlar Cubbu'l-Âmire ve ardından Ardü'l-Cubb olarak isimlendirilmişken en sonunda Birketü'l-hac olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bu isim, hacıların hareket etmek için burada toplanmaları üzerine verilmiştir.[688] Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), buranın Kahire'ye bir merhale olduğunu,[689] Mustafa el-Bosnevî

[683] Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* (Elezığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 293.
[684] Ahmed Ali İsmail, "Turuku'l-hacci: Dirâsetün cuğrâfiyyetün", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 98-125.
[685] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 237.
[686] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.
[687] Şerife Eroğlu Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı, Kahire'den Medine'ye Hac Menzilleri", *Kadim Akademi (SBD)* 4/2 (2020), 39-63.
[688] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fî Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*.(Kahire: Matbuatü'l-Nil, 1906), 2/753.
[689] Celâleddin Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 2/310.

de Kahire'den yedi saatte buraya geldiklerini ifade etmiştir.[690] Hac kafilesi, 3-5 gün bu konakta kalarak hem kafilenin hazırlıklarını tamamlamış hem de kafileye katılmak isteyenlerin yetişmesi için fırsat vermiş olurdu. Burada hacıların yolculuk esnasında alması gereken her şeyin satıldığı büyük dükkânlar da bulunmaktaydı. Nitekim Ebû Muhammmed Abderî, bu menzilde büyük çarşıların bulunduğunu ve hacıların bütün ihtiyaçlarını buralardan tedarik ettiklerini ifade etmiştir.[691]

Bu menzilde, Halil el-Dımeşkî'nin 828/1424 yılında yaptırdığı, hacıların su ihtiyacını karşılayan su birkesi bulunmaktaydı. Sonrasında Mısır valisi Dâvud Paşa, 950/1543 senesinde bu birkeyi tamir ettirmiş ve etrafına yeni küçük su havuzları ekletmiştir.[692] Ayrıca Dâvud Paşa, yolcuların dinleneceği han ve misafirhaneler de yaptırmıştır.[693] Nil suyunun buradan geçtiği, havasının tatlı, toprağının yumuşak ve suyunun da lezzetli olduğu ifade edilmiştir. Evliya Çelebi (ö. 1684), hacıların su ihtiyaçlarının giderilmesi için hayratlar bulunduğunu aktarmıştır.[694] Hacılar Kahire'den trenle yolculuk yapmaya başlayınca bu menzil artık kullanılmamış ve Kahire'nin bir kenar mahallesi haline gelmiştir.[695]

Büveyb: Kafilenin ikinci durağı olan Büveyb, küçük dağların arasından Hicaz'a giriş yeri olan küçük bir menzildir. Birke'den hareket eden kafile, bir merhale mesafede olan Büveyb'e 3 saatte ulaşmaktaydı.[696]

Dâru'l-Hamra: Hac kervanı Büveyb'te durmazsa Birke'den sonra 12 saatte varılan ikinci menzil Dâru'l-Hamra idi. Burada doğal su ve ağaç bulunmamakla birlikte yağmur suları biriktirilerek kullanılan havuzlar mevcuttu.[697] Havuzlara Nil'den develerle su taşınmasına rağmen bu menzilde hacılar bazen su sıkıntısı da çekmekteydi. Bu sıkıntıları gidermek için Mısır hac emiri Osman Paşa, 1169/1755 yılında buraya sağlam

[690] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 60.
[691] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Suud Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, ed. Ali İbrahim Kürdi (Dımaşk: Dâru Sa'deddin, 1999), 330.
[692] Sami Saleh Abdal-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods", *The Hajj: Collected Essays* (Londra: London British Museum, 2013), 52-64.
[693] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 248.
[694] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/530.
[695] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999), 93.
[696] Seyyid Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrafiyyetü li'dürûbi'l-hacîci* (Cidde: Tihame, 1971), 105.
[697] Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli Ceziri, *ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/101.

bir kale, sekiz metre genişliğinde bir sarnıç ve büyük bir su havuzu yaptırarak su sorununu çözmeye çalışmıştır.[698]

Acrud: Dâru'l-Hamra'dan 15 saat uzaklıkta taşlık bir yer olan Acrud, Kahire'nin yaklaşık 122 km doğusunda, Süveyş'in 20 km kuzeybatısında bulunan en önemli eski menzillerden birisidir.[699] Acrud'dan Süveyş sahili görünmekte olup, Evliya Çelebi Acruddan Süveyş'e iki saatte vardığını ifade etmiştir. Ayrıca hac zamanında bu menzilde çarşı ve pazar da kurulmaktaydı.[700]

Bu menzil kara ve deniz yollarının birleştiği bir noktada bulunduğundan birçok coğrafyacı, tarihçi ve seyyah buradaki su kuyularından bahsetmiştir. Söz konusu menzilde su ihtiyacı hasıl olduğundan, yağmur suları toplanarak biriktirilen dört havuz,[701] bir tanesinin derinliği 70 metre olan dört su kuyusu ve kale dışında da büyük bir su havuzu mevcuttu.[702] Kuyulardaki su, tuzlu ve acı olup sadece hayvanlar tarafından kullanılması üzerine Sultan I. Süleyman zamanında yeni su kuyuları açtırılmış, bunların bakım ve onarımları için vakıflar oluşturulmuştur.[703] Buna rağmen sulardaki acılığın devam etmesi üzerine buralara büyük havuzlar yaptırılarak içlerine Nil'den getirilen tatlı sular doldurulmuştur.[704] Bazı senelerde yaşanan kuraklık sebebiyle hacılar bu menzilde su sıkıntısı çektiklerinden teyemmüm etmek mecburiyetinde kalmışlardır.[705]

Kalelerin ve içerisinde bulunan su havuzu vb. mekânların yeri geldiğinde bakım ve onarımına dikkat edilmiştir. Örneğin Acrud kalesindeki su kuyusu ve havuzların birkaç senedir harap olması üzerine hacılar susuzluk çekmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 1112/1700'de Mısır valisi Mehmed Paşa'dan gerekli tamiratın yapılmasını

---

[698] Zekeriya Kurşun, "XIX. Yüzyılda Şam-Medine Hac Yolu Lojistiği", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 347-359.

[699] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci,* 106.

[700] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/2/909.

[701] Su havuzları büyüklükleri değişmekle beraber bir tanesinin boyutu 2.10x10.60 diğerinin 8.40x11.70, en büyükleri ise 13.00x20.00 ebadından oluşmuştur. Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.

[702] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9/2/909.

[703] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.

[704] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci,* 106.

[705] Nâtık Mehmed Efendi, *Tuhfe-i Nâtık Bir Osmanlı Seyyahının Gözüyle Hac Menzilleri*, ed. İ. Hakkı Aksoyak (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 99.

istemiştir.[706] Yıllar sonra 1187/1773 yılında benzer şekilde birkeler harap olmuş ve masrafları hazine-i irsaliyeden karşılanarak yeniden tamir ettirilmiştir.[707]

Acrud kalesi Tih sahrasında yapılmış, kapısı kıbleye bakan ve etrafı üç yüz adımdan ibaret güzel bir yapıdır.[708] İlk olarak Sultan Muhammed b. Kalavun zamanında hacı ve tüccarların mallarını korumak amacıyla yaptırılmış,[709] ardından Sultan Kansu Gavri, içerisine birkaç su deposu ile bir değirmen ekleyerek bu yapıyı büyütmüştür.[710] Sultan I. Süleyman ve Sultan II. Selim (1566-1574) dönemlerinde başta olmak üzere ihtiyaca göre kalenin bakım ve onarımı devam etmiştir. Örneğin Mısır valilerinden Mehmed Paşa, 1112/1700 yılında kalenin bakımı ve hacıların konaklaması için gerekli çalışmalar yaptırmıştır.[711]

Acrud kalesinde su kuyusu, su biriktirme haznesi, yolcular için konaklayacakları bir misafirhane,[712] mescid, fırın gibi yapılar, çeşitli servis hizmetleri ve ölenlerin defnedilmesi için malzemeler mevcuttu. Hacıların konaklayacağı kale görünümlü içinde mescid ve suyu bulunan Acrud hanı Sultan Muhammed Kalavun tarafından yaptırılmıştır.[713] Hacılar ve tüccarlardan bu bölgelerde ölenler için bir mezarlık da bulunmaktaydı. Şeyh Acrûdî gibi önemli sufi ve hacıların mezarları buradadır.[714] Ayrıca

---

706 *"Huccac elli yeri mesâfeden ser-gerdân ve muztarib ile su arzusuyla mezkûr kal'alara vardıklarında havuzları harab ve asla su bulunmadığından Mısır mîr-i hacı ve mîri ocakdan ta'addî olunan muhafazacılar 'arz ve muhzır ve hac mevsimine değin zikrolunan havuzlar ab ile memlû olmak üzere ta'mîr ve tekmîl itdirilmesin iltimâs itmeleriyle."* BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 111, Hüküm. 1329, (H-01-07-1112).

707 BOA, *Ali Emiri Mustafa 3 [AE. SMST.III]*, No. 147, Gömlek No. 11569. (H-08-11-1187)

708 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/909.

709 Burada zahirelerin saklanabileceği depolar ve bu depoların bazılarında kafilenin hayvanları için erzak bulundurulmuştur. Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 240.

710 Bu menzilde değirmenin çalışması için bir deve bulundurulmaktadır. Abdal-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods", 52-64.

711 Mustafa Efendi Naima, *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968), 2/594.

712 Bu kalelerde dinlenen hacılardan ücret alınmaz, masrafları vakıflardan karşılanırdı. Sami Saleh Abdal-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods", *The Hajj: Collected Essays* (Londra: London British Museum, 2013), 52-64.

713 Muhammed Bin Nuh Bin Samir el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab mine'l-karni'l-hâmisi ilâ nihâyeti'l-karni's-sâmini'l-hicriyyi", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/144-297.

714 Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.

hacıların yollarını kaybetmemeleri için bölgeye birer mil uzaklıkta 24 sütün dikilmiştir.[715]

Memlüklerden itibaren hac kervanını korumak için görevli hac kafilesi komutanı genellikle Acrud'da görevine başlardı.[716] Ayrıca Acrud kalesinde hacıların güvenliği için 25 veya 35 asker bulundurulurken Mehmed Ali Paşa buradaki asker sayısını artırmıştır.[717] Belirli maaşları ve dört ayda bir tahsisatları bulunan askerlerin başında bir kale komutanı bulunmaktaydı. Burada askerlerin kalacağı haneler de mevcuttu. İngiliz seyyah Richard Burton (ö. 1890), 1270/1853'teki izlenimlerini anlatırken Süveyş'in anahtarı konumunda olan bu Acrud kalesinde asker dışında 12 fellahın bulunduğunu ifade etmiştir.[718]

19. yüzyılda Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, ticareti canlandırmak ve hacıların ulaşımını kolaylaştırmak için Kahire ile Süveyş arasında yol yaptırmıştır. Güvenliği artırmak amacıyla da Kahire'den başlayarak en büyüğü Acrud'da bulunan 11 kale inşa ettirmiştir. Bu yolun inşasının ardından 1273/1856 yılında Kahire-Süveyş arasında tren hattının kullanıma açılmasıyla Acrud, sadece askeri bir üsse dönüşmüştür.[719]

Re'sü'n-Nevâtır: Acrud'dan 14 saatte varılan Re'sü'n-Nevâtır, su ve yeşillikten mahrum bir menzildi. Yazın sıcak ve kışın soğuk nedeniyle zorlu bir yola sahipti.[720] Geniş çöllerle kaplı olan bu yerde kum ve bazı dikenli bitkiler hayvanların ölümüne sebep olabilmekteydi.[721]

Nahl: Süveyş'e 135 km uzaklıktaki bu menzil, Sina Yarımadası'nın ortasında küçük bir köydür. Denizden 1.750 metre yükseklikte bir tepenin üzerine kurulmuş, etrafı 350 adımdan oluşan kare şeklinde taştan yapılmış surlarla çevrili bir kaledir.[722] Hacıların önemli duraklarından olan bu yerde, Sultan Kansu Gavri döneminde yapılıp

[715] Mustafa Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılda Medine* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 71.
[716] Abdal-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods", 52-64.
[717] el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab", 5/144-297.
[718] Richard F. Burton, *Rihletü Birton ila Mısır ve'l Hicaz*, çev. Abdurrahman Abdullah (el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1994), 131.
[719] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci*, 106.
[720] Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli Ceziri, *ed-Dürerü'l-feraid fi ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/105.
[721] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 195.
[722] 1906 yılında bu köy 60 hanedir. Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci*, 107.

kullanılmaya devam eden bir kale ile han ve hacıların eşyalarını koyacakları depolar bulunmaktaydı.[723] Ayrıca bu menzilde Şeyh Mahmud el-Gazavî'nin kabri[724] ve bu kabrin yanında Mısır hac emiri Rıdvan Bey tarafından yaptırılmış bir mescid yer almaktaydı. Özellikle hac zamanı burada büyük bir çarşı kurulmaktaydı.[725]

Su sıkıntısı yaşanan bu bölgede, Memlükler döneminde hacılar su için kavga etmiş ve bu olayda iki yüz kişi ölmüştü.[726] Bunun üzerine Memlük emîrlerinden Emîr Salar, burada su depoları ve birkeler yaptırmış,[727] bunların muhafazası ve doldurulması için yerli halktan ücretli insanlar tutmuştur. Sultan I. Süleyman döneminde de su ihtiyacını gidermek için yeni su kuyuları açtırılmıştır. Fakat su biraz acı olduğu için genellikle hayvanlara içirilmiştir. Zamanla kalede bulunan suyun yeterli olmaması nedeniyle kale dışından da su takviyesi yapılmaya başlanmıştır.[728] 19. yüzyıla gelindiğinde ise biri kalenin içinde, diğerleri dışında olmak üzere üç su kuyusu ve kalenin kuzeyinde taştan yapılmış üç su birkesi mevcuttu.[729]

Kale içerisinde, hacıların su ihtiyacını gidermek için üç havuz, hayvanlar için de dikdörtgen şeklinde yapılmış havuzlar yer almaktaydı. Hac mevsimi öncesinde havuzların suyla doldurulması için buraya sığırlar gönderilmekteydi.[730] Bu mekânların ihtiyaca binaen bakım ve onarımları yapılmıştır. Nitekim Sultan III. Murad (1574-1595) zamanında,[731] ayrıca 1112/1700'de Nahl kalesi ve içerisinde bulunan havuzların harap olması üzerine Mısır valisi Mehmed Paşa tarafından,[732] 1187/1773 yılında ise yağmur sularının toplandığı yerlerin harap olması üzerine Yahya Paşa tarafından bakım yaptırılmıştır.[733]

---

[723] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999), 267.
[724] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine,* 72.
[725] Ceziri, *Dürer*, 2/107.
[726] Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 336.
[727] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire,* 2/310.
[728] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 78.
[729] Bu birkelerden büyüğünün uzunluğu 27, genişliği 14, derinliği 4,6 metreydi. Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci,* 112.
[730] Hac mevsimi dışında bu havuzlardan su halatlarla çekilirdi. Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 77.
[731] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/900.
[732] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 111, Hüküm. 1329, (H-01-07-1112).
[733] BOA, *AE. SMST.III*, No. 147, Gömlek No. 11569. (H-08-11-1187).

Evliya Çelebi, bu kalede yedi bölük asker, altı büyük top ve cephane bulunduğunu bildirmiştir.[734] 19. yüzyılda ise kaledeki asker sayısı 26'ya düşmüştür. [735] Mısır hac yolu deniz üzerinden yapılmaya başlandıktan sonra da Mısır hükümeti bu kaleyi askerî bir üs olarak kullanmaya devam etmiştir.[736]

Alâ'iyye: Nahl'a 15 saat mesafede bulunan ve dağlık taşlık bir araziye sahip olan bu menzilde, su ve malzeme sıkıntısı yaşanmamasına rağmen hacılar rahat edememekteydi.[737] Evliya Çelebi, mezkur menzilin dört tarafının mamur olduğunu, hacılar için gerekli erzak ve eşyaların çevreden bolca geldiğini fakat içerisinde tatlı su kuyuları bulunması sebebiyle "Ebyar-ı Alâ'iyye" ismi de verilen bu yerdeki su kuyularının çoğunun kumla dolduğunu söylemiştir.[738]

Kudüs ve Gazze hacıları bu menzilde Mısır hacılarıyla birleşmekte ve dönüşte müjdeciler, Mısır valisine haber vermek için bu menzilden hareket etmekteydiler. Burada bedevîlerden bir grup, su kuyusunun üzerinde barutlar patlatarak hac yolcularına saldırmış ve birçok hacının ölmesine sebep olmuştur. Hatta vefat edenlerden biri Faslı hacılardan olan Şeyh Ebû Muhammed el-Cevherî'ydi.[739] Bu olay sebebiyle mezkur yer Barudî Kuyu'su olarak da bilinmekteydi.

Sath: Dağlık ve çöl olan bu yer, Alâ'iyye menziline 12 saat uzaklıktadır. Bu yerde konaklayacak mekânlar bulunmadığından hacılar çadırlarda kalmaktaydılar.[740] Ayrıca bu yer yüksek bir mıntıkada bulunduğundan soğuğu insanı helak etmekteydi.[741]

Akabe Düzlüğü: Akabe'nin çıkışında Re'sü'l-Akabe denilen sarp ve engebeli olan tehlikeli bir kısım ve uçurumları olan bir yokuş bulunmaktadır. Bu yolda birçok hayvan telef olmaktaydı.[742] Akabe'nin iniş yolu da sarp kayalıkları bulunan zorlu yollardandı. Kumlu ve taşlı alanlardan, dar ve kıvrımlı yollardan yedi saatte zor koşullar altında

[734] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/900.
[735] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, 72.
[736] Emir Şekip Arslan, *Bir Arap Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savşı Anıları*, çev. Ahmet Meydan - Selda Meydan (İstanbul: Çatı Kitapları, 2005), 337.
[737] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 195.
[738] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/900.
[739] Abdülmelik, "Ebyâru'l-Alâi alâ derbi'l-hacci'l-Mısra fi Sina", 18.
[740] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medin*, 73.
[741] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/1/410.
[742] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 195.

inmeye çalışmak gerekmekteydi.[743] Hacılar yokuşta hareket ederken asker ve okçular güvenliği sağlamak için önlem almaktaydı. Bu yol ilk olarak Ahmed b. Tolun döneminde tamir edilmiş, Sultan Muhammed b. Kalavun döneminde de yüz taş işçisi gönderilerek genişletilmiş ve düzeltme çalışması yapılmıştır. Sultan Kansu Gavri de 916/1510'da bu yolu genişletmek için çaba göstermiştir. Osmanlı döneminde ise ilk olarak 941/1534 yılında Dâvud Paşa, bu yolda büyük bir genişletme ve ıslah çalışması yaptırmıştır.[744]

Akabe yolunun üzerinde hacılar, yaylanın zirvesinde bir gün konaklayarak hem dinlenmekte hem de arkada kalan hacıları beklemekteydiler. Burada su bulunmadığı için Akabe kalesinden su getirilmekte, ayrıca yağmur suları biriktirilerek de kullanılmaktaydı. Eşkıyaların saldırısına uğrama ihtimali oldukça yüksek bu yerde dağa tırmanıldığı için hava durumu değişmekte ve hacılar bu durumdan olumsuz etkilenmekteydi.[745]

Akabe Boğazı ıssız ve dar olduğu için eşkıya saldırılarına müsaitti. Bu sebeple askerlerden bir grup, Mısır hacıları Akabe'ye varmadan önce oraya giderek Divdar Beli'nde çadırları kurup hacıları silahlı olarak beklemekteydi.[746]

Akabe: Eski adı Eyle olan bu yer, Akabetü'l-Eyle olarak da bilinmektedir. Kızıldeniz'in kenarında bulunan önemli bir ticarî liman şehridir.[747] Akabe, Suriyeli hacıların Mısırlı hacılarla ve kervan yollarının limanla buluşma yeridir. 509/1115'te Haçlıların hâkimiyetine girmiş ve Kral IV. Baudouin'in burada kaleler inşa ettirmesi üzerine Mısır ile Hicaz hac kara yolu kapanmıştır. 566/1170 yılında Sultan Selahaddin, şehri Haçlıların elinden kurtarmıştı.[748]

---

[743] Sâmiye Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli kütübü'r-rihleti fi'l-ahdi'l-Osmaniyye (1518-1830)* (Musila: Câmiatü Muhammed Buzayef, 2019), 43.
[744] Ceziri, *Dürer*, 2/110.
[745] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/900.
[746] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/897-898.
[747] Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, 1/518.
[748] Mustafa L. Bilge, "Akabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 2/209.

Bu yer, hacıların ihtiyaç duyduğu bütün malzemelerin temin edilebildiği çarşı ve pazarları bulunan bir kasabadır.[749] Bu kasabada ilk olarak Sultan Zahir Baybars, 36 odalı han işlevi de gören bir kale yaptırmıştır. Fakat hacıların güvenliğini sağlamak için kare şeklindeki kaleyi 915/1509 senesinde Sultan Kansu Gavri inşa ettirmiştir. Ayrıca zahire ambarları ve muhafızlar için fırın, iki su kuyusu, bir kervansaray da yaptırmıştır.[750] Sultan I. Süleyman zamanında ise Makbul İbrâhim Paşa, burada daha kullanışlı bir kale yaptırmıştır.[751] Sultan III. Murad döneminde Mısır'da meydan gelen depremde kalenin bazı yerlerinin tahrip olması üzerine kale Üveys Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.[752] Evliya Çelebi'nin ifadelerine göre; deniz kıyısına yakın ve kumlu bir yerde taştan yapılmış, çevresi dört yüz adım, sekiz kulesi ve demir kapısı bulunan bir kaledir. Ayrıca kalenin içinde cami, hamam, değirmen, mühimmat ve erzak depoları ile neferlerin kalacağı mekânlar yer almaktaydı.[753]

Kalede; askerler, kale komutanı, mühimmat, at ve develer için malzemeler bulunuyordu. Kale muhafızları Mısır'dan bir senelik olarak gönderilmekteydi.[754] Nitekim 924/1518 yılında Mısır beylerbeyi Hayır Bey (ö. 1522), Memlük askerlerinden oluşan 60 kişiyi kalenin muhafazası için görevlendirmiştir. Her bir askere üç aylık maaş tutarı olan 6 bin dirhem ve iki rıtl peksimet verilmekteydi.[755] 1298/1880'de ise bu kalede bir yüzbaşı, 33 piyade, dört top ile yedi topçu askeri ve askerlerin kaldığı küçük evler bulunmaktaydı.[756]

Kalenin önünde büyük su kuyusu ve su havuzu yer almaktaydı. Ayrıca hacılar, çadırlarının önünü bir arşın kazdıklarında da tatlı su çıkabilmekteydi.[757] Dört tarafı hurmalarla çevrili bulunan bu yerde hacılar birkaç gün dinlenirlerdi.[758] Evliya

---

[749] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan* (Beyrut: Dâru Sadır, 1997), 1/291.

[750] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, çev. Ömer Faruk Can - Fatma Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/838; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/316.

[751] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/897.

[752] Semira Fehmi, İmaratu'l-*hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye,* 251.

[753] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/897.

[754] Ceziri, *Dürer*, 2/119.

[755] Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, ed. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1983), 5/278.

[756] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 272.

[757] Ahmed Reşidi, *Hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliye imarete'l-hac* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980), 41.

[758] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire*, 2/310.

Çelebi'nin bulunduğu kervan bu kaleye geldiğinde şenlik olarak kaleden top ve tüfek atışları yapılmış ve hacılar bu kalede iki gün istirahat etmişlerdir.[759]

Akabe vadisinde yapılan bu günkü kazılarda; cami kalıntıları, mezar kubbesi, kuyu kitabesi, kuyunun ilerisinde su havuzları, değirmen ve fırın kalıntıları bulunduğu görülmüştür. Kalede bulunan bu mescid; çölde kıble yönünü belirleme, dinlenme, abdest alma, dua etme ve geceleme işlevini yerine getirmekteydi. Masrafları vakıf gelirlerinden karşılanan mescidin birer imam ve müezzini bulunmakta, ayrıca kıble yönünü belirlemek için bir de zamanlayıcı yer almaktaydı.[760]

Zahru Hımâr: Akabe'nin 8-9 saat güneyine bulunan ve Kızıldeniz kenarında 40-50 haneli küçük bir köydür. Hacıların alışveriş yapacağı dükkânları, havası ağır olmakla beraber ağaçlıkları, güzel hurmalıkları ve suyu bulunmaktadır. Bu menzilde Mısırlı hacılar yüklerini indirmeden dinlenerek yollarına devam etmekteydi.[761] Muhammed Sadık Paşa, surre emini olduğu yıl bu menzilde urbanın bazısına surreden paylarını dağıtmıştı. Dağıtılanlar arasında paranın yanında şal, kap, şeker gibi malzemeler de bulunmaktaydı.[762]

Şeref-i Benî Atiyye: Bu yerin halkı, Hz Hud'un kızlarından Atiyye'nin soyundan geldiklerini düşündükleri için Benî Atıyye olarak isimlendirilmişlerdir.[763] Genellikle "Şeref" olarak bilinen bu yer, dağların arasında çukur, bazı yerleri misvaklı ve çiçekli, zemini kumluk ve taşlık bir vadidir.[764] Arazisi engebeli olduğundan tırmanması zahmetlidir. Kışın şiddetli soğuk ve rüzgâr sebebiyle hacılar zahmet çekmekte, develerini kaybedenler dahi bulunmaktaydı.[765] Minareli mescidleri olan bu yerin suyu bulunmadığından hacılar su satın almak zorunda kalmaktaydı. Bununla beraber hacılar bu menzilde çadırlarında konaklarlardı.[766]

---

[759] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/897.
[760] Zeyneb Abdülmecid Hamide el-Battuş, *Tarihu kazâi'l-Akabeti* (Mute: Câmiatü Mute, 2004), 35.
[761] Ceziri, *Dürer*, 2/120.
[762] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999).
[763] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/896.
[764] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 195.
[765] Ceziri, *Dürer*, 2/123.
[766] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 274.

Meğayir-i Şu'ayb: Medyen şehrinde, iki dağ arasında, çakıl taşları bulunan ve uzun olmayan bu vadi, ismini Hz Şuayb'dan almıştır.[767] Hz Mûsa'nın su içtiğine inanılan kuyu bu menzildedir. Tebûk'e altı merhale ve Şeref'e 17 saat uzaklıktadır.[768]

Bu bölgenin güzel havası, suları, hacıları dinlendiren amber kokulu bitkileri ve uzun ağaçları mevcuttu. Medyen halkı tarımla uğraşır ve çeşitli hurma, incir ve nar bağları yetiştirirdi. Hacılar, burada bağ ürünlerinin yanında karpuz ve koyun da bulabilmekteydi.[769] Mezkur yer, ismini oldukça büyük ve geniş olan buradaki Şuayb mağarasından almaktadır. Mağaranın kapısını Sultan Eşref Kayıtbay (1468-1496) ve Sultan Zahir Baybars yenilemiştir. Mağaranın içinde tatlı su, cami, küçük bir hamam ve etrafında sayısız mamur köyler bulunmaktaydı.[770]

Uyûnu'l-Kasab: Eski ismi Aynûne olarak kullanılan bu yer Meğâyir-i Şuayb menziline 18 saat mesafededir.[771] Hacılar, Kızıldeniz'e yakın olan bu yerde Tur limanına gelen ticaret gemilerinden ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.[772]

Arapçada şeker kuyusu veya şekerkamışı ırmağı anlamına gelen yer, bol ve güzel sularından dolayı bu ismi almıştır.[773] Hacılar burada rahat rahat abdest alıp elbiselerini yıkamaktaydılar. Sultan Zahir Baybars döneminde burada bir kuyu açılmış, kuyunun etrafı her türlü ağaç ve yeşillikle kaplanmıştır. Bu yerin arazisi ekin ekmeye uygun ve etrafı ağaçlıktır.[774]

Muveylih: El-Nebk ismiyle de bilinen bu menzil, Uyûnu'l-Kasab'a 17 saatlik mesafede, Kızıldeniz'e yakın yüksek bir noktada ve Duba şehrinin 45 km kuzeyinde yer almaktadır.[775] Mısır hac kervanının önemli uğrak noktalarından olan bu yerin içerisinde askerleri olan bir kalesi, tarlaları, hurma bahçeleri, su kuyuları ve hacıların bütün

[767] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, 76.
[768] Semira Fehmi, İmaratu'l-*hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye,* 263.
[769] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 71.
[770] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/894.
[771] Semira Fehmi, İmaratu'l-*hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 253.
[772] Ceziri, *Dürer,* 2/128.
[773] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/891.
[774] Burak Gani Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314.
[775] Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 195.

ihtiyaçlarını giderdikleri büyük çarşısı bulunmaktaydı.[776] Evliya Çelebi burada 20 kadar dükkânın bulunduğunu,[777] Muhammed Sadık Paşa ise çeşitli sebze, meyve ve hacıların farklı ihtiyaçlarını alabilecekleri zengin bir pazar yerinin olduğunu ifade etmiştir.[778]

Bölgeye kale inşası Sultan I. Selim (1512-1520) döneminde düşünülmüş ancak 968/1560 yılında Sultan I. Süleyman döneminde Hadım Süleyman Paşa (ö. 1547) eliyle tamamlanabilmiştir. Davud Paşa zamanında da kalede bazı yenilikler yapılmıştır.[779] Mısır hac yolundaki en büyük taş yapı kalelerinden olan bu yerin üzerinde Süleyman Han kitabeli demir bir kapı bulunmaktadır. En uzun kenarı 109 metre olan kalede sekiz kule vardır. Evliya Çelebi, kalede 70 asker bulunduğunu ifade etmişken[780] 1298/1880'de asker sayısının 23'e düştüğü görülmektedir.[781] Buradaki askerlerin mühimmat masrafları genellikle Mısır hazinesinden karşılanmıştır. Örneğin 1173/1759 yılında Mısır valisi Kamil Ahmed Paşa'dan Muveylih kalesinde bulunan askerlerin her sene irsaliye hazinesi icmaline tahrir olunan mühimmat masraflarının gönderilmesi emredilmiştir.[782]

Kalenin içindeki geniş avluda bir mescid, su kuyusu, askerlerin kalacağı birçok yapı ve hacıların malzemelerini koyacağı depolar mevcuttu.[783] Evliya Çelebi, kalede 80 ev ve bir hamam bulunduğunu, hacılar geldiği zaman tüfek ve havai fişekler atılarak şenlikler yapıldığını ve hacıların burada iki gün kalarak dinlendiklerini ifade etmiştir.[784] Bu bölgede su kuyularının bolluğuna rağmen tuz oranlarının fazla olduğu, yağmur yağmadığı zamanlarda oranların daha da yükseldiği söylenmiştir.[785] Bu sebeple kalenin çevresindeki su havuzlarına gerektiğinde kullanmak için sığırlar ile su taşınmıştır.[786] Biri kalenin içinde diğerleri dışında olmak üzere dört su kuyusu yer almaktadır. Bu kuyulardan ilkini Sultan I. Süleyman, el-Varide adlı ikinci kuyuyu da 968/1560 yılında Mısır hac emiri Özdemiroğlu Osman Paşa (ö. 1585), kendi parasıyla yaptırarak

[776] Ceziri, *Dürer,* 2/138.
[777] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/889.
[778] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 52.
[779] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 42.
[780] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/889.
[781] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 275.
[782] Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Askeriye [C.AS]*, No. 963, Gömlek No. 41890. (H-29-12-1172).
[783] http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=b49e7525-8dab-4b84-8fae-f6fc58c24812
[784] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/889.
[785] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[786] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/889.

vakfetmiştir.[787] Diğerleri ise hanım sultanlar ve Zülfikâri İbrâhim Bey (ö. 1691) tarafından yaptırılmıştır.[788]

Ezlem: Suyu az ve coğrafyası hacıları en fazla zorlayan yerlerden olan Ezlem menzili, Duba şehrine 45 km, Vech'e 100 km uzaklıkta, Kızıldeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir vadide bulunmaktaydı.[789] Menzilde han işlevi gören, taştan yapılmış, kapısı güneye açılan ve çevresi dört yüz adım olan kare şeklinde bir kale bulunmaktaydı.[790] Kalede avlu, askerlerin kalacağı odalar, köşelerde kuleler, bir mescid, kalenin giriş kısmında hurma ağaçları ve otlaklar yer almaktaydı.[791] İlk olarak Muhammed b. Kalavun döneminde yaptırılan bu kalede, hacıların hayvanlarına yedirmek için getirdikleri otlar, yemler, bazı eşyalarını emanet bırakabilecekleri mekânlar ve buralarda ücret karşılığı çalışan emanetçiler mevcuttu.[792] Zamanla harap olan bu yerler, 916/1510'da Sultan Kansu Gavri tarafından yeniden tamir ettirilmiş, ayrıca hacıların malzemelerini koyacağı bazı ek depolar da yaptırılmıştır.[793] Sultan I. Selim, hacıların hizmetlerine tahsis edilen Ezlem kalesindeki yapılar için bir vakıf tesis etmiş ve 927/1520'de bu kaleyi yeniletmiştir.[794] Ardından Mısır valileri Süleyman ve Davud Paşalar tarafından kalenin bakımı yapılmış ve bazı yeni eklemeler ilave edilmiştir.[795] Mısır valilerinden Mehmed Paşa ise harap olan kaleyi ve su kuyularını tamir ettirmiş, içinde kalmak için ek asker de görevlendirmiştir.[796]

924/1518 yılında Mısır'ın ilk beylerbeyi olan Hayır Bey (ö. 1522), 60 kişiden oluşan Memlük birliğini buranın muhafazası için görevlendirmiş, her bir askere üç aylık peşin maaş ödemiş[797] ve bu askerler senede bir defa Kahire'den gönderilenler ile

[787] Emel Ali el-Bilâdî, "et-Tanzîmiyyatü'l-idâriyyetü ve'l-maliyyetü li-kalati'l-Muveylih fi'l-ahdi'l-Usmâni", *Mecelletü'd-dirâseti't-târîhiyyeti ve'l-hadariyyeti* 2 (2017), 388-408.
[788] Semira Fehmi, İmaratu'l-*hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 254.
[789] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 243.
[790] Abdal-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods", 52-64.
[791] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[792] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[793] es-Seyyid, "Kansu Gavri", 24/316.
[794] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 243.
[795] Semira Fehmi, İmaratu'l-*hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 295.
[796] Naima, *Naima Tarihi*, 1968, 2/593.
[797] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/278.

değiştirilmiştir.[798] Evliya Çelebi buraya uğradığında kalede kale komutanı, 70 asker, yedi bölük muhafız, 20 adet top ve cephane bulunduğunu ifade etmiştir.[799]

Kalenin içerisinde bir, çevresinde ise dört su kuyusu bulunmaktaydı. Bu kuyulardan birisini Muhammed b. Kalavun, emirlerinden Melik Çevgandar'a açtırmıştı.[800] Hacılar, menzil suyunu acı ve tuzlu olması sebebiyle sadece temizlik ve hayvanların içimi için kullanmaktaydılar.[801] Bazı seneler aşırı kuraklık olduğundan içecek su sıkıntısı yaşanmış ve özellikle 931/1427'de beş bin hacının susuzluktan vefat ettiği ifade edilmiştir.[802] Ayrıca bu menzilde sığırlar ile su taşınarak doldurulan havuzlar ve çekme görevlileri bulunan su kuyuları da bulunmaktaydı.[803]

Kalede büyük bir askerî pazar kurulmaktaydı. Ezlem askerinin getirdiği 10 bin deve yükü malzeme bu pazarda satılmakta ve çevre bölgelerden gelenler de pazara katılıp alışveriş yapmaktaydı.[804] Evliya Çelebi, aşırı sıcaklarda dolaşmanın zor olduğu pazarlarda hacıların bolluğa kavuştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca hacılar gelirken kaleden tüfek, top ve havai fişekler atılmakta ve Mısır hac kafilesi de bu gösterilere katılmaktaydı. Karşılıklı top ve tüfek atışlarından dolayı Ezlem vadisi siyah barut dumanının etkisinde kalarak kapkaranlık olmaktaydı.[805]

Istabl-ı Anter: İsmini gazi bir sahabeden alan, dağların arasında eğimli küçük bir köyden ibaret olan menzildir. Buraya Birket-i Anter de denilmektedir.[806] Evliya Çelebi, eski dönemlerde burada Melik Anter'in atlarına ait ahırı bulunduğu için bu ismin verildiğini ifade etmiştir.[807] Ezlem ile bu menzilin arası, vadiler ile dağlar arasında inişli çıkışlı ve hırsızı bol olan bir güzergâhtır. Mısır hac emirlerinden Rıdvan Bey, bu yollarda düzeltme çalışmaları yaptırmıştır.[808] Burada üçü tatlı olmak üzere beş su

[798] Ceziri, *Dürer,* 2/145.
[799] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[800] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire*, 2/311.
[801] Muhammed Sadık Paşa, herhangi bir yerleşim yeri bulunmayan bu menzilde beşer metre derinliğinde bulunan üç su kuyusunun sadece hayvanların sulanması için kullanıldığını ifade etmiştir. Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 87.
[802] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 142.
[803] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[804] Yılmaz, Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri, 195.
[805] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[806] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci,* 131.
[807] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[808] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine,* 81.

kuyusu bulunmaktaydı. Evliya Çelebi bunlardan üçünün kullanıldığını bildirmiştir.[809] 19. yüzyılda su kuyuları terkedilerek bakımsız kaldığından iki kuyu suyunun acı, birinin ise tatlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca burada mısır hac emirlerinin her yıl hac mevsiminden önce bakımlarını yaptırdığı 15 metre uzunluğunda iki havuzu vardır.[810] Bazı seneler bu menzilde su sıkıntısı yaşanması üzerine hacılar suyu ücretle içmiştir. Bu menzile yakın bir noktada Mismat isimli bir dere ve tatlı su kaynakları da yer almaktaydı.[811]

Vech: Duba şehrine 145 km uzaklıkta olan Vech, Kızıldeniz sahilinde eski bir yerleşim yeridir.[812] Bu menzil hem kara yoluyla hem de deniz yoluyla gelen Mısır hacılarının kullandığı bir liman şehri olmuştur. Mısır mahmilinin Süveyş'ten deniz yoluyla geldiği 1319/1901 yılında, hânesi 150 ve nüfusu 500 civarındaydı.[813] Burası Vüş menzili olarak da bilinmiş ve Mısır valisi İbrâhim Paşa tarafından taştan bir kale inşa edilmesi sebebiyle buraya Vech-i İbrâhim Paşa da denilmiştir.[814] İki dağ arasında büyük bir vadide yer alan bu menzile 1115/1703'te bir gözetleme kulesi, avlu ve hizmet odaları bulunan dikdörtgen biçimli bir kale yaptırılmıştır.[815] Çevresi üç yüz adım olan kalenin kuzeyinde demir bir kapı ve içinde dört burç mevcuttu. 1319/1901 yılında kalede gümrük emini, kadı, kâtip, komutan, piyade ve topçulardan oluşan askerî bir bölük, iki top, iki zâviye, üç mescid, yağmur sularını biriktiren sekiz sarnıç bulunmaktaydı.[816] Ayrıca 19. yüzyılda salgın hastalıkların artmasının ardından burada karantina barakaları da yapılmıştır.[817] Menzilinde Kuseyr ve Süveyş limanlarından gelen ticaret ürünlerinin satıldığı çarşı ve pazar bulunmaktaydı.[818] İbrâhim Rifat Paşa, pazarda iyi cins büyük bir balığın iki kuruşa satıldığını, halkın yağ, pirinç, arpa, bakla ve diğer ürünlerin ticaretini yaptığını ifade etmiştir.[819]

---

[809] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/887.
[810] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 40.
[811] Memiş, "Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı", 39-63.
[812] http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=e83e2a41-f53e-4b38-9e08-813b833f3988
[813] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 413*.
[814] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/886.
[815] http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=e83e2a41-f53e-4b38-9e08-813b833f3988
[816] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 413*.
[817] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 37.
[818] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 43.
[819] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 413*.

Menzilde sayıları 19. yüzyılda sekizi bulan havuz ve sarnıçlarda yağmur suları biriktirilmekte, yağmur yağmadığı zaman su sıkıntısı yaşanmakta ve bunun üzerine hacılar ve hayvanların su içmesi için sığırlar ile su taşınarak havuzlar doldurulmaktaydı.[820] Ayrıca bu menzildeki su kuyularından birisi İbrâhim Paşa'nın, 931/1524 yılında 400 dinar getirisi olan bir vakıf tesis ederek giderlerini karşıladığı tatlı bir su kuyusudur.[821] Muhammed Sadık Paşa, 1298/1880 yılında bu menzilde yedi adet su kuyusu bulunduğunu fakat sularının acı olduğunu, içmek için ücretle su aldıklarını ifade etmiştir.[822]

Mısır Hidivliği, bu bölgede siyasi varlığını göstermek arzusuyla 1303/1886 yılında askerî bir kale yapımına başlamış ve bunun için 30-40 kadar asker görevlendirmiştir. Ayrıca bu yerin Mısır'a ait olduğuna dair iddialarda bulunmuştur.[823] Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 1304/1887 senesinde Hicaz sahilindeki bu kasabaya bir bölük asker göndererek bir kaymakamlık tesis etmiştir.[824]

Zırib: Vech şehrinin 20 km doğusunda yer alan Zırib kalesi 1027/1617'de Sultan I. Ahmed (1603-1617) tarafından hacıların konaklaması için yaptırılmıştır. Dört kulesi bulunan dikdörtgen şeklindeki bu yapının son tamiratı 1280/1863 yılında gerçekleşmiştir. İçerisinde mescid, suların doldurulduğu taş havuzlar, su kuyusu, top mazgalları ve tüfek atış yerleri bulunmaktadır.[825]

Ekra: Kızıldeniz'e yakın dağların arasında, bazı yerleri çöl, bazı yerleri yeşil ve etrafında köyler bulunan bir vadidir. Bu menzilde yöre halkı hacılara bazı ürünler satmaktaydı.[826] Bazı seyahatnamelerde bu yerin suyu güzel[827] diye ifade edilse de genellikle suyu acı olduğundan Araplar develerle su getirerek hacılara ücret karşılığında

[820] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/886.
[821] Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr Ayyâşî, *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye,* (Rabat: Daru's-suveydi, 2006), 1/293.
[822] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 88.
[823] BOA, *İrâde Eyalet-i Mümtâze (Mısır)[İ.MTZ.(05)]*, No. 25, Gömlek No. 1245. (H-05-04-1303).
[824] İngiltere'nin Kızıldeniz sahillerinde hakim olma düşüncesini engellemek amacıyla bu kasabada bir kaymakamlık tesis edilmiştir. BOA, *Meclis-i Vükela Matbataları [MV]*, No. 29, Gömlek No. 59. (H-15-10-1304).
[825] El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler".
[826] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/885.
[827] Abderi, bu menzilin suyunun güzel olduğunu ifade eder. Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 343.

vermiştir. Ancak yağmur yağdığında suyu biraz daha içilecek hale gelmiştir. Bazı seneler bu menzilde su kıtlığı yaşanması sebebiyle ölenler olmuştur.[828]

Hanek: Dağların içinde otsuz, susuz, havası kötü ama güvenli bir menzildir. Suyu az ve tuzlu olduğundan burada Araplar hacılara su, süt, koyun ve karpuz satmaktaydı.[829]

Havra: Hanek'e 16 saat uzaklıkta olan, halkı balıkçılıkla geçinen Kızıldeniz sahilinde bir menzildir.[830] Kum tepeleri arasında hurma ve erak ağaçlarının bol olduğu bir yerdir. Burada Araplar, hacılara hurma, bal, süt ve limon satmaktaydı.[831] Derin kuyuları bulunmakla beraber suyun tuz oranı yüksek olduğundan içilmesi zordur.[832]

Nebat: Havra menzilinden 15 saat sonra etrafında yeşillik olan bir menzildir. Kumluk olan yerin etrafında dağlar ve kale gibi taşlar vardır.[833] Cüheyne kabilesinin yaşadığı bölgede yiyecek ve içecek bol olup meralarında koyunlar otlamaktaydı. Genel olarak kuyu suları tatlı ve lezzetlidir.[834] Bu menzilde Emîr Çevgândar tarafından üç su kuyusu yaptırılmış, kuyuların körelmesi üzerine 956/1549'da hac emiri olan Mustafa Paşa tarafından tekrar ıslah edilmiş, ardından sel sularının kuyuları doldurması üzerine 968/1560 yılında Ali Paşa tarafından temizlettirilmiş ve bu çalışmada 600 küsur dinar harcanmıştır.[835] Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, Şerif Hamude, bu menzilde Mısır hac kafilesine baskın yapmış, kafilenin hazırlıklı olması üzerine askerlerden 50, şerifin adamlarından da 550 kişi ölmüştür.[836]

Hudeyra: Nebat menziline 15 saat uzaklıkta ve suyu az bu menzildir. Vâdi-i Nar olarak da isimlendirilen yerin etrafını Sud dağları çevrelemektedir. Bu menzilde hacılara ve

---

828 Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 89.
829 Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 196.
830 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire,* 2/311.
831 Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 89.
832 Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 344.
833 Yılmaz, *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*, 196.
834 Ayyaşi, taşlarla yapılmış dört adet su kuyusu bulunduğunu suyunun bol ve güzel olduğunu ifade etmiştir. Ayyaşi, *Mai'l Mevaid er-Rihletü'l-Ayyaşiyye,* 295.
835 Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
836 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/884.

hayvanlarına yetecek bollukta yiyecek bulunmaktaydı. Mısır hac emiri Rıdvan Bey tarafından buradaki yollarının bakımı yaptırılmıştır.[837]

Yenbu': Kızıldeniz'in doğu sahillerinde, Medine'ye uzaklığı yaklaşık 200 km,[838] Hudeyra'ya uzaklığı ise 17 saat olan bu yere su kaynakları ve kuyularının bolluğundan dolayı Yenbu' ismi verilmiştir.[839] Yemen, Suriye ve Mısır'dan kara yolu, Kızıldeniz'den deniz yolu ile gelen hacıların üç gün konakladığı bir menzildir.[840] Ayrıca Hicaz bölgesi ve özellikle Medine'nin ihtiyaçlarının karşılandığı önemli bir liman şehridir.[841] Yenbu'un biraz dışında hurmalıklar içinde güzel suları bulunan ikinci bir Yenbu' daha vardır.[842] Yenbu'dan sonra, Medine'ye gitmek isteyen hacılar buradan Medine istikametine, Mekke'ye gitmek isteyenler ise Mekke istikametine yönelmekteydi.[843]

İdaresi ve liman gümrük gelirleri Genellikle Mekke emirine bağlıydı. Evliya Çelebi, liman gümrüğünün yarısının Mekke şerifine ait olduğunu söylemiştir.[844] Suud isyanında bir dönem Vehhâbîlerin eline geçmiş, 1226/1811 yılında Osmanlı hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş,[845] 1281/1864 senesinden itibaren ise Medine sancağına bağlı bir yer haline getirilmiştir. 1319/1901'e gelindiğinde kaza merkezi olan bu yerde bir kaymakam, altı kişilik idare meclisi, başkan ve üç üyeden oluşan belediyesi bulunmaktaydı.[846]

Osmanlı döneminde burada su kuyusu, han, hamam ve imarethaneler yapılmıştır. Sultan I. Süleyman, Yenbu'da erzak deposu büyük bir cami ve limanında genişletme çalışması yaptırmıştır.[847] Özellikle burada yapılan şevneler hem hacıların hem de Hicaz ahalisine Mısır vb. yerlerden gönderilen hububatın dağıtılmak üzere konulduğu önemli depolardı. Bu şevnelerde hububatın teslim alınması ve dağıtılmasından sorumlu memur da

---

[837] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 257.
[838] İbrâhim Rifat Paşa, Yenbu ile Medine arasında bulunan yolun 59 saat sürdüğünü ifade eder. Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 434*.
[839] Arslan, *Hicaz Yolculuğu Hac Hatıraları*, 257; Mustafa L. Bilge - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yenbu'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/421.
[840] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci*, 140.
[841] Nihal Şahin Utku, *Çöl, Gemi ve Tacir Kızıldeniz* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 444.
[842] Ceziri, *Dürer*, 2/162.
[843] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, 95.
[844] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/801.
[845] Mustafa L. Bilge, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yenbu'", 43/423.
[846] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 434*.
[847] Hamed el-Casir, *Bilâdü Yenbu lemhâtun tarihiyyetun cuğrafiyyetun ven-tibâatün-hâssatün* (Daru'l Yemame, 1967), 70.

bulunmaktaydı.[848] Ayrıca III. Murad döneminde 984/1576 yılında ise liman ve caminin bakımı yapılmıştır. Yenbu'da, Evliya Çelebi'nin eski olarak bahsettiği birer mescid, medrese,[849] hacılara hizmet sunan misafirhane ve aşevi bulunmaktaydı.[850] Hicaz valisi Osman Nuri Paşa (ö. 1898), burada bir hükümet binası ve medrese yaptırmıştır. 19. yüzyılda salgın hastalıklarının artmasıyla buraya bir karantina merkezi de yapılmıştır.[851] 1319/1901 senesinde 7.000 civarında nüfusu ve 800 hânesi olan Yenbu'da taştan yapılmış bir iskele, 300 dükkân, üç cami, dokuz küçük zâviye, bir mekteb, bir hükümet konağı, bir postane, büyük bir mahzen, yağmur sularını toplayan sarnıçların bulunduğu kaydedilmiştir.[852]

Memlükler döneminde dört köşeli inşa edilen askerî kalenin 1187/1605 yılında Hasan Paşa tarafından bakım ve onarımı yaptırılmıştır. Sonraki dönemlerde de ihtiyaç oldukça kalenin bakımı devam etmiştir[853] Örneğin Suud isyanını bastıran Mehmed Ali Paşa, 1226/1811 yılında Yenbu'da bazı tamirat ve düzenlemelerde bulunmuştur. Ardından Osman Nuri Paşa da surların bakımını yenilemiştir.[854]

'Ayniali, 'Aynibirke gibi lezzetli suyu olan kuyularla beraber 170'e yakın su kuyusu bulunduğundan bu yerde su sorunu yaşanmamaktaydı.[855] Ayrıca hacıların içmesi için yağmur sularının biriktirildiği havuzlar bulunmaktaydı. Bununla birlikte nadir de olsa bazı dönemlerde su sıkıntısı yaşanmaktaydı. Nitekim İbrâhim Rifat Paşa, kaynakların verimi azaldığı için suların beş saatlik mesafedeki "Müseyhali" denilen yerden getirildiğini ifade etmiştir.[856] Nablusi de ücretle satılan sudan başka su bulunmadığını

---

[848] Buraya gönderilen hububat Hicaz için büyük öneme sahipti. Hububatın Mekke ve Medine'ye gönderilmesi dahi büyük masraflar oluşturuyordu. Örneğin 1852 yılında Yenbu şevnesinden verilmekte olan ceraye hıntalarının Medine'ye nakli 134 bin kuruş masarıf oluşturması üzerine bu masarıfların maliye nezareti hazinesinden karşılanması istenilmişti. Osmanlı Arşivi. BOA, *Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri [MB.İ]*, No. 7, Gömlek No. 38. (H-03-05-1268).

[849] Evliya Çelebi'nin katıldığı Mısır hac kafilesinde hac emiri, yolculuk esnasında büyük bir medrese olan Bab-ı Medrese'de konaklamıştır. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/801.

[850] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/882.

[851] Mustafa L. Bilge, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yenbu'", 43/422.

[852] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 434*.

[853] Mısır valisi el-Hac Osman Paşa'ya ve diğer Mısır ümerasına gönderilen bir hükümde bazı birke ve mücavir-i miyah Arafat ile Mekke-i Mükerreme'nin muhtaç-ı tamir gereken yerlerinin tamiri ile Yenbu ve Cidde kalalarının tamiri için gereken 40 bin kuruş-u Mısriyye'nin gönderilmesi emredilmişti. BOA, *Cevdet Dahiliye [C.DH]*, No. 58, Gömlek No. 2883. (H-27-11-1187).; BOA, *Cevdet Askeriye [C.AS]*, No. 1120, Gömlek No. 49638. (H-29-05-1187).

[854] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 434*.

[855] Ahmed Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 43.

[856] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 434*.

söylemiştir.[857] Bu gibi su sorunlarının yaşanmaması için 1325/1907 yılında hem su problemini çözmeye katkı sunmak hem de sıcak havalarda Yenbu ahalisi ve hacıların serinlemesi için buz makinaları alınmış ve sadece bu makinaların konulacağı binaların inşası 4.270 lira tutmuştur.[858]

Yenbuu'l-Bahr'da hacıların ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek ve benzeri malzemenin satıldığı büyük pazarlar bulunmaktaydı. Buradaki çarşıda bölge sakinlerinin ürünleri satılmakla beraber, her türlü malzemeye de ulaşılmaktaydı.[859] Hacılar bu şehirde bamya, hurma, karpuz, limon, patlıcan ve salatalık gibi sebzeleri bolca bulabilmekteydi.[860]

Kalede; gümrük gelirlerini de kontrol eden kale komutanı, asker, büyük cephanelik ve 12 büyük top bulunmaktaydı.[861] 19. yüzyılda askerlerin sayısı 500'e ulaşmış, ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz seferi esnasında Arnavut askerlerinden oluşan bir birlik de bu yere yerleştirilmiştir. Kale giderleri gümrük gelirlerinden karşılanmakla beraber Mısır'daki vakıf gelirlerinden 500 irdeb[862] buğday ve arpa bu kaleye gönderilmiştir.[863]

Yenbu; genellikle Afrika, Mısır, Mağrib, Sudan, Yemen, Cava, Hint ve Rusyalı hacıların kullandığı menzildir. Özellikle 19. yüzyılda Süveyş ile Yenbu arasında vapur seferlerinin yapılmaya başlamasıyla daha da canlanmıştır.[864] Mısırlı hacılar buradan bindikleri vapurlarla Tur karantina merkezine geçmiştir. Mısır hidivi II. Abbas Hilmi (ö. 1944) de bu güzergâhı kullanmıştır.[865]

Dehna: Yenbu'dan yarım gün uzaklıkta, güzel bahçeleri, ağaçları ve suyu olan bir köydür.[866]

Sakife: Suyu az bir menzildir. Evliya Çelebi, burada su bulunmadığını, ancak Mısır hac emirlerinden Rıdvan Bey'in burada birkeler ve su dolapları yaptırarak hacıları ve

[857] Keskin, *Nablusi'nin Seyahatnâmesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*, 95.
[858] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 1461, Gömlek No. 20/1. (H-14-11-1325).
[859] Ahmed Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 43, Ceziri, *Dürer*, 2/164.
[860] Ayyaşi, *Mai'l Mevaid er-Rihletü'l-Ayyaşiyye,* 296.
[861] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/882.
[862] Osmanlı döneminde Mısır'da hububat ölçümünde kullanılan ölçü birimidir. Cengiz Kallek, "İrdeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/440.
[863] Selda Güner, *Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhabi-Suudiler (1744-1819)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 25.
[864] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 93.
[865] Betenuni, *er-Rihletü'l-Hicaziyye* el-Hac Abbas Hilmi Başa, 301.
[866] Ceziri, *Dürer*, 2/166.

hayvanları suladığını ifade etmiştir.[867] Muhammed Sadık Paşa bu menzile uğradığında hacılar bu menzildeki suyu içememiş sadece develer içebilmiştir.[868] Ayrıca bu menzilde civardan gelen köylüler bazı yerel ürünleri hacılara satmaktaydı.[869]

Bedir: Bedr-i Huneyn diye de isimlendirilen, Yenbu'ya 18 saat uzaklıkta Bedir savaşının yapıldığı yerdir.[870] Burası geniş bir ovaya kurulmuş, hurma ağaçlarının bulunduğu bir kasaba ve Mekke şerifine bağlı bir kaymakamlıktır. Evliya Çelebi'ye göre burada 400 hâne, birkaç cami, bir hamam, su havuzları ve 200 kadar küçük dükkân bulunmaktaydı. Mısır hacıları burada iki gün konaklayarak geceleri meşaleleri yakıp, top ve tüfekler atıp şenlikler yapardı.[871] Bununla beraber Bedir'in kuyu suyu, hacıların beğenmediği bir suydu.[872]

Ariş: Su kaynakları, hurma ağaçları, yeşillikler ve su kaynaklarının biriktirildiği havuzların çokça bulunduğu bir yerdir.[873] Havuzların bir kısmı Sultan Kansu Gavri tarafından ıslah edilmiş ve Sultan I. Süleyman tarafından da bazı yeni su kuyuları eklenmiştir. Bu menzilde Arapların hacılara malzeme satmak için kurdukları bir pazar yer almaktaydı.[874] Osmanlı döneminde eşkıyaların hac yolunu rahatsız etmeleri üzerine Ariş'te bir kale inşa edilmiş ve yanına da bir yerleşim yeri kurulmuştur.[875]

Ka': Bedir'den 16 saat uzaklıkta bulunan, yeşilliği az ve havası bunaltıcı olan bir menzildir. Araplar hacılara satmak için bu menzile bal ve hurma getirmekteydi.[876]

Rabiğ (Rabia Eşmesi Menzili): Cidde'nin kuzeyinde Kızıldeniz'e bir saatlik mesafede, Ka' menzilinden 15 saatte varılan, Meymun ovası içinde, yağmur sularının toplanmasıyla oluşan bol ve güzel suyu, hurma bahçeleri ve askerî kalesi bulunan küçük bir köydür.[877] Hacıların gerekli olan malzemeleri satın alabileceği bir pazarı

[867] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/876.
[868] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999).
[869] Ömer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 259.
[870] Memiş, "Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı", 39-63.
[871] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/733.
[872] Memiş, "Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı", 39-63.
[873] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire*, 2/311.
[874] Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 347.
[875] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 240.
[876] Memiş, "Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı", 39-63.
[877] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 44.

bulunmaktaydı. Bu menzilden Mekke, Medine ve Yenbu'a giden yollar mevcuttu.[878] Ayrıca Şamlı ve Mısırlı hacılar burada ihrama girmekteydi. İbn Battûta'da burada ihrama girdiğini ve emirlerin kavrulmuş unu (seviği) şekerle karıştırmak suretiyle hacılara ikram ettiklerini ifade etmiştir.[879] Evliya Çelebi; birer cami ve han, 200'den fazla urban ev, 50 dükkânlı çarşı, 200'den fazla su kuyusu, büyük bir su birkesi, dört tarafında köyler bulunduğunu ama deniz kıyısına yakın olduğu için sularının acı olduğunu ifade etmiştir.[880] 19. yüzyılda Rabiğ'de bir yüzbaşı, bir teğmen, bir doktor, yüz Osmanlı askeri, top ve askerî mühimmat, 116 ev, beş mescid, 20 dükkân, 10 sarnıç, bir çarşı ve taşlardan yapılmış yedi kapı bulunduğu kaydedilmiştir.[881] Osmanlı Devleti sonrasında 1354/1935 yılında bu menzil, yiyecek dışında hiçbir şey satılmayan küçük ve perişan bir köye dönüşmüştü.[882]

Kudeyd: Mekke ve Medine arasında bir ovada bulunan, Rabiğ'e 16 saat mesafede olan bir köydür. Hacıların konakladığı bu yer, güzel olmakla beraber suyu hem az hem de tuzludur. Bazı dönem suyu kurumakta, bazen ise bol yağmurlar sebebiyle bollaşmaktaydı.[883] Bu menzilde hacıların faydalandığı değişik baklagiller ve kendine has karpuzlar yetişmekteydi.[884]

Süveyk: Hac emirlerinin genellikle hacılara şerbet dağıttığı ve Akabetü Süveyk diye de bilinen bir yerdir.[885] Örneğin 932/1525'de hac emiri Sinan Paşa, 940/1533'te hac emiri Süleyman Paşa, 941/1534'te hac emiri Yûsuf Hamzavi bu menzilde hacılara şerbet dağıtmışlardır.[886] Hac emirlerinden Rıdvan Bey, burada su kuyularının bakımını

[878] Güneye giden yol, daha sonra ikiye ayrılır. Biri Mekke'ye, diğeri Cidde'ye gider. Kuzeydoğuya giden de ikiye ayrılır. Birine Fer'î Yol, diğerine Gâyir Yolu denir. İkisi de Medine'ye gider. Kuzeye giden yola Sultan Yolu denir. Bu yol Mesture'de iki kola ayrılır. Doğuya gidince Melef Sultan Yolu, kuzeye gidene sadece Sultan Yolu denir. Her ikisi de Medine'ye gider. İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 531*.

[879] Hasan Telli, "Seyyah İbn Battuta'nın Gözüyle 14. Yüzyılda Hac İbadeti", *Musiki ve Edebiyatımızda Hac* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 164-206.

[880] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/733.

[881] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 532*.

[882] Gyula Germanus, *Hilal'in Solgun Işığında Doğu'nun Büyüsü*, çev. Nihat Yılmaz (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019), 222.

[883] Ceziri, *Dürer*, 2/191.

[884] Germanus, *Hilal'in Solgun Işığında Doğu'nun Büyüsü*, 221.

[885] Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 352.

[886] Ceziri, *Dürer*, 2/214.

yaptırmıştır. Ayrıca Araplar bu menzilde hacılar geldiği zaman pazarlar kurarak yağ, koyun ve hurma satmıştır.[887]

Huleys: Meyve, sebze ve hurması bol olan bir yerdir. Burada bir kale, iki adet mescid ve Sultan Muhammmed b. Kalavun tarafından yaptırılmış su havuzu bulunuyordu. Bu havuzun sonraki senelerde de akıtmaması için tedbirler alınmıştır.[888] Zamanla tahrip olan bu su havuzunun 941/1534'te Sultan I. Süleyman zamanında Mısır valisi Süleyman Paşa tarafından onarımı yaptırılmıştır.[889] Ayrıca Zebid kabilesinin yaşadığı bu yere bazı bedevî kabilelerin de iştirakiyle hacılar için bir pazar kurulmaktaydı.[890]

Asfan: Mekke'ye iki günlük mesafede bulunan, kale ve köyden ibaret bu menzile Bir-i Osmânî veya Müderric isimleri de verilmektedir.[891] Hac kafilelerini korumak için yapılan Asfan kalesi, dörtgen biçiminde yapılmış olup, yolların kavşak noktasında bir tepenin üstünde bulunmaktaydı.[892] Bu menzilde, bedevîlerin kurduğu bir çarşı ve içilecek nitelikte sular bulunmaktaydı. Hz. Muhammed'in (s.a.v.), 622'de Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında bu menzilde konakladığı, burada açılan su kuyularından birini Hz Osman, diğerini de Hz Ali'nin açtırdığı rivayet edilmiştir.[893]

Vâdi-i Fâtıma: Burası Batn-ı Merre veya Merru'z-Zahran vâdisi olarak da bilinmektedir.[894] Bu vâdide güzel su, karpuz, hurma ve yeşil otlaklar bulunmakta, Mekke halkı için sebze ve meyve yetiştirilmekteydi.[895] Suları Tâîf dağlarından gelen bu yerde 30 kadar su kaynağı bulunmaktaydı.[896]

Vadi-i Zahr: Bahçeleri ve pınarları bulunan bir yerdir. Hac kafilesi burada konaklayıp tören elbiselerini giyerek Mekke'ye girmek için hazırlanmaktaydı.[897] Hacılar, Mekke

[887] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 184.
[888] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhadara fi ahbari Mısr ve'l-Kahire*, 1967, 2/311.
[889] Ceziri, *Dürer*, 2/193.
[890] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 295.
[891] Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 352.
[892] El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler".
[893] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/132.
[894] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan* (Beyrut: Dâru Sadır, 1997), 4/63.
[895] Şahin, *Hadematü'l-hac fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Osmani*, 189.
[896] Germanus, *Hilal'in Solgun Işığında Doğu'nun Büyüsü*, 214.
[897] Ceziri, *Dürer*, 2/195.

şerifi tarafından burada karşılanır ve sofralar kurulurdu. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Mekke'ye girilirdi.[898]

B. NİL HAC GÜZERGÂHI VE MENZİLLER

Mısır hac güzergâhlarından bir diğeri Kızıldeniz üzerinden kullanılan yoldur. Haçlıların Eyle ve civarını ele geçirmeleri ve Fâtımîlerin Haçlılar karşısında zayıf kalması üzerine Sina hac yolu kapanmış ve Kızıldeniz üzerinden yolculuk yapılmaya başlanmıştır.[899] Böylece Nil üzerinden Ayzab limanına gidilerek iki yüzyıl devam edecek yeni bir hac güzergâhı oluşturulmuştur. Sultan Zahir Baybars, Sina hac yolunu açana kadar 450-657/1058-1258 sürecinde Kahire-Ayzab yolu resmî hac yolu olmuştur.[900] Netice itibariyle Ayzab ve Kuseyr limanları canlanmış, 657/1258'den sonra eski canlılığı devam etmese de bu güzergâh Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam etmiştir.[901]

Bu güzergâh, Kahire'nin güneyinde Fustat şehrinden başlar ve Nil vadisi boyunca devam ederek İhmim, Kus ve Asyut şehirlerinden Ayzab ve Kuseyr limanlarına ulaşırdı. Ayrıca Nil üzerinde yılın her mevsiminde nakliye ve yolcu gemileri çalışırdı.[902] Nil'den Ayzab'a iki yol kullanılmaktaydı. Bunlardan biri İhmim'den Ayzab'a, diğeri ise Asfan'dan Ayzab'a develerle geçilen yoldur. Ardından Ayzab'dan Cidde'ye gemi yolculuğu 23 gün sürmekteydi. Kızıldeniz'in batısında, Cidde'nin karşısında Bece halkının yaşadığı yer olan Ayzab limanı, Kızıldeniz'in en önemli limanlarındandı. Sina hac güzergâhının açılmasından sonra Bece bölgesi yoğunluğunu kaybetse de limanları sebebiyle Hicazla bağlantıları devam etmiştir.[903]

İbn Battûta, Nasır Hüsrev ve İbn Cübeyr gibi meşhur seyyahlar hac için bu yolu kullanmışlardır. Bu yolun meşakkatleri arasında; mesafesinin uzunluğu,[904] su kıtlığı,

---

[898] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[899] Nizar Alwan Abdullah, "Tarîku'l-hacci min şemâli Ifrikıya abra Mısır (1883-1268)", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/161-191.
[900] Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, 1/567.
[901] Abdullah Sâlim Bazine, *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiya cenubu's-Sahrâu* (Bingazi: Daru'l-Kitabi'l-Vatani, 2010), 137.
[902] Öztürk - Özer, *Mısır Salnamesi 1871*, 13.
[903] el-Asâmî, "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab", 5/122-160.
[904] Kahire –Ayzab arası 1200 km'dir. Ali İsmail, "Turuku'l-hacci: Dirâsetün coğrafiyyetün", 98-125.

deve bulma zorluğu, Bece kabilesinin uygunsuz hareketleri,[905] hırsızlarının bolluğu, Kızıldeniz'in derin ve ulaşımının zor olması vb. birçok sebep bulunmaktaydı. Bütün zorluklarına rağmen 450/1058-661/1262 sürecinde bu yol resmî olarak kullanılmıştır.[906] Eyyûbîler döneminde Selahaddin Eyyübi'nin Haçlıları yenmesi üzerine haçlıların Şam bölgesinde güçleri yavaş yavaş kırılmış, kara yolu siyasî olarak rahatlamıştır. 645/1247'de Şecerüddür'ün, haccı kara yolu üzerinden yapacağını ilan etmesiyle bu yol önemini yitirmeye başlamıştır.[907]

Eski Mısır yolunun gerçek anlamda açılması Sultan Zahir Baybars zamanında gerçekleşmiştir. Zahir Baybars, 661/1262'de hac yolunu kullanmaya açmış, 666/1267'de Kâbe'ye giydirilmek üzere örtüler göndermiştir. 667/1268'de de kendisinin hac kervanlarına katılmasıyla beraber Kus-Ayzap yolu ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. Memlükler, resmî hac kervanlarını kara yoluyla gönderseler de Ayzab hac yolu bazı hacı ve tüccarlar tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle Batı Afrika hacıları bu yolu daha çok kullanmış ve Kanim Bornu'nun sultanı İdrîs Alvema (1571-1603), Nil yoluyla Mısır üzerinden yolculuk yapmıştır.[908] Kahire'nin ardından bu güzergâhın önemli duraklarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Esker: Sekriyye veya Eskur olarak da bilinen bu yer Mısır'ın Yukarı Said[909] bölgesinde Nil'in doğu yakasında bulunmaktadır. Füstat'tan yolculuğa başlayan hacılar, Nil üzerinden bu beldeye iki günde ulaşmaktaydı.[910]

Kına: Nil'in doğu kısmında Kus şehrine bir günlük uzaklıkta bulunmaktadır.[911] Genellikle hacı ve tüccarlar Nil'den gemilerle Kına şehrine gelmekte ve çöl yoluyla Kuseyr gibi liman şehirlerine varmaktaydı. Kına şehri, Mağrib hacıları için önemli bir

[905] İbn Cübeyr'in anlatımına göre Beceliler, hacıları bilinmez yollara sürükleyerek yollarda susuzluktan ölen hacıların mallarını yağmalamaktadır. İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, 42.
[906] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 593*.
[907] Abdullah, "Tarîku'l-hacci min şemâli Ifrikıya abra Mısır (1883-1268)", 5/161-191.
[908] Ebü'l-Hasen Ali Semmâni, "Min bilâdi Şinkit ile'l-Medineti'l-Münevverati ve eseruhu's-sekâfîyyü", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 8/1-41.
[909] Mısır'ın Akdeniz sahillerine yakın olan kısmı Aşağı Mısır ve atik Memfis şehrinden güneydeki Asvan'a kadar olan Nil vadisi çevresi Yukarı Mısır olarak isimlendirilmiştir. Ahmet Kavas, "Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/544.
[910] Abdülmecid Bekr, *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci*, 150.
[911] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1997, 4/399.

duraktır. Mağribli Şeyh Abdürrahim Kına burada medfun olduğu için Mağribli hacılar özellikle bu yeri ziyaret etmekteydi.[912]

Minye: Esker'den yola çıkan hacılar Nil'den beş günde Minye'ye varmaktadır. Müniyyetü İbn Hasib ismiyle de bilinen bu yerde Aşağı Said bölgesinde [913] Ayrıca bu şehirde birçok hamam ve çarşı mevcuttu.[914]

Menfelût: Nil'in batı yakasında bulunan bu yer hacıların uğradığı büyük çarşılara sahiptir.[915] Evliya Çelebi, çarşıların yüksek yere kurulması sebebiyle buranın uzaktan insan deryası gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Malının zekâtını verip hac yapan kimseler, evlerinin kapılarının üzerine nakışlarla "*Yoluna gücü yeten herkesin Allah için Kâbe'yi haccetmesi gerekir."*[916] mealindeki ayeti yazmıştır.[917] Bu bölge, buğday üretiminde ileri seviyededir. Füstat'tan kara ve Nil yoluyla gelen hacılar burada birleşip Asyût'a doğru devam etmekteydi.[918]

Asyût: Nil'in batı yakasında Yukarı Mısır'ın Said bölgesinde bulunmaktadır. Bahçe, bağ, cami, kilise, çarşı, medrese ve hamamların bolca bulunduğu bir yerdir.[919] Osmanlı zamanında önemini artıran Asyût, ilk dönem Circa eyaletine bağlı kaşiflik, 1249/1833'te müdüriyet olmuştur. 1292/1875 yılında ise Kahire ile demiryolu bağlantısının kurulması sebebiyle büyümesi hızlanmış ve 1308/1890 yılında bağımsız bir memuriyete dönüşmüştür.[920]

İhmim: Eski Firavunlar döneminde inşa edilmiş, Said bölgesinin meşhur şehirlerinden olup Nil'in batı yakasında yer almaktadır. Büyük bir kalesi ve hurmalıkları bulunmaktaydı.[921]

---

[912] Natalie Zemon Davis, *Hasan el-Vezzan Nam-ı Diğer Afrikalı Leo İki Kültür Arasında Bir Oyunbaz*, çev. Ayşen Anadol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 38.
[913] Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5/218.
[914] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[915] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1997, 5/214.
[916] Âl-i İmran 3/97.
[917] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/2/851.
[918] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[919] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1/193.
[920] Evliya Çelebi uğradığında bu yerde 360 dükkan, 26 mescid, yedi medrese, altı tekke ve 4800 hane bulunuyordu. Mustafa L. Bilge, "Asyût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/543.
[921] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 96.

Dişna: Kıpti dilinde baklalık anlamına gelmekte olan bu yer, Nil'in doğu kıyısında yer almaktadır. Hurma ve bahçelerin bolca bulunduğu bir yerdir.[922] Çevresi surlarla çevrilidir. Burada hacıların ihtiyaçlarını karşılayacakları çarşılar mevcuttu.[923]

Kus: Kahire'nin güneyinde, Nil'in doğusunda, Kına'ya bağlı stratejik öneme sahip merkezî bir şehirdir. Yemen, Hindistan ve Habeşistan ülkelerinden gelen tüccarlar mallarını Kızıldeniz'den Ayzab limanına, Ayzab'tan Kus'a getirmekte ve Nil üzerinden Füstat'a ve oradan Akdeniz'e indirmekteydiler. Bu şehirdeki tüccarlar; biber, baharat, sakız, ipek, kehribar, misk ve tütsü gibi çeşitli malların ticaretini yapmaktaydı.[924] Nil nehrini ulaşım için kullananların en önemli duraklarından olan bu şehir, Mısır ile Sudanlı hacıların buluştuğu bir yerdir. Kus ile Füstat arası gemilerle 12 gün ve molalarla beraber 18 gün sürmekteydi.[925] İsmi eski Kıpti krallarından gelmekte olan bu yer tarihi ticarî yolların üzerinde olduğundan Hind'den gelen ticarî mallar Kızıldeniz'den Kus'a gelerek Mısır'a ulaştırılmaktaydı.[926] Nil üzerinden yapılan yolculuklar burada bitmekte ve buradan kara yolları kullanılarak Ayzab limanına gidilmekteydi. Çarşıları Yemenli, Habeşistanlı, Hindistanlı tacir, Mağrib ve Mısır'dan gelen hacılarla doluydu.[927] Kus'tan yola çıkan hacılar 17 günde Ayzab'a varırlardı.[928]

Hac kervanları Nil'den Ayzab'a iki ayrı yoldan ulaşmaktaydı. Bu yollardan birincisi, Kus'tan ve sık dağlık arazilerden geçerek "Dun Yolu" ile "Abdeyn Yolu" olmak üzere iki kola ayrılmaktaydı. Asvan üzerinden geçen ikinci yol ise yaz mevsimlerinde suyun az ve sıcaklığın şiddetine rağmen kısalığı sebebiyle tercih edilmekteydi.[929] Kus'tan Ayzab'a doğrudan devam eden Abdeyn yolunun birkaç kolu bulunmaktadır. Birincisi Asvan-Ayzab yolu: Sekiz mesafede Kızıldeniz'e ulaşmaktaydı. Bu güzergâh eski dönemlerden beri kullanılmakla beraber özellikle 257/870 yılında Tolunoğulları

[922] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2/456.
[923] Erol, "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.
[924] Ebu Bekir Hasan Bahıt, "Rıhletü'l-müsteşrikıne beyne'l casusiyeti ve'l-mevzuiyyeti ve'l-ubudiyyeti bi't-tekrizi ala rıhleti Jane Colot Jarsan ve tariku'l-hacci Kus-Ayzab", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 2/79-107.
[925] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1997, 4/399.
[926] İsmail Hâmid İsmail Ali, "Rihletu hacci Ebi'l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab muntasafe'l-karni h.7/m.13 ve eseruhe'r-rûhiyyu fî Sudane vadiye'n-Nil", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 5/19-30.
[927] İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, 38.
[928] Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, 1/56.
[929] Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 6/73.

döneminde sık kullanılmıştır.[930] Nasır Hüsrev bu yolu kullanmış ve çok sıkıntılar barındırdığını ifade etmiştir.[931] Bu yolda Me'u Dinkaş, Me'u Şeğab, İmtan, Mücac, Remletü Mise', Aşra'u, Me'u el-Habib ve Humisra menzilleri yer almaktaydı. Şeyh Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî hac yolculuğu esnasında 657/1258'de Humisra menzilinde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Abdeyn yolu kollarından ikincisi Kına-Ayzab, üçüncüsü de İhmim-Ayzab yoludur.[932]

C. DENİZ HAC GÜZERGÂHI VE LİMANLAR

Mısır üzerinden hacca gidenlerin tercih ettiği üçüncü yol çokça mercan ve girdaplar barındıran Kızıldeniz güzergâhıdır. Bu güzergâh buharlı gemilerin kullanımından önce mevsim rüzgârlarına göre şekillenirdi. Evliya Çelebi'nin ifadesine göre yılda iki rüzgâr esmekte, biri Süveyş'ten Cidde ve Yemen'e doğru, diğeri ise Yemen tarafından esen rüzgârlardır. Gemiler bu rüzgârlara göre yönlerini belirlemekteydi.[933] Bu güzergâh Süveyş ve Akabe (Eyle) limanlarından Cidde veya Car limanlarına giden yol hattıdır.[934] İbn Haldûn, 789/1387 yılında Kahire'den hac yolculuğuna çıktığında Tur'dan bir ayda Yenbu' limanına varmış,[935] Endülüslü hacılardan Ebû'l Hasan da, 851/1447'de yaptığı hac yolculuğunda Süveyş, Tur, Yenbu, Rabiğ ve Cidde üzerinden Mekke'ye gitmiştir. Ayrıca 1220/1805 senesinden itibaren Mısır'dan surreler deniz yoluyla gönderilmiştir.[936] İslâm'ın ilk dönemlerinden beri hacılar tarafından Süveyş'e kadar kara yolu kullanılmış ve buharlı makinaların yaygınlaşmasıyla denizyolu daha çok tercih edilmeye başlamıştır. Ayrıca 1271/1854 yılında Mısır'da kurulan gemicilik şirketi Nil, Kızıldeniz ve Akdeniz'de hacılara hizmette bulunmuştur.[937]

1301/1883 yılından itibaren Mısır resmî hac yolu olarak Süveyş güzergâhı kullanılmaya başlamış, fakat fakir hacılar bir dönem daha kara yolunu kullanmaya devam etmiştir.

---

[930] Avvaz Salih Ali Sâlih, *Tarîku'l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi'l-Funci el-İslâmiyyeti fi'l-fetrati (910-1236/1504-1821)* (Hartum: Câmiatü Ümmü Derman, 2011), 78.
[931] Hüsrev, *Sefername,* 11.
[932] Ali, "Rihletu hacci Ebi'l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab", 5/19-36.
[933] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9/2/879.
[934] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi,* 238.
[935] Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletuhu garben ve şarken*, ed. Muhammed b. Tavit Tanci (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 2004), 2004.
[936] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi,* 238.
[937] Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882),* 296.

Daha sonra Kahire-Süveyş arası tren hattının yapılması ve deniz yolunun daha kullanışlı hale gelmesi üzerine Mısır hac yolu tamamen Süveyş yoluna dönmüştür.[938]

Süveyş ve Kulzüm[939]: Geçmişte Kulzüm ile Süveyş yan yana iki sahil şehri iken sonradan birleşmişlerdir.[940] Mısır ve Kahire'nin Kızıldeniz'e en yakın liman şehri olan bu yerde Firavun'un boğulduğu rivayet edilmektedir.[941] Süveyş, su kuyularına sahip olduğu için hacıların hem kara hem de deniz yolculuklarında konakladıkları bir menzildir.[942]

Karadan giden hac kafilesi Süveyş'e uğramayacaksa arkasından dolanarak yoluna devam etmekte, uğrayacaksa burada geceleyerek dinlenmekteydi. Süveyş'in suyu oldukça bol, fakat acı ve tuzluydu.[943] Kulzüm bölgesinde ise su bulunmadığından Süveyş'ten su taşınmaktaydı. Bununla beraber Süveyş'e develerle Mısır ve Suriye'den tatlı su da getirilmekteydi. Ayrıca havasının hoş ama insanlarının fena tabiatlı olduğu ifade edilmiştir. Makdisî, bu şehrin sıkıcı ve kötü bir şehir olduğunu zikretmiştir.[944]

Sultan Zahir Baybars, 659/1260 yılında burada küçük bir kale ve dükkânlar; Sultan Hüsameddin Lâçin (1296-1299) iki kuyu ve bir havuz; Sultan Kansu Gavri ise 920/1514 senesinde han, kuyu, dükkânlar, değirmen ve hacıların konaklayacağı büyük bir kervansaray yaptırmıştır.[945] Ayrıca Süveyş kalesinde silahlı muhafızlar ve kale komutanı bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, Süveyş beyinin Mısır'da büyük bir makama sahip olduğundan "sultanü'l-bahr" olarak anıldığını, Süveyş limanında 12 parça kadırga ve 200 parça tahıl taşıyan gemileriyle Kızıldeniz'de hacıların güvenliği ve taşınmasında önemli bir görev üstlendiğini ve Mısır divanında 12 kese yıllık tahsisatı bulunduğunu ifade etmiştir.[946]

---

[938] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.
[939] Kızıldeniz sahillerinde bulunan bu şehir ismini Kızıldeniz'in diğer ismi olan Bahr-ı Kulzum'a nispetle bu ismi almıştır. Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, 1906, 1/24.
[940] Mustafa L. Bilge, "Süveyş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/186.
[941] Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1997, 4/388.
[942] Bilge, "Süveyş", 38/186.
[943] Abderi, *Rihletü'l-Abderi*, 335.
[944] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekalim* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 1991), 195.
[945] es-Seyyid, "Kansu Gavri", 24/316.
[946] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/140.

Hicaz'a erzakların gönderildiği Mısır'ın ihracat kapısı olan Süveyş, Kızıldeniz'in ticarî ve askerî yönden önem kazanmasıyla büyümeye başlamıştır. Asya ve Afrika'dan gelen ticaret ürünleri Süveyş'e indirilmekte ve buradan kara yoluyla Akdeniz limanlarına aktarılmaktaydı.[947] Osmanlı Devleti, Portekizler vb. korsan faaliyetlerine karşı Süveyş'te tersane kurmuş, 968/1560 yılında da burayı sancak haline getirmiştir.[948] 985/1577'de Süveyş iskelesinin emin ve mültezimliğinin Yahudi taifesinin eline geçmesi üzerine, hacca gidenlerin işlerini kolaylaştırmak yerine zorlaştırmalarından dolayı bu görev onlardan alınarak Müslümanlara verilmiştir.[949] Süveyş Kanalı'nın yapılması şehrin önemini daha da artırmıştır. Mısır hacıları demiryoluyla Süveyş'e gelmiş ve buradan deniz yoluyla Cidde'ye geçmişlerdir. Ayrıca Süveyş'te gümrük müdürlüğünde pasaport işlemleri de gerçekleştirilmiştir.[950]

Ayzab: Kızıldeniz'in batı sahillerinde bulunan ve büyük bir liman şehri olan Ayzab, tüccar ve hacıların önemli uğrak merkezlerindendir. İslâm tarihi boyunca önemini koruyan bu yere Hindistan, Yemen, Habeşistan ve Zengibarlı tüccarlar gelir ve mallarını indirir,[951] ardından çölden develerle geçerek Asvan veya Kus'a, buradan da Nil üzerinden Kahire'ye giderlerdi.[952] Hacılar, Ayzab üzerinden celbe isimli gemilerle Kuseyr, Tur ve Cidde'ye varmaktaydı. Mevsim rüzgârları nedeniyle gemilerin daha kuzeye geçme şansları bulunmazdı.[953]

Çölde kurulmuş Ayzab'ın sakinleri dışarıdan gelen yiyeceklerle beslenmekteydiler. Buna rağmen özellikle hac mevsiminde hacılar sayesinde bolluk içinde yaşamaktaydılar. Ayzab halkı olan Bece kabilesinin en önemli gelirlerinden biri nakliyecilik işiydi. Develeri olanlar Kus'a, gemisi olanlar Cidde limanına doğru hacıları ve eşyalarını taşırlardı. İbn Cübeyr, 450-657/1058-1258 yıllarını kapsayan süreçte hacıların yoğun olması üzerine gemilerin tıka basa doldurulduğunu, geçiş ücretlerinin

---

947 Taner Yıldırım, *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 274.

948 Bilge, "Süveyş", 38/186.

949 BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 30, Hüküm. 691. (H-28-03-985).

950 Burton, *Rihletü Birton ila Mısır ve'l Hicaz*, 141.

951 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 404.

952 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 575.

953 Ebu Bekir Hasan Bahıt, "Rıhletü'l-müsteşrikıne beyne'l casusiyeti ve'l-mevzuiyyeti ve'l-ubudiyyeti bi't-tekrizi ala rıhleti Jane Colot Jarsan ve tariku'l-hacci Kus-Ayzab", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 2/97-107.

yüksek olduğunu ve bu kötü uygulamaları sebebiyle Ayzab'ı bir daha kullanmak istemediğini ifade etmiştir.[954] İbrâhim Rifat Paşa da Ayzab halkının ahlakının kötülüğüne vurgu yaparak ne dinleri ne de akılları bulunduğunu söylemiştir.[955] Ayzab'ta yağmur suları sarnıç ve havuzlarda biriktirilerek su sorunu çözülmekteydi. Yağmur yağmadığı zamanlarda yöre halkı dışarıdan getirdikleri suları parayla satarlardı.[956]

Tur: Kızıldeniz sahilinde, Tur Dağı'nın yanında ve Süveyş'e 125 mil uzaklıktadır. Sultan II. Selim zamanında içerisinde topları ve 150 askere sahip askerî birliği bulunan bir kale inşa edilmiştir. İbrâhim Rifat Paşa, burada 30 kadar hane, 1292/1875 yılında yapılan bir kilise, bir küçük cami, 40 öğrencinin okuduğu bir okul ile burada görevli memurların evleri bulunduğunu ifade etmiştir. Suriye ve Mısır hacılarının önemli uğrak yerlerinden olan bu yerin güzel bir limanı olmasına rağmen su altında mercanların bulunmasından dolayı buharlı gemiler karaya çok yaklaşamamaktaydı. Şehir halkı yelkenli gemiler ile Kızıldeniz'de nakliyecilik yapmaktaydı.[957] Burada, gemi yapımı için küçük bir tersane bulunmaktaydı. Mısır'da yapılan gemilerden bir kısmı da burada suya indirilmekteydi.[958] Johann Ludwig (ö. 1817), Tur'un barınakları olmayan, hurma bahçeleri dağınık, evleri berbat ve evlerin etrafının sineklerle dolu bir yer olduğunu ifade etmiştir.[959]

Car (Büreyke): Kızıldeniz'in Medine yakınındaki sahilde bulunan liman şehridir. Medine'ye uzaklığı 200 km olan Car, Büreyke ismiyle bilinmekteydi. Mısır, Aden, Habeşistan, Hindistan ve Çin'den Medine'ye gönderilen erzaklar bu limana indirilmekteydi.[960] Aynı zamanda Medine'ye gitmek isteyen hacıların uğrak yeriydi. Nasır-ı Hüsrev, Mısır'dan deniz yolculuğu yaptığında 20 günde Hicaz'ın bu küçük şehrine gelmiş ve üç günlük yolculuğun ardından Medine'ye varmıştır.[961]

---

[954] İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, 42.
[955] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 594*.
[956] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, 99.
[957] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 567.
[958] Tur kalesinde 1998'de yapılan kazılarda bir cami ve su kuyusu görülmüştür.. Abdülmelik, "Ebyâru'l-Alâi alâ derbi'l-hacci'l-Mısri fi Sina", 11.
[959] John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, çev. Yusuf Yazar (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 447.
[960] Abdülkerim Özaydın, "Car", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/157.
[961] Hüsrev, *Sefername*, 85.

Hz Ömer zamanında Car limanı üzerinden, Mısır'dan Medine'ye erzak gönderilmeye başlanmıştır. Ayrıca Hz Ömer buraya gönderilen erzakların konulacağı depolar yaptırmıştır. Son yüzyıllarda Yenbu limanının önem kazanmasıyla Car limanı eski önemini kaybetmiştir.[962]

Cidde: Kızıldeniz sahilinde bulunan Cidde, Mekke'ye yakın olduğu için Mekke'nin limanı olarak da bilinmektedir.[963] Akdeniz ile Hind Okyanusu arasındaki önemli ticaret merkeziydi. Cidde'ye Mısır, Hindistan ve İran'dan ticaret gemileri gelmekte, böylece Mekke'nin ihtiyacı olan eşya ve gıdalar temin edilmekteydi. Hz Osman döneminde, Kızıldeniz yoluyla gelen hacılar sebebiyle en yoğun kullanılan liman olmuştur. IV. Mehmed (1648-1687) döneminde Osmanlı'nın resmî limanı haline gelmiştir. Özellikle Hindistan, Malay Adaları, Mısır ve Afrika'nın farklı yerlerinden gelen hacıların kullandığı limandır.[964]

Cidde, Osmanlı Devleti'nin idaresine girdikten sonra burada vazife yapacak askerler genellikle Mısır'dan görevlendirilmiştir. Hayır Bey, 924/1518 yılında Cidde için Çerkez Memlükleri, Evlâdü'n-Nâs ve Mağribli gruplardan oluşan 250 kadar asker tayin etmiştir. Askerlerin sayısı ihtiyaca göre seneden seneye değişmiştir. Örneğin 925/1519 senesinde Cidde bölgesinde, Frenklerin Kızıldeniz'de gemilerin yollarını kesmesi üzerine Hayır Bey, başlarında Hüseyin Ağa'nın bulunduğu 300 Memlük askerini bu iş için görevlendirmiştir.[965]

Cidde kalesi üçü kara, altısı deniz tarafında dokuz kapısı bulunan büyük bir yapıydı. Kaleyi korumak için devamlı olarak top bulundurulmakta, bazı seneler bu toplar İstanbul'dan gönderilmekteydi.[966] Şehrin güneyinde bulunan küçük koya, kadırgalar çekilmekte ve güvenliği kale üzerindeki toplarla sağlanmaktaydı. Vehhâbîlerin Cidde'ye hâkim olduğu yıllarda Cidde gerilemeye başlamış ve şehirde bulunan birçok

[962] Özaydın, "Car", 7/157-158.
[963] Mustafa Güler - Abdullah Çakmak, *Osmanlı Hac Organizayonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916)* (İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021), 21.
[964] Mustafa L. Bilge, "Cidde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/524.
[965] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/313.
[966] Ersin Kırca vd. (ed.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2016), 64; Hüseyin Osmanzade Hüseyin Vassâf, *Hicaz Hatıratı,* ed. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 2011), 137.

bina viran olmuştur. Tüccarların gelmemesi üzerine ticaret aksamış, şehrin Vehhâbîlerden alınması üzerine şehir tekrar canlanmaya başlamıştır.[967]

Cidde'nin su ihtiyacı sarnıç ve yağmur sularının toplandığı büyük su havuzları ile sağlanmaktaydı. Hacıların Cidde'de su sıkıntısı yaşamaması için yağmur sularını biriktiren sekiz yüz sarnıç bulunmaktaydı.[968] Bununla beraber Cidde'de yaşanan içme suyu sorunundan dolayı satılan içme sularının fiyatları bazı dönemler yükselmekteydi. 1295/1878 yılında su sorununu çözmek için birkaç saatlik mesafedeki Aynihamidiye suyu Cidde'ye akıtılarak yeterli sayıda çeşme inşa edilmiştir.[969]

Süveyş Kanalı'nın 1286/1869'da açılması ile Kızıldeniz'deki deniz trafiği yoğunlaşmış, Cidde, hacıların uğradığı en önemli merkez olmuştur.[970] Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Osmanlı Bahriye şirketince buraya ayda iki defa düzenli sefer yapılmaya başlanmıştır.[971]

Cidde'deki şaplar limana yanaşmayı tehlikeli kıldığı için gemi ve vapurla sahile yaklaşılamamakta, hacılar senbuklar ile karaya taşınmaktaydı. Hüseyin Vassâf Efendi, deniz üzerinin senbuklarla dolduğunu ve her birinin içinin ihramlı insanlarla dolu olduğunu bildirmiştir.[972] Johann Ludwig de Yenbu'dan Kusyer'e geçerken senbuk tarzı gemileri kullandığını belirtmiştir.[973] Ayrıca Cidde'de her yıl birçok ülke ve şehirden gelen tüccarların katıldığı panayırlar kurulmaktaydı. 1290/1874 yılında Viyana Konferansı'nda, panayırların salgın hastalıkların yayılmasına yol açtığı için kapatılmasına karar verilmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin bu kararı uygulaması Cidde'deki ticareti olumsuz etkilemişti.[974]

Kuseyr: Süveyş Port Said muhafızlığına bağlı bir yerdi. 978/1571'de Sinan Paşa döneminde, bedevî saldırılarını engellemek için bir kale yapılmasına ve şehre bazı

[967] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 40.
[968] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 56*.
[969] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 7.
[970] Davut Hut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), 107-144.
[971] Sevim Erdem, *Sultan II. Abdülhamit Devri (1876-1908) Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri* (Elezığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 374.
[972] Vassâf, *Hicaz Hatıratı*, 125.
[973] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 438.
[974] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 460, Gömlek No. 52/2. (H-09-06-1290).

ailelerin yerleştirilmesine karar verilmiştir.[975] Kızıldeniz'in batı sahillerinde bulunan, içinde çarşı ve pazarı olan, Süveyş ile Ayzab şehirleri arasındaki önemli bir sahil şehriydi. Mısır'dan Nil üzerinde bulunan Kus şehrine en yakın Kızıldeniz limanıydı. Mısır ve Kuzey Afrikalı hacıların en önemli güzergâh menzillerindendi.[976] Medine limanı olarak bilinen Yenbu'nun tam karşısında bulunduğu için hacıların ulaşımında önemli bir yerdi. Ayrıca ticaret ve Yukarı Mısır'dan Haremeyn'e gönderilen tahılların sevki için kullanılmaktaydı. Süveyş Kanalı'nın açılması üzerine önemini kaybetmiştir. Bununla birlikte sonraki dönemlerde kullanıma tamamen kapanmamış, senbuk adındaki küçük deniz ulaşım vasıtalarıyla işlevini sürdürmüştür.[977]

III-GÜVENLİK

A. GÜVENLİĞİ BOZAN UNSURLAR

1. Doğal Afetler

Hacılar, karayoluyla hacca giderlerken sel, açlık, susuzluk, soğuk, sıcak, develerin ölmesi ya da kaybolması, kum fırtınaları ve hastalık gibi birçok tehlikelerle karşılaşmaktaydı.[978] Örneğin 924/1518 yılında Kahire üzerinden hareket eden hacılar açlık, hastalık, develerin telef olması, aralıksız yağmur ve bedevî saldırı gibi birçok olumsuz durumla karşı karşıya kalmış ve zor anlar yaşamışlardı.[979] Ayrıca yolculuk esnasında hayvanların tırnaklarının kırılması, şişmesi ve develerin yürüyemez olması ve vahşi hayvan tehlikesi de kara yolculuğunun önemli sorunlarındandı. Nitekim 1298/1880'de Mısır hac kafilesindeki develer yolculuk esnasında yorgunluktan ölmüşlerdi.[980] Deniz yolculuğunda ise rüzgârın esmemesi, suyun bitmesi, şiddetli fırtınalar ve hacıların bindiği ticaret gemilerinin mal indirmek ve yüklemek için birçok

[975] Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 172.
[976] Nihal Şahin Utku, *Çöl, Gemi ve Tacir Kızıldeniz* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 436.
[977] Muhsin, *Afrika delili*, 192.
[978] Belhamissi, *Cezâir min hilâli rıhlâti'l-Mağribiyye fi'l-ahdi'l-Osmaniyye*, 75.
[979] Davis, *Hasan el-Vezzan Nam-ı Diğer Afrikalı Leo İki Kültür Arasında Bir Oyunbaz*, 38.
[980] Ukle denilen yerde sekiz deve sonraki gün on deve ölmüştü. Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 136.

limana uğramak suretiyle hacıları uzun müddet beklemek zorunda bırakması en önemli meseleler olarak sayılmaktaydı.[981]

Hacılar, kışın yolculuk ettiklerinde aşırı soğuklarla karşılaşmakta ve yeri geldiğinde gece ısınmak için etraflarında ateş yakmaktaydılar.[982] Bazı seneler aşırı soğuk sebebiyle ölümler dahi meydana gelmekteydi. Nitekim 928/1521'de pahalılık ve develerin ölümü yüzünden hacılar çok zahmet çekmişlerdir. Akabe'den çıktıktan sonra soğuk ve fırtınaya yakalanmışlar ve bu sebeple çok sayıda hacı vefat etmişti. Ardından Akabe'den Kahire'ye gelene kadar 80 kişi ölmüş, kalan hacıların çoğu da hastalanmıştı.[983]

Sudan'ın bazı bölgelerinde yağmurlar çok şiddetli yağdığı için insan ve hayvanların telef olmasına sebep olmakta, hac yolcuları da bu yağmurlardan etkilenmekteydi.[984] Nitekim bir hac kervanı Sudan civarında konakladığı esnada şiddetli bir şekilde yağmur yağmış ve çadırlar çamur içinde kalmıştır.[985] 960/1552 yılında Mısır hac kafilesi hacdan dönerken bir vadide geceledikleri esnada sel sularının baskını üzerine eşyaları ve develeri denize doğru sürüklenmiştir.[986] Mısır halkı hacıları karşılamak için hazırlanırken meydana gelen sel felaketi sebebiyle hac emirinin çadırı sele kapılmış ve birçok mekân sular altında kalmıştır.[987] Ayrıca Mustafa Bey'in Mısır hac emirliği zamanında (985-989/1577-1581), yolculuk esnasında şiddetli yağan yağmurdan oluşan seller nedeniyle Şam ve Mısır kafilesinde boğulma vakaları meydana gelmiş ve bazı hayvanlar telef olmuştur. 1196/1781 senesinde ise Mekke'den Medine'ye gidiş yolunda vuku bulan sel sebebiyle hacıların ve develerin yarısı telef olmuştur.[988]

Kum fırtınaları, kervanların yolunu kaybetmelerine sebep olmakta ve hacıları zor duruma sokmaktaydı. Evliya Çelebi, Mısır hac güzergâhında bulunan ve büyük bir alanı

---

[981] Ebû Basir Mborali Kâmî, "Rıhletü'l-hacci min şarki İfrikıya ilâ bilâdi'l-Harameyni'ş-Şerifeyni turuka'l-mesârati'l-vesâili", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 2/59-78.
[982] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 111.
[983] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/430.
[984] Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016), 168.
[985] Şerife Eoğlu Memiş, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrâhim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış* 13/26 (10 Haziran 2020), 267-298.
[986] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 110.
[987] Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 203.
[988] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 50-160.

kaplayan Tih Sahrası'nın içinde şiddetli rüzgârlar eşliğinde kum fırtınalarının meydana geldiğini bildirmiştir.[989] Ahmed Salahaddin Bey, kum fırtınasının bazı durumlarda kafilenin bir kısmını kumlar altında bıraktığını ve kafilenin fırtınadan korunmak için fırtına başlayınca olduğu yerde durarak develerin başlarını içeriye çevirerek daire oluşturduğunu aktarmıştır.[990]

Sıcak rüzgârlar da hacıları olumsuz etkilemekteydi. Evliya Çelebi'nin hacca gittiği sene kış mevsimi olmasına rağmen 17 hacı samyelinden vefat etmiştir. Bunun üzerine Evliya Çelebi, Nar Vadisi menzilinin gerçekten nar (ateş) vadisi olduğunu söylemiştir.[991] Abdurrahman Paşa da Şam hac kervanını Medine'den el-Ula menziline götürdüğü esnada şiddetli kızgın bir fırtınayla karşılaşmış ve bu esnada yetmiş hacı vefat etmiştir.[992]

Afrikalı hacıların hac yolculuğu için kullandığı Akdeniz ve Kızıldeniz üzerinde devamlı fırtınalar görülmekteydi. Fas, Endülüs gibi yerlerden deniz yoluyla gelen hac yolcuları 30 gün süren deniz yolculukları yapmaktalardı.[993] Denizlerde yaşanan fırtınalar hacılara zor anlar yaşatmaktaydı. Birkaç örnek verecek olursak 1264/1847 yılında hacı taşıyan bir gemi fırtınaya yakalanmış ve Hudeyde limanı yakınlarında batma durumuna gelmiştir. 1298/1880'de aralarında Ferhat Mirza'nın kızının da bulunduğu İranlı hacılar, Kızıldeniz üzerinden yolculuk yaptıkları esnada Hint Okyanusu'nda büyük bir fırtınayla karşılaşmış ve bütün hacılar korkudan secdeye kapanmışlardır. Hindistan'dan gelen el-Fil isimli geminin 1332/1913 senesinde Kamaran adası yakınlarında karaya oturması yüzünden hacılar Arafat vakfesine yetişememişlerdir.[994]

Bazı senelerde denizlerde yaşanan fırtınalar ölümlere sebep olmaktaydı. Nitekim 1274/1857 yılında İstanbul'dan Mısır'a gidip dönmekte olan Kars isimli bir Osmanlı vapuru, içinde dört yüz kadar yolcu olduğu halde şiddetli dalgalar karşısında batmış ve

[989] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/905.
[990] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 111.
[991] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/883.
[992] Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -II: Maan-el-Ulâ Hattı*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 2/66.
[993] David Abulafia, *Büyük Deniz : Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2012), 350.
[994] Esra Doğan, "Osmanlı'nın Mekke Deniz Kapısı Bab'ül Mendeb", *Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu Bildiriler*, ed. Ayşenur Şenel - Şükrü Çavuş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 159-189.

hacılardan ölenler olmuştur.[995] 1326/1908 yılında da Fas'ın Tanca şehrinden hac yolcularını alarak Mısır'a doğru giden Sardinia isimli gemi, Malta yakınlarında kayalıklara çarpması sonucu batmış ve yüz hacı hayatını kaybetmiştir.[996] Kaynaklarda bu hususla ilgili çok sayıda örnek bulmak mümkündür.

Bazı yıllar hac yollarında ve Haremeyn'de kuraklık ve kıtlık yaşanmakta ve bunun sonucunda hayat şartları her geçen gün pahalılaşmaktaydı. Örneğin 924/1518 ve 924/1519 yıllarında Mekke'de pahalılık artmış, bir yük un 40 dinara, bir yük buğday 10 eşrefîyeye yükselmiştir. Aynı şekilde diğer mal ve zahirelerin de fiyatları artmıştır. Sayısız deve ölmüş, deve kirası 40 dinara ve bir sene sonra 120 dinara çıkmıştır. Mekke emiri pahalılık yüzünden hac mevsimi sonunda hacılardan kimsenin Mekke'de kalmamasını ilan etmiştir. Kâbe'ye mücavir olanların çoğu şehirden ayrılmış, bedevîler yollarda hacılara zulmetmiş ve hacılar için zor bir yıl olmuştur.[997]

Hacılar, yolculukları esnasında sık sık açlık ve susuzlukla karşılaşmışlardır. Özellikle Uhaydir ile Medâin-i Sâlih kalesi arasında su sorunu olduğu için bu bölgede çok fazla hacı ölmekte ve hayvan telef olmaktaydı.[998] Örneğin 927/1520 ile 959/1551 yılları arasında şiddetli kuraklık meydana geldiği için susuzluktan ölen hacılar dahi olmuştur.[999] 1055/1645'te de Mekke'de kıtlık ve çekirge istilası yaşanmış, hacılar zor anlar yaşamış ve pahalılık baş göstermiştir. Bedri Hallak'ın anlatımına göre 1154/1741 yılında büyük kıtlık yaşanmış ve hacılar bu durum karşısında zorluk çekmişlerdir. Özellikle 1156/1743 senesinde yaşanan kıtlıkta hacılar üç hurmaya bir Mısriyye fiyatı ödemişlerdir.[1000] 1155/1742'de ise yaşanan susuzluk üzerine ulemadan bazıları bu yıl hac yapılmaması gerektiğine dair fetva vermiştir.[1001]

Osmanlı Devleti, kıtlık zamanlarında ihtiyaç sahibi hacılara yardımcı olmaya çalışmıştır. Örneğin 973/1566 yılında yaşanan kıtlık sebebiyle fakir hacılara verilmek

---

995 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 13-20,* 74.
996 Kargılı, Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu, 45.
997 İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur,* 5/228-286.
998 Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri*, 185.
999 İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur,* 5/376.
1000 Şeyh Ahmet el-Bediri el-Hallak, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar Berber Bediri'nin Günlüğü 1741-1762*, çev. Hasan Yüksel (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 4.
1001 Avvaz Salih Ali Sâlih, *Tarîku'l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi'l-Funci el-İslâmiyyeti fi'l-fetrati (910-1236/1504-1821)* (Hartum: Câmiatü Ümmü Derman, 2011), 56.

üzere Haremeyn vakıflarından karşılanan peksimetlerin artık verilememesi üzerine bu peksimetler için gerekli buğday Evkaf-ı Hümâyûn'dan karşılanmıştır.[1002]

2. Saldırılar

a. Urban Saldırıları

Arabistan'da çöllerde çadırda yaşayan çeşitli bedevî Arap kabilelerine "urban" ismi verilmiştir.[1003] Ahmed Salahaddin Bey'in ifadesiyle bunlar yapacak işi olmayan, aç ve genellikle çapulculukla geçinen, kendilerinden zayıf olanları soyan ve adam öldürmekten çekinmeyen kimselerdir.[1004] İslam Tarihi boyunca çok sayıda urban saldırıları olmuştur. Bunlardan bazıları aşağıda ele alınmıştır.

Osmanlı döneminde urban saldırısı ilk olarak 923/1517 yılında gerçekleşmiştir. Urban eşkıyaları, Mısır hac kafilesinin dönüşünü haber veren müjdeciyi Kahire'ye sokmamışlar, ardından da hacılardan haber alınamamıştır.[1005] 924/1518'de de hac kafilelerinin dönüşü esnasında bedevîlerin saldırması üzerine Mısır valisi Hayır Bey, Ezlem'e özel bir birlik göndererek hacıları korumaya çalışmıştır.[1006]

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarının yoğun olduğu özellikle uzun savaşların yaşandığı dönemlerde urban, saldırılarını daha çok arttırmıştır. Nitekim böyle bir dönemde Faslı âlim Ayyaşi (ö. 1090/1679), 1073/1662 yılında Medine'yi ziyaret ettiği esnada urban, hac kafilesinin yolunu kesmiş ve birçok kişiyi öldürmüştü.[1007] Ayrıca güzergâh üzerindeki bazı yerler urban saldırılarının yoğun yaşandığı noktalardı. Örneğin Akabe kalesinin etrafında en azılı urban kabilelerin bulunduğu aktarılmıştır. Özellikle Vech kalesinden sonra hırsızlık amacıyla urbanın saldırıları artmış ama Mısırlı

[1002] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 5, Hüküm. 895. (H-06-07-973).
[1003] Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 159.
[1004] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 104.
[1005] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 275.
[1006] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/256.
[1007] Faslı mutasavvıf, fakih ve muhaddis olan Ebû Sâlim Ayyâşi, yaptığı hac yolculuklarını er-Rihletü'l-Ayyâşiyye adlı seyahatnamede toplamıştır. Abdülhâdî Tâzî, *Rihletü'r-Rihlâti Mekke fi Mie Rihle Magribiyye ve Rihle* (Riyad: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 2005), 201.

askerlerin müdafaası üzerine geri püskürtülmüşlerdir.[1008] Evliya Çelebi'nin içinde bulunduğu Mısır hac kafilesinin de Ebû'l-Hatib nehrinin yakınında yerleşen urban tarafından yolları kesilmişti.[1009] Urban saldırıların en şiddetli olanı 1113/1701'de Ula mevkiinde gerçekleşmiştir. Nitekim bu saldırıda hacılardan kimisi esir olmuş, kimisi hayatını kaybetmiş, kimisi de açlıktan vefat etmiştir. Öyle ki ölenlerin sayısı 30 bine ulaşmıştır.[1010] Bu olayın meydana gelmesine Şam hac emiri Çerkez Hasan Paşa'nın tedbirsizliğinin sebep olduğu belirtilmiştir. Çerkez Hasan Paşa, urbana surrelerini vermemiş ve bunun üzerine urban da hacılara saldırmıştır.[1011] Bu olay nedeniyle Çerkez Hasan Paşa'ya "hacıkırdıran" lakabı verilmiştir.[1012]

En yoğun urban saldırıları 17. yüzyılda gerçekleşmiştir. Nitekim urbandan Aneze ve Şammar kabileleri 1112/1700, 1115/1703, 1171/1757 ve 1188/1774 yıllarında hac kervanlarını yağmalamışlardır.[1013] Özellikle 1171/1757'de Hicaz bölgesinde yaşanan kuraklığın da etkisiyle urban eşkıyası hac kafilelerine saldırarak hacıları soymuş, bir kısmını öldürmüş bir kısmını da ölüme terk etmiştir.[1014] Burada ölen hacıların 20 bin civarında olduğu ve ölenlerin arasında Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) kız kardeşinin de yer aldığı ifade edilmiştir.[1015] Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Şam valisi ve hac emiri olarak görevlendirdiği Çeteci Abdullah Paşa, 1172/1758'de urbanı ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.[1016]

Mısır hac kafilesi 18. yüzyılın farklı tarihlerinde urban saldırılarına maruz kalmıştır. Örneğin 1203/1788 yılında Mısır hac kafilesine Süveyş yakınlarında urban saldırmış,

---

[1008] Avatıfe binti Muhammed Yusuf Nevvab, *Kitebû'r-rıhleti fi'l-Mağribi'l-Aksa masdarun min masadirin tarihi'l-Hicaz fi'l-karneyni'l-hadi-aşara ve's-seni-aşara'l-hicriyyin* (Riyad: Daratü'l Meliki'l Abdülaziz, 1429), 224.

[1009] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - Isfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz - Van,* ed. Seyyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 4/1/65.

[1010] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 60.

[1011] Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme - Metin (1106-1133/1695-1721),* ed. Mehmet Topal (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 634.

[1012] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri,* 60.

[1013] Güner, *Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suudiler (1744-1819),* 84.

[1014] Suraıya Faroqhı, "Kırsal Yaşam", çev. Fethi Aytuna, *Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, ed. Suraıya Faroqhı (İstanbul: Kitapyayınevi, 2011), 3/444.

[1015] Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Hikâyesi*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak (İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1995), 72.

[1016] Bu olayı ayrıntılı tahkik etmek için bu makaleye bakınız. Mustafa Güler - Fatih Özaslan, "1757 Yılında Şam Hac Kafilesi ve Hicaz: Tedbirler ve Olaylar", *İçtimaiyyat* 7/2 (2023), 381-393.

hacı ve tüccarların mallarını yağmalamış ve birçok hacıyı da esir almıştır. Aynı yıl Mağrib hacıları da Bulak yakınlarında urban saldırılarına uğramıştır. 1208/1793'te de Meğayir-i Şuayb menzili yakınlarında Mısır hac kafilesine urban saldırarak hacıları soymuş ve Mısır hac mahmili kırılarak kullanılamaz hale gelmiştir. Hacılardan birçok kişi öldürülmüş ve esir edilmiştir. Esir alınmayarak bırakılanlar aç ve susuz bir şekilde yollara düşmüştür.[1017]

Yirminci yüzyılın başlarında Cidde ile Mekke arasında bulunan Bahre mevkiinde urban, bir hac kafilesine saldırarak değerli eşyalarını aldıktan sonra aralarında Mısırlı ve Sudanlı hacıların bir kısmını öldürmüştür. Mısır hac emiri İbrâhim Rifat Paşa, zor durumda kalan bu insanlara yardım ettiklerini, yaralarını sarmaya çalıştıklarını ve doktorlarının onları bedava tedavi ettiklerini ifade etmiştir.[1018] Benzer bir olay 1332/1914'te gönderilen bir telgraf notundan anlaşıldığına göre Medine'den hareket eden surre, Hicriye Boğazı'nda urban eşkıyası tarafından saldırıya uğramış, bütün gün süren çarpışmanın sonucunda asker tarafından geri püskürtülerek surrenin salimen Mekke'ye varması sağlanmıştır.[1019]

Medine ahalisine gönderilen hububat Yenbu iskelesine indirilmekte ve buradan Medine'ye develerle taşınmaktaydı. Bedevîlerden bazıları bu hububatı ele geçirmek için saldırılar yaptığından Osmanlı Devleti bu saldırıları engellemek için önlemler almaktaydı.[1020] Bunlardan anlaşıldığı üzere urbanın hac kafilelerine saldırmaları sadece hacıları zor duruma sokmamış aynı zamanda Mekke ve Medine ahalisini de yiyecek kıtlığıyla karşı karşıya bırakmıştır.[1021]

Urbanı idare etmede önemli bir görev de Mekke şeriflerine verilmiş ve eğer urban kabileleri asayişi bozarsa, Mekke şerifleri asayişi sağlamakla görevlendirilmiştir. Görevinde başarılı bulunanlar samur hil'at ile taltif edilmiştir. Mekke şerifleri de bazen görevini kötüye kullanmışlardır. Nitekim Evliya Çelebi, 1081/1670 yılında Yenbu'ul-

[1017] Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997), 2/248-378.
[1018] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 470*.
[1019] BOA, *Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Yedinci Şube [DH.EUM.7.Şb.]*, No. 2, Gömlek No. 19. (H-21-12-1332).
[1020] Tarıg Idris Abdalla Gabreel, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Hâkimiyetinde Sudan* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 164.
[1021] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 8.

Ber mevkiinin ilerisinde Mekke şerifi Hamude'nin urbanla anlaşarak Mısır hacılarına baskın yaptıklarını ve hacıların çoğunu öldürdüğünü ifade etmiştir. Bu olayda Mısır hac kafilesinde bulunan altı yüz kadar asker, birçok hacı ve hac kafilesi görevlilerinden binden fazla kişi şehit edilmiştir.[1022]

Şam ve Mısır hac yolunun emniyetini sağlamak, hacıları urban tecavüzünden korumak için hac güzergâhı üzerinde bulunan kabilelere surre verilmekteydi. Urbana verilenler surre defterlerine kaydedilmekte ve her yıl verilenler de duruma göre değiştirilmekteydi.[1023] Örneğin 1323/1905'te surre kethüdası olan Ahmed Salahaddin Bey, Ahdar kalesinde Benî Atıyye kabilesine; Hediye Eşmesi kalesinde de bazı urban kabilelerine surreden para ve elbise dağıttıklarını ifade etmiştir.[1024] Ayrıca Osmanlı Devleti, urbandan bazılarına hac yollarında iş imkânı vererek onları güvenlik gücü olarak kullanmış böylece urbanın eşkıyalık yapmasını engellemiştir.[1025]

Surre verilmediği vakitler urban, hac kervanlarına saldırarak hacılara zor anlar yaşatmaktaydı. Örneğin bazı urban kabileleri 1194/1780 yılında surrenin verilmemesini ileri sürerek Mısır hac kervanına saldırmış ve 10 saat süren çatışmaların sonucunda birçok asker ve hacı hayatını kaybetmiştir.[1026] Cüdeyde bölgesindeki urban da 1255/1839 senesinde surrelerinin verilmemesi üzerine Medine ile Cidde arasına inerek yol kesmiş ve Medine halkına ait hurma mahsullerine zarar vermişlerdir. Ancak 1257/1841'de urbana eski surrelerinin verilmesi üzerine bu yağmalama durdurulabilmiştir.[1027] Sonrasında 1260/1844'te de surre verilmediği için hacıların yolunu kesen urbana atiyyelerin verilmesi üzerine hac kafilesi hareket edebilmiştir.[1028] Benzer bir örnekte de 1317/1899 yılında urbandan bazıları surrelerinin verilmemesini bahane ederek Mekke'den Cidde ve Medine'ye gitmekte olan Cava ile Hind hac

[1022] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/883.
[1023] 1855 yılında Meclis-i Vala tarafından gönderilen bir talimatnâmede urbana her sene üç taksitte ilki Mekke-i Mükerreme'de sâni avdette Maan'da sâlisi Şam'da verilmekte iken bu sene ise surrenin üç taksitte verilmesi uygun görülmüştü. Taksit-i ûlâ Mekke-i Mükerreme'de sâni ba'del hac Şam-ı Şerif'te ve sâlisi sene-i âtiyede mevsim-i hacda verilmesi kararlaştırılmıştı. BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı [A.}MKT.MVL]*, No. 75, Gömlek No. 45. (H-30-01-1272).
[1024] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 116.
[1025] Semira Fehmi, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 273.
[1026] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/83.
[1027] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac,* 220.
[1028] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 94, Gömlek No. 4716. (H-23-11-1260).

kafilelerine saldırmışlardır. Ayrıca surre ödenmediği takdirde Medine ile Yenbu arasındaki yolu kullanıma kapatacaklarını bildirmişlerdir.[1029]

Bazı yıllar urbandan bir kısmı surrelerinin eksik olduğunu söyleyerek hac kafilelerine saldırmaktaydı. Nitekim bazı urban kabileleri 1201/1786 yılında Mısır'dan gönderilen surrenin eksik verilmekte olduğunu öne sürerek hac kafilelerine saldırmaya başladığı için Mısır hac kafilesi Medine'yi ziyaret edememişti.[1030] Urban saldırılarının arttığı bu sene Mısır hac emirine sahil yolu yerine Şam hacılarının kullandığı yolu kullanması istenmesine rağmen o bu emre uymamıştı. Bunun üzerine Medine'ye birkaç menzil kala Mısır hac kafilesi urban tarafından saldırıya uğrayarak yağmalanmış, birçok hacı ölmüş ve hayvanlar telef olmuştu.[1031] Şam hac emiri Cezzâr Ahmed Paşa, eşkıyanın üzerine giderek Mısır mahmilini kurtarmış ve onları Mısır'a göndermiştir.[1032]

Bazı seneler urbana surreleri tam verilmesine rağmen hacılar saldırıya uğramışlardır. Nitekim Nesim kabilesi 966/1559'da surre almasına rağmen hac kafilelerine saldırmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, hac kafilesini korumak için Mehmed Çelebi'den gerekli sayıda sipahi görevlendirmesini istemiştir. Bu olay yaşanana kadar hac kafilesinde yüz sipahi ile 150 yeniçeri görevlendirilirken bu sene ek olarak 50 sipahi asker acilen hazırlanarak gönderilmiştir.[1033]

Urbanı eşkıyalık yapmaktan alıkoymak için farklı urban kabilelerinden görevlendirmeler yapılmaktaydı. Örneğin urban liderlerinden Ganim b. Mafyan'ın 1243/1827 yılında Medine yolunu keseceği haberleri üzerine Medine muhafızı olan Ali Ağa, Cüdeyde urbanına 500 kese akçe vererek Ganim b. Mafyan'ı durdurmak için görevlendirmiştir. Haremeyn'e gönderilen hububatın nakledilmesi önem arzeden bir görevdir. Medine yollarında develerle hububat nakletmek için de urbandan Şeyh Vasıl ile antlaşma yapılmıştır.[1034]

[1029] BOA, *Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı [Y.PRK.ASK]*, No. 151, Gömlek No. 79. (H-21-01-1317).
[1030] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/132.
[1031] Halil İbrahim Erol, *Mısır'da Tarihyazımı : Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine* (Ankara: İlem Yayınları, 2021), 184.
[1032] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/201.
[1033] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 3, Hüküm. 317, (H-27-12-966).
[1034] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 231.

Osmanlı Devleti, urbanın davranışlarını düzeltmek için urban kabilelerine Kur'an cüzü ve mevsimlik hocalar göndermekteydi. Bu öğretmenlerin sayısı 48 iken Sultan Abdülazîz devrinde bu sayı 60'a çıkarılmış ve ayrıca urban kabilelerine bin adet Kur'an cüzü gönderilmişti.[1035]

Osmanlı Devleti, güzergâh üzerinde yaşamakta olan bazı kabile şeylerine idarecilik vererek düzeni sağlamaya çalışmıştır. Faysal b. Türkî ve Faysal b. Reşid görevlendirilen urban şeyhlerindendir.[1036] Görevlendirilen liderlerin arasında bazı dönemlerde anlaşmazlık çıkması urbanın saldırmasına neden olmuştur. Nitekim İbn Reşid ile İbn Suud aralarında çekiştikleri için urban, hac kafilelerine saldırmış ve bu sebepten 1320/1902'de bazı hac yolları emniyetsiz hale gelmiştir.[1037]

Hac kafilesinde bulunan muhafızlar urbanı hac kafilesine saldırmaktan genellikle caydırmaktaydı. 1119/1707 yılında Nâtık Mehmed Efendi, Akabe menzilinde urban tarafından saldırıya uğradıklarını ama Mısır vilâyeti askerleri tarafından geri püskürtüldüklerini ifade etmiştir.[1038] 1300/1882'de ise Mısır hac kafilesi Feri yolu üzerinden Medine'ye dönmekte iken urbandan bazısının hac kafilesine saldırması üzerine çıkan çatışma sonunda urban kaçmak zorunda kalmıştır. Ardından bu olayların tekrar etmemesi için derbendlerdeki asker sayısı artırılmıştır.[1039]

Urban yol kestiğinde hacıları kurtarmak için özel askerî birlikler oluşturulmaktaydı. Evliya Çelebi, Mısır hacılarını karşılamaya giden Akabe ağasına urban eşkıyasının baskın yaptığını, Mısır'a haber ulaştırılması üzerine eski hac emiri Yûsuf Bey'in iki bin askerle üç günde yardıma yetiştiğini, urban eşkıyasını bozguna uğrattığını ve hacıları sağ salim Mısır'a getirdiğini ifade etmiştir.[1040]

Urban eşkıyasının saldırılarının arttığı bölgelerde askerî birlikler artırılmaktaydı. Hicaz valisi Saffet Paşa, Mekke ile Cidde arasında gitmekte olan Hind tüccarlarına ait ticaret eşyalarıyla yüklü develerin urban eşkıyasının eline geçmesi üzerine Mekke ile Medine

[1035] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 232.
[1036] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 234.
[1037] Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnamesi*, ed. Bayram Ürekli - Ahmet Çaycı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 198.
[1038] Nâtık Mehmed Efendi, *Tuhfe-i Nâtık Bir Osmanlı Seyyahının Gözüyle Hac Menzilleri*, 103.
[1039] BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilâyetler [Y.PRK.UM]*, No. 5, Gömlek No. 83. (H-26-04-1300).
[1040] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 10/2/1111.

güzergâhlarında bu tarz işlemlerin görülmemesi için hızlı bir şekilde 120 zabtiye askerini görevlendirmiştir. Ayrıca Asakir-i şahane için gerekli hınta (buğday) ve şairlerin (arpa) acil olarak gönderilmesini istemiştir.[1041] Benzer bir olayda Şerif Abdullah ve Cidde valisi Ebubekir Paşa 1241/1825 yılında Mekke ve Medine civarında yaşayan urbandan isyan eden Harb kabilesiyle mücadele etmek için hac emiri İsmâil Paşa'dan asker, zahire ve para istemişlerdir. Bunun üzerine serasker olarak Sayda valisi Süleyman Paşa'nın gözetiminde bin süvari ve yedi bin piyadeden oluşan bir birlik oluşturmuştur. Bu askerlerin iktiza eden deve bahası ve zehâir ve çadırların tahmili için lüzum olan deve kirası 685.784 kuruş tutmuştur.[1042]

Urbanı caydırmak için hac kervanında ve menzillerde toplar bulundurulmaktaydı. Nitekim Medine hac yolunda urban eşkıyasının 1042/1632'de yaptıklarına Medine'de üç yüz kadar az sayıda asker bulunduğu için Medine askeri cevap verememiş ancak hac kafilesinde bulunan toplar sayesinde urban eşkıyası durdurulabilmiştir.[1043]

Yakalanan urban eşkıyası ibret olması için ağır cezalara çarptırılarak halka teşhir edilmekteydi. Kâzım Karabekir, hac yollarını kesen eşkıya üzerine zabtiye ve topçuların gönderilmesi suretiyle eşkıyanın yakalatıldığını ve kesik başlarının Mekke'de kışlanın önüne asıldığını bildirmiştir.[1044]

b. Korsan Saldırıları

Denizlerde hırsızlık ve soygunculuk işlerinin yapılması korsanlık olarak adlandırılmaktadır. Hükümet merkezinden uzak yerlere yetkililerin ulaşımının zor olması korsanların hareket alanını genişletmekteydi.[1045] Deniz yolculukları tehlikelerle ve özellikle Akdeniz, korsanlarla doluydu. Deniz yolculuğunda özellikle Malta

[1041] Cidde'den Mekke'ye çıkan kafileye eşkıya tarafından tassallut vukuuyla 12 deve ahz olunmuş. Eşkıyanın kurşunlarıyla cerh olunan bir Hintli hacı esnay-ı rahda vefat etmişti. BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilâyetler [Y.PRK.UM]*, No. 12, Gömlek No. 90. (H-02-12-1305).

[1042] Ayrıca bu seneye kadar Hicaz'da Mısır askeri görevlendirilirken bu sene Şam askeri görevlendirilmiş, bunun sebebi sorulmuştu. BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 706, Gömlek No. 30. (H-29-12-1241).

[1043] Dalyan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk,* 202.

[1044] Karabekir, *Hayatım*, 41.

[1045] Rıcherd C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 23.

korsanlarının saldırıları hacılara zorluklar yaşatmaktaydı. Öldürme, yağmalama, esir alma karşılaşılan en önemli sorunlardandı.[1046]

Özellikle Akdeniz'de korsan faaliyetleri her dönem varlığını göstermiştir. Örneğin Frenklerden Kilyam Ciba isimli bir korsan dört yüz Mağribli hacıyı taşıyan tekneyi Akdeniz'in doğusunda ele geçirmiştir. Ardından hacıları esir olarak satışa çıkardığını gören *Kitâbü'l-İtibâr'ın* müellifi Üsame b. Münkiz (ö. 584/1188) birkaçını kendisi ve birkaçını da Emîr Muînüddin için satın alarak azat etmiş ve bu iş için 120 dinar masraf yapmıştır.[1047] Hasan el-Vezzân, 927/1520'de hac dönüşü esnasında Fas'a giderken, Tunus'un Cerbe Adası civarında Sicilyalı korsanlarca esir edilmiş ve Papa X. Leone'ye (ö. 1521) hediye edilmiştir.[1048]

Halil İnalcık, Osmanlıların İnebahtı Savaşı'ndan sonra Akdeniz'de üstünlüklerini kaybettiklerini, bunun sonucu olarak Kuzey Afrika'da bulunan Cezayir, Tunus ve Trablus eyaletleriyle bağlarının zayıfladığını, 978/1570 yılından sonra ise Malta Şövalyeleri ve Aziz Stefan Tarikatı'nın Akdeniz'de Osmanlı'nın deniz yollarını tehdit etmeye başladığını, ardından İngiliz ve Hollandalı korsanların da Akdeniz'de korsanlık yapmaya başladığını ifade etmiştir.[1049] Ayrıca Avrupalı korsanlar Osmanlı donanmasının zayıflamasından yararlanmış ve Akdeniz'in doğusuna doğru akın etmeye başlamışlardır.[1050]

Osmanlı ile Habsburg arasında 988/1580'de yaşananlar, Akdeniz'deki resmî savaşların bitmesi, Akdeniz'de ticaret ve hac yollarının korunmasını amaçlayan çalışmalar yapılmasına imkân vermiştir.[1051] Fakat bu çalışmalara rağmen 992/1584'te Trablusgarp valisi olan Ramazan Paşa'nın zevcesini taşımakta olan bir gemi Venedik donanması

[1046] Sâmiye Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli kütübü'r-rihleti fi'l-ahdi'l-Usmaniyye (1518-1830)* (Musila: Câmiatü Muhammed Buzayef, 2019), 54.

[1047] Üsame İbn Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, çev. Selahattin Hacıoğlu (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları, 2006), 137.

[1048] Salvatore Bono, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, çev. Betül Parlak (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 358; Mustafa L. Bilge, "Hasan el-Vezzan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/359.

[1049] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 48.

[1050] Molly Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar Bir Akdeniz Tarihi*, çev. Ayşe Betül Sayın (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 95.

[1051] Eda Özel, "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Osmanlı Korsanları", *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -2* 52 (2010), 229-245.

tarafından ele geçirilerek içinde bulunanların çoğu öldürülmüş ve kadınlara kötü davranılmıştır.[1052] Ardından 1017/1608'de de Saint-Etienne korsan gemisi, Rodos yakınlarında hacıları taşıyan bir gemiyi ele geçirmiştir.[1053]

17. yüzyılda Akdeniz'de korsan faaliyetleri şiddetlenmiştir. Merkezleri Malta olan korsanlar Osmanlı Devleti'ne rağmen Mısır ile Suriye sahillerini basmaktan çekinmemiş, Mısır ve Şam arasındaki gemilere saldırmış, hacıları esir almış ve Müslümanların mallarına el koymuşlardır.[1054] Akdeniz üzerinde hac ve ticaret güzergâhı belli olduğu için korsanlar avlanmak için beklemekteydi. Nitekim 1054/1644'te Haremeyn'e gönderilecek hediyeler; içerisinde birçok haremağası, saraya mensup hanım, asker ve hac yolcularıyla birlikte bir gemiye bindirilmiş ve Kahire'ye doğru hareket ettirilmiştir.[1055] Rodos civarında Malta korsanları gemiye saldırarak Kaptan İbrâhim Çelebi başta olmak üzere 600 kişi bu saldırıda şehit olmuş 60 kişi esir edilmişti. Yolculardan biri de Mekke-i Mükerreme kadılığı için gemide bulunan Esîrî Mehmed Efendi'dir.[1056] Benzer bir örnekte İstanbullu Mustafa Çelebi, deniz yoluyla hacca giderken Mısır açıklarında korsanlara esir düşmüştür. Deniz yolunda korsanlara esir düşenlerden ekmekçi Ali b. Şaban ise 14 yıl esaretin ardından hürriyetine kavuşmuştur.[1057]

Kötü örneklerden biriside 1106/1694 yılında İskenderiye'den dönmekte olan hacılar Hollanda korsanları tarafından yakalanmış ve esir edilmiştir. İlk başta her biri için fidye olarak 8 realilik 25 pezzi bedel biçilmesine rağmen, sonrasında korsanlar bu antlaşmadan vazgeçerek fidye bedelini artırmışlardır. 1129/1716'da da Tunus, Cezayir ve Mısır arasında hac yolcusu taşıyan bir Fransız gemisinin Sicilya'da deniz kazası geçirmesi üzerine Müslüman hac yolcuları yakalanarak köle yapılmıştır. Bu hac yolcuları 159 erkek, 36 kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Tunus beyi bu karışıklığı

[1052] İdris Bostan, "Garb Ocakları'nın Avrupa Ülkeleri İle Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa*, ed. Şakir Batmaz (Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013), 61-75.

[1053] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990), 2/155.

[1054] Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2/153.

[1055] Jean Chardin, *Chardin Seyahatnâmesi*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 78.

[1056] Ali İhsan Karataş, "Şeyhülislâm Esîrî Mehmed Efendi ve Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 1-43.

[1057] Nevzat Erkan, "Haccın Meşakkat Boyutunun Kadı Sicillerine Yansıması", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 309-339.

çözmek için uğraşsa da bir sonuç alamamıştır.[1058] Benzer bir olay ise 1198/1783 senesinde Fas'tan hac için yola çıkan 612 kişi, Malta korsanları tarafından esir alınmıştır. Korsanların istediği 273.058 riyali göndermelerine rağmen korsanlar esirleri teslim etmemiş ve bu olay üzerine Fas sultanı Osmanlı'dan yardım istemiştir.[1059]

Korsan saldırıları hacıların Akdeniz'i kullanmalarını engellemekteydi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Akdeniz'i emniyetli hale getirmek için farklı çalışmalar yapmıştır. Bu kapsamda Dimyat ve Reşid limanları başta olmak üzere Akdeniz'in bazı limanlarında askerî gemiler hazır bekletilmiştir.[1060] Özellikle Mısır beylerinden korsan saldırılarını engellemeleri, hacı ve tüccarların yol güvenliğini sağlanmaları hususunda devamlı çalışma yapmaları istenmiştir. Örneğin 985/1577 yılında Antalya ile Mısır arasında korsanların hüccâc ve tüccar taifesine sürekli zorluk vermeleri üzerine, Mısır beylerine suçlu korsanların yakalanıp küreğe konulmakla cezalandırılmaları konusunda hüküm gönderilmiştir.[1061]

Venedik, Osmanlı Devleti'yle antlaşma yapmasına rağmen Kıbrıs'ta bulunan Venedik destekli korsanlar anlaşmayı bozarak 947/1540 yılında hacılara saldırmaya başlamış ve ticaret ile hac yollarının güvenliğini ortadan kaldırmışlardır.[1062] Bunun üzerine Batı Cezayir beyi, Kıbrıs'ta yaşayan korsanların hac ve tüccar gemilerine saldırdıkları için tedbirli olmaları konusunda Osmanlı Devleti tarafından uyarılmıştır.[1063] Ardından Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'den (ö. 1574) alınan bir fetva ile 978/1570'te Kıbrıs seferine çıkılmış, 360 gemiden oluşan Osmanlı donanması ile sefer gerçekleştirilmiştir.[1064]

Akdeniz'in önemli merkezlerinde olan Rodos, John Şövalye tarikatının elinde bulunduğu zaman zarfında Akdeniz'i güvensiz bir yere dönüştürmüşler ve hac yollarını

[1058] Salvatore Bono, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, 270.
[1059] Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler* (İstanbul: Vakit Matbaa, 1937), 2/43.
[1060] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "İskenderiye (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/577.
[1061] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 33, Hüküm. 214. (H-20-09-985).
[1062] Mısır'a giden defterdarın gemisine el koymuşlar ve içindekileri esir etmişlerdir. İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 87.
[1063] İdris Bostan, "Malta Kuşatmasından Tunus'un Fethine", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 185-198.
[1064] Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Osmanlı İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat,Denzgücü ve Savaş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 317.

keserek 1.500 kadar hacıyı esir almışlardır. Bunun üzerine 929/1522 yılında adanın fethine karar verilmiştir.[1065]

Akdeniz'in merkezi adalarından olan Malta'da bulunan Malta korsanları Osmanlı'ya ait içinde hacıların da bulunduğu gemileri zapt ederek hacıları da esir almaktaydı.[1066] Nitekim Akdeniz'de yaşayanların bu adada bulunan korsanların yaptıklarını padişaha şikâyet etmeleri üzerine 973/1565'te Malta'nın fethedilmesi kararlaştırılmıştır. Her yıl bu adadaki korsanların 40-50 bin kadar Müslümanı esir alıp mallarını yağmaladıkları ifade edilmiştir.[1067] Bunun üzerine İdris Bostan, Malta'nın, içerisinde binlerce Müslümanı bulunduran esir kampına dönüştüğünü ifade etmiştir.[1068]

Hac yollarını tehdit eden korsanların merkez edindikleri yerlerden biri de Sakız adasıdır. Özellikle buradaki korsanlar Mısır'a deniz yoluyla giden hac yolcularını esir etmekteydiler. Bu yaşanan sıkıntılar üzerine fetih için görevlendirilen Piyâle Paşa (ö. 1578) tarafından 170 parça kadırgadan oluşan bir donanma ile ada 974/1566 yılında fethedilmiştir.[1069]

Girit, Venediklilere ait bir Akdeniz adasıydı. 1054/1644'te Dârüssaâde ağası Sünbül Ağa, Mekke kadılığı için görevlendirilmiş Bursalı Mehmed Efendi ve hacca giden altı yüz kadar insanın bulunduğu bir kalyon Malta korsanları tarafından ele geçirilerek Girit'e götürülmüş ve bunun üzerine Girit'in fethedilmesine karar verilmiştir.[1070]

Venediklilerin himayesine girmiş olan Karadağlılar Mora ve çevresinden hareketle Akdeniz'de korsanlık yaparak ticaret ve hac yolcularına saldırmaya başlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 1126/1714'te Mora'nın fethine karar vermiştir.[1071]

Akdeniz'de olduğu gibi Kızıldeniz'de de korsanlar hac yolcularını tehdit etmekteydi. Hayır Bey, 924/1518 yılında Kızıldeniz'de bulunan korsanlar sebebiyle geçici bir süre

---

[1065] Molly Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar Bir Akdeniz Tarihi*, 93.
[1066] İlter, *Şimali Afrika'da Türkler,* 2/195; Tabakoğlu, *Akdeniz'de Osmanlı İspanya Rekabeti,*303.
[1067] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul,* 1/1/222.
[1068] Bostan, "Malta Kuşatmasından Tunus'un Fethine", 185-198.
[1069] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/731.
[1070] Naima, *Naima Tarihi*, 4/1638; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 3* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 3/223.
[1071] Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 12/769.

Kahire'den kimsenin deniz yoluyla hacca gitmemesini ve mal göndermemesini ilan etmiştir.[1072]

Kızıldeniz'de ticaret yapan tüccarlar korsanlara karşı ticaret gemilerini konvoy halinde hareket ettirmekteydi. Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'de korsanlık gibi uygulamalara karşı tedbir almış ve güvenliği sağlamak için Kızıldeniz'de birçok noktaya askerî birlikler yerleştirmiştir. Nitekim hac ve ticaret gemilerine saldırarak soygun yapmakta olan dokuz kişilik bir senbuk sahibi korsan yakalanarak Hudeyde'ye götürülmüştür.[1073]

c. Portekizlilerin Kızıldeniz'de Hacılara Saldırıları

906/1501'den itibaren Portekizliler Hint Denizi, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'de görülmeye başlamış, hacıların ve tüccarların bulunduğu gemilere saldırarak Kızıldeniz'i ve Hicaz bölgesini tehdit etmişlerdir.[1074] Nitekim Portekizli denizci Vasco da Gama, hacdan dönenlerle dolu bir gemiyi ele geçirmiş, hacıların fidye tekliflerini reddederek gemiyi yaktırmıştır. Bir gözlemcinin anlatımına göre, kadınlar ateşlerde ya da suda merhamet dilenirken mücevherlerini gösteriyor, diğerleri ise korumak için çocuklarına sarılıyordu. Tüm yolcular ve tayfalar gözlerinin önünde boğulurken, Vasco da Gama olanları duygusuzca izlemiştir. Ardından Portekizliler, 910/1505 yılında Cidde'ye saldırmış, Basra Körfezi'nde bulunan Maskat ve Kalhat kalelerini yağmalayarak camilerini yakmıştır.[1075] Halil İnalcık'ın verdiği bilgilere göre Portekizliler, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Müslümanlara ait gemileri yakalayarak hacıların burunlarını, kulaklarını kesip çuvallara doldurmuş ve Müslümanları korkutmak için bunları Kahire ve Hicaz'a göndermişlerdir. Portekizlilerin karavel adında yüksek bordalı gemileri olduğundan Memlüklerin gemileri bunlara karşı koyamamıştır.[1076]

Portekizlilerin Kızıldeniz'in girişindeki Sokotra adasını ele geçirmesi üzerine Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan geçmekte olan hacılar zor durumda kalmışlardır. Nitekim

[1072] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur,* 5/260.
[1073] Münir Atalar - Mustafa Şahin, "Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre", *2.Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu* (Bodrum, 2013), 2/9-27.
[1074] Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 245.
[1075] Peter Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*, çev. Mengü Gülmen (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 253.
[1076] Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık Kitabı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), 226.

Vasco da Gama, 907/1502'de Memlüklere ait hac gemisini batırarak 300 hac yolcusunun ölümüne sebep olmuş ve Hindistan'dan Müslümanlar tarafından Haremeyn'e gönderilen hediyeleri taşıyan gemiye el koymuştur. Ardından yine Hindistan'dan gelen gemiyi ateşe vermiş, 700 kadar hacının yanarak ölmesine sebep olmuş ve 912/1507'de Arabistan sahillerinde bulunan Maskat'ı işgal etmiştir.[1077]

Sultan Kansu Gavrî, Portekizlilerin bu saldırılarını durdurması için Papa'ya elçi göndererek Hristiyanların kutsal yerlerini tahrip edeceğini ifade etmesine rağmen Portekizliler saldırılarından geri adım atmamıştır.[1078] Bunun üzerine Sultan Kansu Gavri, Cidde'nin Portekizlilerden muhafazası için burçları olan bir sur yaptırmıştır.[1079] Kızıldeniz ticareti Memlüklerin elinden çıkmış Haremeyn'deki otoritelerinin zayıflamasına sebep olmuştur.[1080] Portekizlerle mücadelesinde başarılı olamayan Memlükler, Osmanlılardan yardım talep etmiş, II. Bayezid'den (1481-1512) ateşli silahlar göndermesini ve Süveyş'te tersane kurmasını istemiştir.[1081]

Portekizlilerin hacılara saldırıları üzerine Yemen sultanı Emîr İskender, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve Hadım Süleyman Paşa Yemen seferi için görevlendirilmiştir.[1082] İlk olarak 932/1526 senesinde Selman Reis, Bahr-ı Ahmer kaptanı olarak görevlendirilmiş ve 20 kadırga emrine verilmiştir. Ardından Açe (Sumatra) sultanı Alâeddin, Portekizlilerin saldırıları karşısında Sultan I. Süleyman'dan yardım istemiş ve Osmanlı Devleti Açe'ye gemilerle top ve topçular göndermiştir.[1083] Sultan I. Süleyman, 971/1564'te Portekiz kralı San Sebastiyan'a Portekizlilerin hacılara saldırmamaları gerektiğine dair bir mektup göndermiş ve aynı zamanda Kızıldeniz'deki Muha Limanı'nda askerî bir üs kurdurmuştur.[1084] Yapımı gerçekleşmese de 975/1568 yılında Haremeyn'i ve hac yollarını korumak amacıyla Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir kanal açılması için mimar ve mühendisler tarafından keşf yapılması istenmiştir.[1085]

[1077] Ziyaüddin Serdar, *Mukaddes Belde Mekke* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2015), 248.
[1078] Erol, *Memlük Deniz Kuvvetleri*, 217.
[1079] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/95.
[1080] Küçükaşçı, *Abbasîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, 245.
[1081] Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık Kitabı*, 226.
[1082] İlhan Zengin, *Geçmişten Günümüze Türkiye- Sudan İlişkileri* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 19.
[1083] Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -4* 54 (2010), 9-20.
[1084] Ebtisam Al-Gerafi, *Beylerbeyi Hasan Paşa Döneminde Yemen İdaresi (988-1013/1580-1604)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 92.
[1085] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 7, Hüküm. 721. (H-17-07-975).

Osmanlı ile Portekiz arasındaki mücadelenin sonraları düzene girmesiyle Kızıldeniz, hacı ve tüccarların güvenlik içinde hareket ettikleri bir güzergâha dönüşmüştür.[1086]

3. Merkezi Hâkimiyetin Zayıflaması Sebebiyle Oluşan Problemler

a. Mısır'da Fransız Hâkimiyeti

Fransızlar, 1212/1798'de Mısır'ı işgal ettikten Müslümanların gönlünü kazanmak için ilk seneler Mısır hac kafilesini Haremeyn'e göndermişlerdir.[1087] Napolyon Bonapart, Mısır'la beraber Hicaz ve Kızıldeniz'e de hâkim olmak istemiştir. Osmanlı Devleti de Napolyon'un gerçek niyetini göstermek için Hicaz'a ve diğer vilâyetlere ikaz mektupları göndermiştir.[1088]

Napolyon Bonapart, hacıların yolculuklarını kolaylaştırarak halkın sevgisini kazanmaya çalışmıştır. Kethüdâ Mustafa Paşa ile surre ve kisveyi göndermiş, Haremeyn vakıflarının işlemesine izin vermiş, hac zamanını çarşılarda ilan ettirerek insanların hac kafilesi ile deniz yoluyla hacca gidebileceğini duyurmuştur.[1089] Sonrasında 1214/1799 yılında ise Kahire dışından hacca gidilmesini yasaklamış, mahmil için asker vermemiştir.[1090] 1215/1800'de Mısır'da yaşanan kargaşa üzerine Mısır mahmili Mısır'a girememiş ve Kudüs'e gitmek mecburiyetinde kalmıştır.[1091]

Napolyon Bonapart, birçok yere mektuplar göndererek çevre bölgeleri kendine çekmeye çalışmıştır. Özellikle Mekke Emîri Şerif Galib'e birçok kez mektup göndermiş ve Hicaz'ı kendi yanına çekmeye gayret etmiş ve İngilizlerin Mısır'ı kuşatma planlarını bozmaya uğraşmıştır.[1092] Trablusgarp hac kafilesine iyi davranmış ve Karamanlı Yûsuf Paşa'ya dostluk mektubu göndermiştir.[1093] Bu dostluk görüntülerinin gerçek olmadığı

[1086] Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 6.

[1087] Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997), 3/23.

[1088] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Mustafa Güçlükol - Bilge Bozkur (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 1/422.

[1089] Sad Bedîr el-Halvânî, "el-Cânibu't-ticâriyyü li'tariki'l-hacci'l-Mısriyyi", *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi* (Kahire, 2002), 341-358.

[1090] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri*, 35.

[1091] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 3/182.

[1092] el-Halvani, "el-Canibu't-ticariyyü li'tariki'l-hacci'l-Mısriyye", 341-358.

[1093] Abdullah Erdem Taş, "Karamanlı Yûsuf Paşa (1766-1838)", *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*, ed. Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019), 111-148.

Fransızların Hicaz'a bağlı Kızıldeniz limanlarını işgal etme girişimiyle ortaya çıkmıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında özellikle Cezayirliler hacca gidememiştir.[1094]

b. Vehhâbîlerin Hicaz'a Hakimiyeti

Vehhâbîlik hareketi 1164/1750'den itibaren Hicaz'ı ve hac yollarını tehdit etmiş ve kimi zaman hac yollarının kapanmasına sebep olmuştur.[1095] Mekke şerifleri Vehhâbîlerin, ilk ortaya çıktıkları dönemde dinî anlayışları ve Haremeyn'i zapt etmek istemeleri nedeniyle toplu olarak hac yapmalarına izin vermemiştir.[1096] Bu sebeple Şerif Galib döneminde Vehhâbîlerle Mekke şerifleri arasındaki çatışma artmıştır.[1097] Ardından Şerif Galib, 1210/1796'da Ahmed Türkî isimli birini elçi olarak İstanbul'a göndererek Vehhâbî tehlikesine karşı yardım istemiş fakat Fransızların Mısır'ı işgali, Vidin'de Pazvadanoğlu isyanı gibi sebepler Osmanlı Devleti'nin Hicazla ilgilenmesine fırsat vermemiştir.[1098] Şerif Galib, 1214/1799 yılında birtakım maddî sebeplerle Vehhâbîlerin hacca gelmesine izin vermiş ve onlarla bazı antlaşmalar yapmıştır. Bunun ardından 1215/1800'de Vehhâbîler, 20 bin kişilik kalabalık bir cemaatle hac Mekke'ye gelmiş ve hac ibadetini yerine getirmiştir.[1099]

Vehhâbîler, 1216/1802 yılında Tâif, 1217/1803'te Mekke ve 1220/1805'te Medine'yi ele geçirmiştir.[1100] Ardından Cidde valisi Şerif Paşa ile Şerif Galip birlikte Mekke'yi onlardan geri almıştır.[1101] Osmanlı Devleti'nin yardım gönderememesi üzerine Vehhâbîler yeniden 1221/1806'da Mekke'yi almıştır.[1102]

[1094] Ahmed Bû Saîd, *Rakbu'l-hacci'l-Cezâiriyyi min hilâle'l-ahdi'l-Usmâniyyi (1518-1830)* (Adrar: Câmiatü Ahmed Dereya, 2018), 64.

[1095] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Mustafa Güçlükol - Bilge Bozkur (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 2/166.

[1096] Muhammed bin Abdulvehab 1733'te toplu olarak haccetmek maksadıyla Mekke emiri Şerif Mesud b. Said'e otuz kişilik heyet göndermiştir. Bu heyet Hicaz âlimleriyle münazara yapmış ve bunun sonucunda Mekke kadısı Vehhabilerin küfrüne hükmetmişti. Bu fetva gereği uzun dönem Vehhabilerin toplu haccedilmesine izin verilmemiştir. Mehmet Ali Büyükkara, *Geçmişten Günümüze Kâbe'nin İşgali* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 69.

[1097] Hasan Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1809)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 24.

[1098] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 115.

[1099] Güner, *Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suudiler (1744-1819)*, 135.

[1100] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Mustafa Güçlükol - Bilge Bozkur (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 2/180; İmad Abdülaziz Yusuf, *el-Hicaz fi'l-ahdi'l-Usmâniyyi 1918-1876* (Beyrut: el-Verraku li'n-Neşr, 2014), 58.

[1101] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 1/245.

[1102] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 116; Buzpınar - Küçükaşçı, "Haremeyn", 16/155.

1220/1805 yılında Medine, 1221/1806 senesinde de Mekke'nin işgal edilmesi üzerine Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren mahmil ile kisve-i şerifi gönderememiştir. Vehhâbîler de Mısır hac kervanını bid'at gerekçesiyle Mekke'ye sokmamıştır.[1103] Bu yıldan itibaren Vehhâbî hâkimiyeti sebebiyle Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'ı 1228/1813'te kurtarmasına kadar Şam ve Mısır'dan resmî olarak hac kervanı gidememiştir.[1104]

1222/1807'de Şam hac emiri Yûsuf Paşa başkanlığındaki hac kafilesi Mekke'ye 30 saatlik mesafede Vehhâbîler tarafından durdurularak geri döndürülmüştür. 1223/1808 yılında ise Abdülazîz b. Suud, hacılardan 60 bin altın istemiş ancak hac emiri yanlarında bu kadar para olmadığını bildirmiştir.[1105] Vehhâbîler, hac emirinden surreleri ve Haremeyn'e gönderilen hediyeleri almış ve hac yapmalarına izin vermeden hacılar Kubab mevkiinden geri döndürülmüştür. Ardından Abdülazîz b. Suud, 1225/1811 senesinde Mağribli hacılardan 30 bin Fransız riyali almış ve sonraki yıllarda da almaya devam edeceğini bildirmiştir.[1106]

Osmanlı Devleti, hac yollarının açılması ve Vehhâbîlerin bertaraf edilmesi için önce Şam valisi, en son da Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu Ahmed Tosun Paşa görevlendirilmiştir.[1107] Mehmed Ali Paşa, 1225/1811 yılından 1231/1816 yılına kadar Vehhâbîlerle mücadeleyi sürdürmüştür. Nitekim Ahmed Tosun Paşa, 1226/1812'de Medine'yi Vehhâbîlerden temizlemiş ve Medine'nin anahtarlarını İstanbul'a göndermiştir. 1228/1813'te de Mehmed Ali Paşa, bizzat kendisi isyanı bastırmak için Hicaz bölgesine gitmiş ve Mekke Vehhâbîlerden kurtarılmıştır.[1108] Mehmed Ali Paşa'ya Vehhâbîlerle yaptığı bu mücadelesinde her türlü desteği Osmanlı Devleti sağlamıştır. Örneğin Mısır askerlerine gerekli olan develer Şam valisi Süleyman Paşa tarafından hazırlanarak gönderilmiştir.[1109]

[1103] Güner, *Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suudiler (1744-1819),* 159.
[1104] Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*, 175.
[1105] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke,* 1/249.
[1106] Şahin, *Sultan II.Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac,* 197.
[1107] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2/236.
[1108] Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun Letaif-i Enderun (1812-1830)*, ed. Cahit Kayra (İstanbul: Güneş Yayınları, 1987), 77.
[1109] *"Mehmed Ali Paşa bendeleri el-yevm cânib-i Hicaz'da olan hariciyenin def ve izalesine memur buyurulması sebebiyle asâkirin zehâir ve mühimmâtının tahmîli için gerekli olan develerin Şam,*

1229/1814'te hac yolları normal olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ardından Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrâhim Paşa'yı ordunun başına geçirerek Vehhâbîleri tamamen temizlemek üzere görevlendirmiş ve 1233/1818'de Vehhâbî hareketini durdurmuştur.[1110] Daha sonra Medine'yi muhafaza etmek için dergâh-ı âli kapıcı basılarından Hasan Paşa'nın biraderi Abidin Bey görevlendirilmiş, sonrasında Mekke ve Medine halklarına zahireler dağıtılmıştır.[1111] Ardından Vehhâbîler'in Hicaz'da meydana getirdikleri tahribatı düzeltmek için İstanbul başta olmak üzere farklı yerlerden ustalar Hicaz'a gönderilmiştir. Bu tarihten itibaren Hicaz, belirli bir dönem Mısır valilerinin denetimine girmiştir.[1112]

c. Mehmed Ali Paşa'nın İsyanı

Mehmed Ali Paşa, 1221/1806'da Mısır'da idareyi zorla ele geçirmiş, ardından 1247/1832'de Suriye civarına hâkim olmaya çalışmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa; Sayda, Nablus ve civarını ele geçirmiş ve hac için gönderilmesi gerekenleri göndermemiştir.[1113] Mehmed Ali Paşa'nın efkâr-ı fesâd isyanı ve bedevîlere hac kervanını istila ettireceği şüphesi üzerine yollarda emniyet olmadığından Şam kadısı Mehmed Atıf Efendi hac yapılmasının uygun olmadığına hükmetmiş ve hac kervanı ile surre Şam'dan geri dönmüştür.[1114]

Şam valisi hac için bütün hazırlıkları tamamlayıp hac yolunda bulunan kalelere gerekli buğday ve arpaları göndermiş ise de Mehmed Ali Paşa'nın isyanı sebebiyle hacılar yola çıkamamıştır. 1249/1833'te Mısır ordusunun Suriye'de olması, surre ve hacıların Şam'dan Hicaz'a gönderilmesi için gerekli hayvanın bulunmasını imkânsız kılmıştır. Bunun üzerine surre ve diğer emanetler İstanbul'a geri gönderilmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın isyanı sebebiyle Suriye üzerinden hac yolları 1249/1833 yılından 1255/1839

Sayda, Haleb taraflarından tedarik olunması hususunda bir kıt'a ferman." BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 344, Gömlek No. 19654. (H-03-09-1229).

[1110] Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2/253.

[1111] BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 343, Gömlek No. 19582. (H-09-10-1234).

[1112] İmad Abdülazîz Yûsuf, *el-Hicaz fi'l-ahdi'l-Usmâniyyi*, 59.

[1113] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 248, Hüküm. 1567. (H-15-01-1248).

[1114] BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 346, Gömlek No. 19729/B. (H-07-10-1247).

yılına kadar kapalı kalmıştır.[1115] Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesiyle yapılan antlaşmalar neticesinde hac yolları yeniden açılmıştır.[1116]

d. Bazı Mekke Şeriflerinin Osmanlı Devleti Aleyhinde Hareket Etmesi

Osmanlı Devleti, Hicaz'ın idaresinde Hz. Hasan'ın soyundan gelen şerifleri yarı bağımsız bir şekilde bırakmış ama kontrol etmeye devam etmiştir. Örneğin 1105/1694'te Mekke şerifi Said'in insanlara yaptığı haksızlıklar sebebiyle halk şikâyetlerini bildirmiş ve Osmanlı Devleti de onu şeriflikten azlederek yerine Abdullah b. Hâşim'i görevlendirmiştir.[1117]

Osmanlı merkezî idaresinin zayıfladığı bazı dönemler, şerif olmak için aile içi kavgalar yaşanmakta ve bunun sonucunda hacılar olumsuz etkilenmekteydi. Nitekim 1200/1786'da Mekke şerifleri arasında yaşanan kargaşa üzerine Mısır hacılarının yolu kesilmiştir. Bunun üzerine Mısır'a gönderilen haberci ile durum bildirilmiş ve 15 bin asker hac kafilesine yardımcı olarak gönderilmiştir.[1118]

Mekke şeriflerinden Abdülmuttalib Efendi (ö.1886), Mekke'de bulunan ulemaya Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşların altından kalkamayacağını, kalksa da borcunu ödeyemeyeceğini ve Türklerin dinden dönerek irtidat ettiklerini ifade ederek halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.[1119] Mekke şerifinin Osmanlı Devleti'ne karşı çıkmasının gerçek sebebi ise köle ticaretinin yasaklanmasıydı. 1271/1855'te Şerif Abdülmuttalib azledilerek yerine Şerif Muhammed getirilmiştir.[1120]

[1115] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri,* s. 239.
[1116] BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 537, Gömlek No. 20. (H-29-12-1255).
[1117] Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997), 1/48.
[1118] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/217.
[1119] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, ed. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 103.
[1120] DİA, "Abdülmuttalib b. Galib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/273.

4. Diğer Hususlar

a. Hac Kafilesi Görevlilerinin Ticaretle Uğraşması

Hac emirleri bazı dönemler ticaretle ilgilenmiş ve kervandaki görevlerini zamanında yerine getirmemişlerdir. Örneğin 929/1522'de Mısır hac emiri Süveyş limanında kendi yüklerini öncelemiş ve diğer yüklerin bekletilmesine sebep olmuştur. Özellikle vakıf yerlerini de kendi tasarruflarında kullanmaları devletin hac emirlerini Osmanlı emirlerinden güvenilir olanlardan seçmesinde dikkatli olmasına sebep olmuştur.[1121]

Hac kafilesi muhafızları da ticaretle meşgul olmuşlar, aldıkları eşyaları develerine yüklemişler, kendilerine tahsis edilen develerin yetersiz kaldığı durumlarda ise fakir hacılar ile su dağıtımı için tahsis edilen develere el koymaya başlamışlardır.[1122]

Hac kafilesindeki muhafızlar bazı seneler urbana silah satmışlardır. Mısır hac emiri olan Rıdvan Bey'e 1052/1642'de muhafızların urbana silah satmasını engellemesi emredilmiş ve emre uymayanların yakalanarak cezalandırılmaları talep edilmiştir.[1123]

b. Dilencilik

Hac döneminde İslâm coğrafyasının farklı yerlerinden gelen fakir hacılardan bazıları dilencilik yaparak ihtiyaçlarını karışılmaktaydı. Bunlardan bir kısmı memleketlerine geri dönmeyerek Haremeyn'de kalmakta ve dilenciliğe devam etmekteydi.[1124] Ayrıca Mekke sokaklarında ve Kâbe'nin etrafında kalmakta olan bu insanlar tuvalet ihtiyaçlarını gelişi güzel gidermekte ve hastalıkların yayılmasına sebep olmaktaydı. Johann Ludwig, bunların çoğunun Hintli, kalanların ise Yemen, Suriye, Mısır ve Mağribli olduklarını ifade etmiştir.[1125]

Hicaz valiliği, dilenmek için gelenlerin Hicaz sahillerine inmelerini yasaklamak istemesine rağmen hac yolcularının engellenmesinin caiz olmayacağı belirtilmiş fakat

[1121] Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt Durıng the Otıoman* (İstanbul, 2010), 137-180.
[1122] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/403.
[1123] Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.
[1124] Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", 87-94.
[1125] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 227.

dilencilik yaparlarsa memleketlerine geri gönderilmeleri istenmişti.[1126] Özellikle İngiliz idaresi altında bulunan Hindistan'dan gelen hacılar oldukça perişan durumdaydı. Bombay'dan Mekke'ye gelmekte olan Hintli dilencilerin, hacıları rahatsız etmeleri sebebiyle Hint sefaretiyle görüşülmesi emredilmiştir. Fakat bu kişiler geri gönderilmek istenince de pasaportsuz oldukları için konsolosluklar bu kişilerle ilgilenmemiştir. Bunun üzerine Hicaz'a gelenlerin pasaport kontrollerine özen gösterilmeye başlanmıştır.[1127] Süleyman Şefik, İngiltere'nin Hindistan'daki fakirleri bilinçli olarak hacca gönderdiğini, bu işten birçok yönden kazançlı çıktığını, bu insanları hacca göndermekle insanların takdirini kazandığını, memleketini bu fakir insanlardan temizlediğini ve bu insanlar fakir oldukları için Hicaz'a gelir gelmez dilenciliğe başladığını ifade etmiştir.[1128] Böylece İngilizler, fakir hacıların Hicaz'da göstermiş olduğu manzara aleyhinde propaganda yapma imkânı da bulmuştur.[1129]

Afrikalı Tekrûrî hacılar, Mâlikî mezhebinin görüşüne göre malî güce sahip olmasalar dahi sağlıklı olanların hacca gitmesini farz olarak görmekteydiler. Kızıldeniz üzerinden küçük teknelerle gelen bu insanlar yol boyunca ya dilenmekte ya da yollarda bir takım ufak tefek işler yaparak yolculuğa devam etmekteydiler.[1130] Hicaz'da sokak aralarında ve mescidlerde gecelemekte, gündüzleri maişetlerini çıkarmak için dilencilik yapmaktaydılar. Bu kimseler fakir oldukları için memleketteki sevdiklerine hediye alamadıklarından Mina'da kesilen kurban etlerini kurutarak hediye olarak götürmekteydiler.[1131]

Dilencilerden bazıları hacıları rahatsız etmekte ileri gitmişlerdir. Mehmed Şakir Bey, 1307/1890 yılında Hicaz'a gittiğinde bu tarz dilencilerden yaka silktiğini, bunların vapurda dilenmeye başlayarak insanları rahatsız ettiklerini, hatta devletin onlara verdiği

[1126] Örneğin (Tekrurlu dilenciler) Tekrur'dan Hicaz sahiline çıkmalarının men'i caiz olmayıp bunların ba'del-hac avdet etmeyip de kalmaya devam ederlerse men'i hususu. BOA, *DH.MUİ*, No. 22, Gömlek No. 55/1. (H-16-04-1328).
[1127] Melek Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler", 87-94.
[1128] Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, 152.
[1129] Gülcan Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 61.
[1130] Sinan Kuneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *Diyanet İlmi Dergi* 32/7 (1996), 115-128.
[1131] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 21.

ekmekleri dahi satarak yeniden dilenmeye başladıklarını ifade etmiştir.[1132] Johann Ludwig de Mekke ve Cidde'de dilencilerin çok olduğunu, hatta bir Ciddelinin dilencilik ederek hayatını sürdürebilirse asla çalışmadığını, hacıların hayırseverliğinin dilenciliği teşvik ettiğini belirtmiştir.[1133] Bu gibi sebeplerle Mekke'nin dilenciler için bir cennet olduğu söylenmiş ve dünyanın en sırnaşık dilencileri Mekke'ye akın etmiştir.[1134]

Kâzım Karabekir, Mekke'de bulunduğu dönemde Mekkelilerin seyyit ve keramet sahibi bir zat olarak takdim ettikleri ve sadaka olarak en az bir mecidiye verilmesi gerektiğini ifade ettikleri kişinin takma sakallı bir dolandırıcı olduğu ortaya çıkmıştır.[1135] Dilenciler memleketlerinde de bu işe devam etmişlerdir. H. C. Seppings hatıralarında Aziziye'de bulunduğu esnada her yerin dilenci dolduğunu, içlerinde en ısrarcı olanın hacı olan olduğunu ve bir şeyler almadan insanları bırakmadığını ifade etmiştir.[1136]

c. Hırsızlık

Karadan yapılan hac yolculuklarında hırsızlık, yol kesicilik sık karşılaşılan problemlerdi. Ayrıca Mağrib, Mısır ve Hicaz arasında yolculuğun uzun sürmesi üzerine yol üzerindeki hırsızlar hacıların eşyalarını çalmaktaydı. Özellikle Benî Hilâl kabilesi hırsızlık işlerini yapanların başında gelmekteydi.[1137] Evliya Çelebi, deniz kıyısında konaklama esnasında Arap haramilerinin denizden yüzerek gelip çadırlara girip hacıları soyduklarını anlatmıştır. Hac yollarında bulunan hırsızlar hacılar arasına karışmakta ve hacıları ayakta soymakta, hatta bazı hırsızlar develeri üzerindeki yükü ve uyuyan adamıyla alıp götürmekteydi.[1138]

Jozef Bitts, katıldığı hac kafilesinin etrafında bedevî hırsızların dolanmakta olduğunu, kafileden ayrılan veya boş bulunanın devesini ve malını çaldıklarını aktarmıştır.[1139] Süleyman Şefik Bey ise hırsızların geceleri ses çıkarmadan yerlerde sürünmek suretiyle

[1132] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 321.
[1133] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 68.
[1134] Muhammed A. Al-Ahari, *Afrikalı Beş Müslüman Kölenin Hatıraları*, çev. Buğra Özler (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 128.
[1135] Karabekir, *Hayatım*, 41.
[1136] H.C. Seppings Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*, çev. Derin Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 63.
[1137] Fevziye Keraz, "Meseliku'l-huccaci'l-Meğaribeti min hilali bazı'r-rıhlati'l-Mağribiyyeti'r-rıhlati'l-Hicaziyyeti", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 2/155-173.
[1138] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/889.
[1139] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bittts (el-Hac Yusuf) ilâ Mekkete'l Mükerreme ve Medinete'l Münevvere*, çev. Abdurrahman Abdullah (Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1995), 71.

hacıların çadırlarına yaklaşarak ne çalıp çırparlarsa alıp kaybolduklarını ifade etmiştir.[1140] Richard Burton, Sina hac yolunun hırsızlarla dolu olduğunu, hırsızlık için Mağrib ve Hint'ten buraya geldiklerini, Muhammed Ali Paşa'nın yol güvenliğini sağlamak için attığı adımlar sayesinde güvenliğin oluştuğunu söylemiştir.[1141] İbrâhim Rifat Paşa, yaptığı hac yolculuğu esnasında hırsızların elleri ve ayakları üzerinde sürünerek hacıların konakladıkları yere yaklaştıklarını, görevli askerin kurşun atması üzerine içlerinden birinin yaralanması üzerine kaçtıklarını anlatmıştır. Ardından Mekke'ye vardıkları gece yerli hırsızların üç yerden konak yerine yaklaştıklarını, bazı eşyaları çalmaya çalıştıklarını, aldıkları tedbirler sayesinde başarılı olamadıklarını ifade etmiştir.[1142]

Bazı görevliler de hırsızlık ve dolandırıcılık olaylarına karışmaktaydılar. Trabluslu bir hacı, kölesiyle beraber ticaret yaparak hacca gittiğinde Gondar'dan Musavva'ya doğru yol aldıkları esnada kılavuzlarının değerli eşyalarını çaldıklarını ve onları yüzüstü bıraktıklarını ifade etmiştir.[1143] Hicaz'a vali olarak gönderilen Ahmet Ratıp Paşa da hacılara zorluk çıkararak onların paralarını soymaya çalışmıştır. Hacılardan her yıl üç yüz bin lira almış hatta bu iş için hafiye sistemi dahi kurmuştur.[1144] Polonyalı Simon, karşılaştığı hırsızlığı şöyle anlatmaktadır.

> "K*ervan gecenin serinliğinde yürür. Gece yürüyüşü esnasında uyku basar ve yolcuların bir kısmı hayvan üzerinde uyur, bazıları da uyumamak için iner ve hayvanlarını yedeklerine alırlar. Kurnaz Araplar ise usulca yaklaşarak hayvanın başından yuları çıkarır, birisi eşeği götürür, diğeri de yuları tutarak birkaç adım yürüdükten sonra bırakır ve kaçar. Adam kendine gelerek elindeki boş yuları ve yedeğindeki hayvanın sırra kadem bastığını hayretle görür. Başka birisi, birbirini tanımayacak kadar kalabalık olan kervana karışarak hal ve hatır sorar. Hitap edilen yolcu; uyku sersemliği içinde, konuşanı yoldaşlarından biri zannederek mırıldanarak cevap verir. Hırsız ise adamın sersemliğinden emin olduktan*

[1140] Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, 92.
[1141] Richard F. Burton, *Rihletü Birton ila Mısır ve'l Hicaz*, 131.
[1142] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 470*.
[1143] Al-Ahari, *Afrikalı Beş Müslüman Kölenin Hatıraları*, 124.
[1144] İlknur Haydaroğlu, "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17/28 (ts.), 109-133.

sonra başlığını kapar veya onu atından düşürerek kendisi derhal hayvana biner ve ortadan kaybolur. Herhangi bir ihtiyaçları için kervanın gerisinde kalan yolcunun hali pek fena olur. Kumların içinden pire gibi derhal ortaya çıkan hırsızlar, adamın eşeğini ve eşyasını kapınca sır olurlar. Cüretkâr hırsızlar, mal yüklenmiş develere de yaklaşırlar. İpi keserek denklerden birisini indirir, içlerinden biri de denk kaçırılıncaya kadar koparılan ipe asılır, sonra bırakır ve kendisi de kaçar. Muvazenesiz kalan diğer denk ve hayvana binmiş olan adam yere düşünce kervanın içinde bir yaygara kopar, biri, "eşeğim gitti," diğer birisi, "dengim yok olmuş," başka biri de, "sepetim çalındı," diyerek ağlar ve bağırır fakat ne çare."[1145]

Osmanlı Devleti, hac yollarının emniyetini sağlamak ve bazı yerlerdeki hırsızlık olaylarının önlemek için vilâyet ve livalardaki asker, jandarma ve mürettebatın artırılması ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Ayrıca hac yolcuları da kendilerini korumak için yanlarında silah bulundurmuştur.[1146]

Hac yollarında mağdur olan hacılara Osmanlı Devleti yardım etmekteydi. Örneğin 1324/1906 yılında hac için Hicaz'a azimet eden Cezâiri Hindiyye ahalisi, garat olunan eşyaları hakkında Hicaz vilâyetine müracaat etmiş ve kendilerine yardım edilmiştir.[1147] Benzer bir örnekte, hırsızlar tarafından soyulan Buhara ve Hintli hacılardan oluşan yüz kişilik bir hacı gurubundan Osmanlı Devleti'nin haberdar olması üzerine zor duruma düşen bu hacılara sahip çıkılmış ve bunların nakliye ücreti alınmadan ulaşım yapmaları sağlanmıştır.[1148]

B. GÜVENLİK İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

1. Hac Kafilesi Güvenliği

Hac kafilesinin muhafaza edilmesi için asker bulundurulması İslâm'ın ilk dönemlerinden beri uygulanmıştır.[1149] Osmanlı Devleti'nin organize ettiği Cezayir,

[1145] Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, 144.
[1146] Ebû Said, "Tariku's-saaliku fi rivayeti'r-rıhhaliyyine'l-Meğaribeti", 5/1-18.
[1147] BOA, *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 2939, Gömlek No. 220406. (H-17-09-1324).
[1148] Yeliz Gök, *Hintli Hacıların Yaşadığı Sıkıntılar: Sirkat ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler (1820-1914)* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 11.
[1149] Yüksel - Bozkurt, "Kervan", 25/298.

Tunus ve Trablusgarp hac kafilelerinde de güvenliği sağlamak için asker bulundurulmuştur.[1150] Hac yollarının güvenliği genel olarak Şam ve Mısır valilerinin sorumluluğunda olmuştur. Hac kafilesini korumak üzere özel güvenlik görevlileri bulunmuştur. Mısır valisi hac kafilesini koruyacak askerleri, gerekli vasıfları taşıyanlar arasından seçerek görevlendirmiş[1151] ve bu askerlerin sayısı ihtiyaca göre değişmiştir. Osmanlılar Mısır'da bulundukları ilk yıllar hac kervanına bir komutanının emrinde iki bin asker görevlendirmişlerdir.[1152] Bir başka kaynakta ise Mısır hac kervanında 200 sipahi, 400 asker ve 12 devenin taşıdığı 6 parçadan oluşan toplar bulunduğu söylenmiştir.[1153] Hibri Efendi'ye göre 1041/1632'de Mısır hac kafilesini korumak için; dört komutan, iki bin kılıçlı asker, bir alem yer almıştır.[1154] 923/1518'de ise hac kervanını koruyan yeniçerilerin yanında 200 kadar okçu da yer almıştır.[1155]

Mısır hac emirine destek olmak için Mısır'ın diğer sancak emirleri de asker vermiş ve bu askerlerin gerekli malzemelerini tamamlamışlardır.[1156] Hac kafilesi muhafızları farklı askerî ocaklardan oluşmuş, bunların arasında yeniçeri, karargâh ve sipahi askerleri yer almıştır.[1157] 16. yüzyılın ilk yarısında hac kafilesi muhafızları; hecin develerine binmiş 30 süvari, 60 Memlük askeri ve diğeriyle beraber toplam 360 askerden oluşmuştur. Mısır beylerbeyi Hüsrev Paşa (ö. 1544), 941/1535 yılında askerlerin sayısını 120'ye düşürerek ücretlerini artırmış ama bu sayı yeterli olmayınca seneden seneye asker sayısı yeniden arttırılmıştır.[1158] Evliya Çelebi, katıldığı Mısır hac kafilesi hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Mısır hacılarını yedi bölük askeri kuşatıp emir-i hac kethüdası ve Çerkez askeri sağda, emir-i hac askeri ile artçı, sipahi ve gönüllü solda, mustahfız, azep ve*

[1150] Farâhatiye, *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye,* 25.
[1151] Hüccâcın selâmeti için hac yolunu muhafazaya memur edilen askerin evsâfına dikkat edilmesi ve urban eşkıyasına hükümetin kudretini gösterecek vecihle azîmet ve avdet eylemesi. BOA, *Cevdet Askeriye [C.AS]*, No. 932, Gömlek No. 40348. (H-10-07-1177).
[1152] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/214.
[1153] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 1/111.
[1154] Amine Çelik, *XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinin Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 55.
[1155] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fi vekaii'd-duhur*, 5/280.
[1156] Ömer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 288.
[1157] Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 76.
[1158] Ömer, *İmaratu'l-hacci fi'l-Mısr el-Usmâniyye*, 289.

topçular hazine ve toplar ile hepsi pür-silah miri hecin ve kısrak develer üzere giderler. Ezlem Beyi altı top ile asker ardında artçı olarak gelirler".[1159]

Muhammed Sadık Paşa'nın surre emini olarak katıldığı 1298/1880'deki Mısır hac kervanını korumak için piyade ve süvarilerden oluşan 8 bölük asker ile 23 topçu görevlendirilmiştir.[1160] 1323/1905 yılında surre kethüdası olan Ahmed Salahaddin Bey (ö. 1920) ise hac kafilesi muhafızlarının bir binbaşı komutasında süvari ve piyade olmak üzere er, dümdar, pişdar, sağ ve sol cenahdar olarak farklı kısımlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca kafilenin ardında yarım saat geride bulunan ester-süvâr bir müfreze, hacılardan arkada kalanları toplayarak kafileye yetiştirmiştir.[1161]

Mısır beylerbeyi tarafından hazırlanmış savunma amaçlı topçu birlikleri hac kervanına eşlik etmekteydi. Örneğin 929/1522'de Mısır hac kervanının her birinde bakır top bulunan altı araba, deve veya atlarla taşınmıştır.[1162] İngiliz bir tacirin katıldığı hac kervanında da altı top bulunduğu bildirilmiştir. Bu toplar hem bedevî saldırılarına karşı, hem de Mekke'ye girişi kutlamak için de kullanılmaktaydı.[1163] Hicaz demiryolunun inşasında görevli Auler Paşa (ö. 1930) hac kervanını bir piyade ve bir sahra topçu bataryasının muhafaza ettiğini anlatmıştır.[1164]

Muhafızlar için gerekli malzemeler önceden tedarik edilmekte, tüfek ve fişekler ayarlanarak yolculuk öncesinde hazır bulundurulmaktaydı.[1165] Muhafız olarak görevlendirilen askerlerin bahşiş, ulûfe ve zahire hakları da vardı. Örneğin 1179/1765 yılında hac yolunda görevli 500 muhafıza verilen bahşiş, ulufe ve zahire bahaları kayıt altına alınmıştır.[1166]

[1159] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2011, 9/2/892.
[1160] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 71.
[1161] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 102.
[1162] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/476.
[1163] Francis Robinson, *Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 199.
[1164] Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I: Şam-Maan Hattı*, 1/36.
[1165] BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*, No. 94, Gömlek No. 62. (H-25-10-1311).
[1166] BOA, *İbnülemin Askeriye [İE.AS]*, No. 89, Gömlek No. 8243. (H-29-02-1179).

2. Özel Güvenlik Birliklerinin Oluşturulması

a. Cerde Birliği

Süvari demek olan cerde, hac kafilesinin muhafazası için görevlendirilen hafif süvari askerlere verilen isimdir.[1167] Çerde, cürde veya cirde ifadeleri de kullanılmıştır. Hicaz coğrafyasında, bedevîlerin saldırılarını engellemek için düzenli askerî birlik hareketinden ziyade, hareket kabiliyeti uygun birliklerin oluşturulması gerekmekteydi.[1168] Bu birlikler, Şam ve Mısır hac yollarında bedevîlerin saldırılarını önlemek amacıyla her an harekete hazır atlı askerlerdi.[1169] Çöl askeri olarak da kullanılan ve seri hareket eden cerde askerinin başında cerde başbuğu bulunmaktaydı.[1170]

Cerde birliğinin gelirlerinin tahsil edilmesine nezaret etmesi için merkezden tayin edilen cerde mübaşiri adıyla bir memur bulunmaktaydı.[1171] Bu görevlinin maaşı Trablusşam eyaletinden karşılanıyordu. Mübaşir, cerde askerinin yoklamasını yaparak İstanbul'a rapor da sunmaktaydı. Nitekim 1149/1736 yılında Trablusşam mutasarrıfı Osman Paşa cerde başbuğu olarak görevlendirilmiş ve diğer eyaletlerden gerekli askerlerin teçhiz edilerek gönderilmesi istenmiştir. Cerde askerini Hediye Eşmesi'nde ve Müzeyrib'de yoklama defteriyle kontrol etmesi, ardından yoklama defteriyle beraber İstanbul'a gelmesi emredilmiştir.[1172]

17. yüzyılda başlatılan cerde teşkilatının başına, genellikle Nablus, Kudüs, Safed, Trablusşam, Halep ve Hama sancak beyleri getirilmiştir. Örneğin 1154/1741 yılında Halep valisi Yakup Paşa,[1173] 1190/1776 yılında Trablusşam beylerbeyi Yûsuf Paşa,

---

[1167] Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (2013), 127-157.

[1168] İsmail Yaşayanlar, "Havâlî-i Mübâreke-i Hicâziyye'yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Âsâkir-i Avniyye Alayları", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay (Bursa: Gaye Kitabevi, 2018), 325-350.

[1169] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 58.

[1170] Başbuğluğun oluşturulmasından itibaren siyaseten güçlü, maddi ve askeri açıdan Cerde başbuğluğunu idare edebilecek kabîliyette olması istenmiştir. Mustafa Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı Tartışmalı Milletler Toplantısı*, ed. Selim Argun (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 469.

[1171] Doğan, "Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", 127-157.

[1172] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 143, Hüküm. 20, (H-01-07-1149).

[1173] el-Bediri el-Hallak, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar Berber Bediri'nin Günlüğü*, 7.

1232/1817 yılında Sayda valisi Süleyman Paşa cerde başbuğu olmuştur.[1174] 1249/1833 ve 1255/1839 yıllarında Mehmed Ali Paşa'nın Suriye ve Hicaz bölgesine hâkim olması üzerine hac emirlikleri ve cerde başbuğluğu Mehmed Ali Paşa'nın uhdesine verilmiştir.[1175] 1259/1843 yılında ise Mehmed Ali Paşa hâkimiyetinin sona ermesiyle bu görevin tekrar Şam valisinin sorumluluğuna verilmesi kararlaştırılmıştır.[1176]

Cerde birliği sayısı her zaman aynı kalmamıştır. Çoğunlukla 1.500 kadar askerden oluşurken, 1190/1776 yılında bu sayı 3.500 kişiye çıkmıştı. Bu gruptaki askerler genellikle Filistin bölgesindeki tımar sahiplerinden temin edilmiştir.[1177] Cerde askerinin görevi Medain-i Salih veya el-Ula ile Şam arasında hacıların güvenliğini sağlamaktı. Genel olarak Hediye Eşmesi'ne kadar giderek hacıları Medine muhafızına teslim etmekteydiler.[1178]

Cerde askeri için gerekli olan gıda ve askeri malzeme her yıl Şam veya Mısır'dan hazırlanıp gönderilmekteydi. Örneğin 1121/1709 yılında hac yollarındaki güvenlik güçlerinin ihtiyacı olan zahireler Mısır'dan tedarik edilerek hac emiri Nasuh Paşa'ya teslim edilmiştir.[1179] 1308/1891 yılında da cerde askeri için gerekli olan malzeme ve zahire Suriye valisi Mustafa Asım tarafından tedarik edilerek gönderilmiştir.[1180] Ayrıca Nablus, Kudüs, Sayda, Trablusşam, bu eyaletlere bağlı limanlardan alınan gümrük vergisine ve ihtiyaç olması halinde merkez hazineden de cerde masraflarına tahsisat ayrılmaktaydı.[1181] Nitekim 1172/1758 yılında Trablusşam valisi Abdurrahman Paşa, gider ihtiyacı oluşunca Hazine-i Âmire'den 150 bin kuruş yardım almıştır.[1182] 1202/1788 yılında da Mısır ve Trablusşam eyaletlerinden cerde birliği için 7.500 kuruş

[1174] BOA, *Ali Emiri Mahmud 2 [AE.SMHD.II]*, No. 122, Gömlek No. 10060. (H-10-06-1232).
[1175] Ayrıca Şam, Trablusşam, Sayda, Safed, Haleb eyaletleri, Kudüs ve Nablus sancakları Mehmed Ali Paşa'ya; Mekke şeyhülharemliği ile Cidde sancağı oğlu İbrahim Paşa'ya tevcih olunduğu. Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Dahiliye [C.DH]*, No. 157, Gömlek No. 7839. (H-29-02-1249).
[1176] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 73. Gömlek No. 3606/2. (H-03-02-1259).
[1177] Cerde birliğinin sabit askeri 1.500 kişiydi. Bunlar Gazze, Remle, Aclun, Sayda ve Trablusşam'dan gönderilen askerlerden oluşmaktaydı. 200'ü Gazze ve Remle'den, 300'ü Aclun'dan, 500'ü Sayda'dan ve 500 adedi de Trablusşam askerlerinden temin edilmekteydi. Doğan, "Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", 127-157.
[1178] Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu", 467.
[1179] BOA, *Ali Emiri Ahmed 3 [AE.SAMD.III]*, No. 166, Gömlek No. 16203. (H-20-03-1121).
[1180] BOA, *Yıldız Sadâret Hususi [Y.A.HUS]*, No. 249, Gömlek No. 57. (H-15-12-1308).
[1181] Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu", 478.
[1182] Mehmet İpşirli, "Cerde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/393.

ve Duhan gümrüğü gelirlerinden 125 bin kuruş tahsil edilmişti.[1183] 1300/1883 yılında da Mısır'dan hazırlanan cerde askeri için 245 Mısrî kese akçe irsâliye hazinesinden tedarik edilmiştir.[1184]

Cerde başbuğu hac yolculuğundan döndükten sonra sorumlu olduğu valiye malumat vermekteydi. Örneğin Cerde Başbuğu Hüseyin Paşa valiye arizasını vermiş, ancak onun cerde başbuğluğu başarısız görülerek azledilmiş ve yerine başkası tayin edilmiştir.[1185] Cerde birliğinin kesin olarak ne zaman kaldırıldığı bilinmemekle beraber Tanzimat dönemine kadar sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.[1186]

b. Asâkir-i Avniye Alayları

1272/1856'da Erzurum'da kurulan Asâkir-i Avniyye alayları hac yollarını korumak için de kullanılmıştır. Alaya alınanlar, askerlik adabına aykırı davranma nedeniyle ordudan çıkarılanlardan askerliğe layık olanlar arasından oluşturulmuştur. Başıbozuk birlikleri gibi olmayan bu birlikler düzenli özlük haklarına sahipti[1187] İlk olarak Anadolu'da, ordu içinde 4 alay şeklinde oluşturulmuştur. Anadolu'da ihtiyaç kalmadığından Hacı Temur Bey'in idaresindeki 2 alay, hac yolları ve Hicaz'ın muhafazası için görevlendirilmiştir. 1273/1857'den 1276/1860'a kadar bu birlikler görevlerini yerine getirmiş, hac mevsimi geçip görevleri bitince de asıl görev yerlerine gönderilmiştir.

Hicaz ve hac yollarının güvenliği için 1275/1859'da Ukayl kabilesinin askerleri, Ayniyye Ukaylî alayı olarak oluşturulmuş ve aşiret askerleri başıbozuk askerlerin arasına katılmıştır. Bu askerî gruptan Mekke-Medine arası yol güvenliği için 500 süvari ve 1.000 piyadeden oluşan bir birlik meydan getirilmiştir.[1188] 1276/1860'da şikâyetlerin

[1183] BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 23, Gömlek No. 1174. (H-29-12-1202).

[1184] *"Hüccac-ı Müsliminin temin-i selameti için Mısır'dan tertib ve ihraç olunan cerde askerlerine bilistizan tedarik olunan iki yüz kırk beş mısri kese akçenin irsaliye hazinesinden mahsubunu ve Mîrü'l-hac Mısır Ali beye iâneten ve inâyeten yüz mısrî kese akçenin irsaliye hazinesinden ihsânı hümâyun olduğunu mübeyyin."* BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 42, Gömlek No. 1906. (H-29-12-1300).

[1185] İpşirli, "Cerde", 7/393.

[1186] Yaşayanlar, "Âsâkir-i Avniyye Alayları", 325-350.

[1187] Bu birlik bir alayı toplam 605 süvariden oluşmak üzere her biri 150 kişilik dört bölükten oluşmaktadır. Her bir alayın bir miralayı, binbaşısı, alay kâtibi, sancaktarı ve cerrahı, her bölüğün bir yüzbaşısı, mülazımı, bölük kâtibi, nalbantı, dört çavuşu ve 12 onbaşısı bulunmaktadır. Aysel Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac,* 186.

[1188] Yaşayanlar, "Âsâkir-i Avniyye Alayları", 325-350.

artması üzerine Meclis-i Vâlâ'da uzun görüşmelerin ardından 1277/1861'de Avniyye askerleri ilga edilmiştir.[1189]

c. Çöl Muhafızlığı

Çöl muhafızlığı, cerde askerine ek olarak ilk defa 1257/1842'de surre-i hümâyunun korunması için kurulmuş ve böylece hac kafilelerinin götürülmesi esnasında yapılan masrafların azaltılması da amaçlanmıştır.[1190] Fakat çöl muhafızlığı tam olarak, emîrü'l-hac kaymakamı, kiler-i hac emini ve Şam defterdarından oluşan komisyonun aldığı kararlar neticesinde, hac yollarının güvenliğini sağlamak için 1275/1859 yılında oluşturulmuştur.[1191]

Kiler-i hac emîni iken başarısından dolayı 1275/1859'da çöl muhafızlığına getirilen Hacı Ahmed Yusuf Ağa bu görevinde uzun dönem kalmıştır.[1192] Ayrıca çöl muhafızlığına seçilen askerlerin tecrübeli olmasına ve tetkik edilerek seçilmesine dikkat edilmiştir. Örneğin 1274/1858 yılına ait bir vesikaya göre daha önce orduda hizmet etmiş olan Şaban adındaki bir zatın soruşturulması tamamlandıktan sonra çöl muhafızlığı için uygun olduğuna karar verilmiştir.[1193]

Çöl muhafızlığında bulunan askerlerin yoklama defterleri düzenli olarak tutulmuş ve yoklamaları yapıldıktan sonra bu defterler merkeze gönderilmiştir. Nitekim 1275/1859'da Ahmed Yûsuf Ağa'nın emrinde bulunan Yüzbaşı Mustafa Ağa, Mağribli Ali Ağa ve Mûsâ Ağa'ya bağlı dokuzar bölük süvari ve beşer bölük piyadenin isim, eşkâl ve şöhretleri defterlere tek tek kaydedilmiş ve yoklama defteri Bâbıâli'ye gönderilmiştir.[1194]

Hacılar ile surrenin emniyet içinde gidip dönebilmeleri için Çöl Muhafızı Ahmed Yusuf Ağa'nın isteği üzerine hac yolundaki bazı kalelerin muhafazasından çöl muhafızları

[1189] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 189.
[1190] Aysel Şahin, *Sultan II.Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac (1808-1918)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 190.
[1191] Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173-191.
[1192] BOA, *A.}MKT.UM*, No. 500, Gömlek No. 19. (H-14-03-1278).
[1193] BOA, *Zabtiye Nezâreti Belgeleri [ZB]*, No. 1, Gömlek No. 39. (H-24-02-1274).
[1194] BOA, *Bâb-ı Seraskeri Bâb-ı Seraskeri Defterleri [SRA.d]*, No. 323, 324.

sorumlu tutulmuştur.[1195] Bunun üzerine bu kalelere yerleştirilmek için gerekli olan süvari ve piyade askerleri bulunarak bunun takibi Şam ve Hicaz valilerinin uhdesine verilmiştir.[1196]

Çöl muhafızları için gerekli olan erzak ve mühimmat Mısır ve Şam'dan gönderilmekteydi. Örneğin Ahmed Yûsuf Ağa tarafından bildirilen bir nâmede Mısır'dan Vech iskelesine, oradan da Medâin-i Sâlih'e gönderilmesi gereken 1.500 irdeb hınta (buğday) ve 3.500 irdeb şaîrin (arpa) gecikmeli olarak nakledildiği bildirilmiştir.[1197] Ayrıca çöl muhafızı maiyetinde bulunan 2 kıt'a dağ topu için gerekli mühimmatla beraber 73.515 sıhhiye malzemesi ve yazışmalarda kullanılmak üzere 150 top kâğıdın bahası olan 10.500 kuruşun teslimi için Maliye Nezareti'ne yazı gönderilmiştir.[1198] Bu askerlerin maaş ve tayinatları genellikle Şam valisi tarafından karşılanmıştır. 1277/1861'de Şam valisine yazılan bir emirde hac yollarının güvenliğini sağlayan çöl muhafızı Ahmed Yûsuf Ağa'nın himayesinde bulunan 2.000 kadar askerin maaş ve tayinatlarının zamanında ödenmesi hatırlatılmıştır.[1199]

Genel olarak çöl muhafızlarının başarılı oldukları görülmüş, Aneze ve Semmer kabilelerinin saldırılarının engellenmesi için çölde onlardan faydalanılmıştır.[1200] Ayrıca Mekke ve Medine'nin güvenliği hususunda yardım ihtiyacı oluştuğu zaman çöl muhafızları sorunun giderilmesine yardımcı olmuştur.[1201]

[1195] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 759, Gömlek No. 23. (H-04-12-1275).

[1196] BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No. 756, Gömlek No. 49. (H-15-11-1276).

[1197] BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.}MKT.UM]*, No. 392, Gömlek No. 64. (H-03-07-1276).

[1198] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 485, Gömlek No. 32728. (H-09-08-1278).

[1199] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 224, Gömlek No. 63. (H-25-12-1277).

[1200] Abdullah Çakmak, çöl muhafızlığının devlet nezdinde başarılı görülmediğini söyler. Çünkü bu işin amacı hac masraflarının azaltılması ve urbandan bir kısmının yerleşik hayata geçirilmesidir. Fakat bu konularda fazla ilerleme sağlanamamış, masraflarda iki katına çıkmıştır. Bunun üzerine bu kurum ilga edilerek yerine emîrü'l-hac kaymakamının emri altında bir kişinin mevkib-i hac olarak askerî birliklere başbuğ tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173-191.

[1201] Şahin, *Osmanlı'da Hac (1808-1918)*, 190.

3. Kaleler Yapılması

Urban baskılarından hacıları, hac yollarındaki birkeleri ve su kuyularını korumak için Memlüklerin ardından, Osmanlı Devleti tarafından da kaleler ve askerî birlikler oluşturulmuştur. Genellikle bu kaleler belirli mesafelerde yapılmış ve yakınlarında su kuyuları ile yağmur sularının toplandığı havuzlar bulunmuştur.[1202] Bu su kuyularını muhafaza etmek hayati öneme sahipti. Çünkü bazı bedevî kabileleri su kuyularını doldurmakta veya zehirlemekteydiler.[1203] Bu tür baskın ve olumsuz durumları önlemek için Mısır hac güzergâhında Acrud, Akabe, Vech, Muveylih, Ezlem gibi önemli kaleler yer almıştır.[1204]

Osmanlı Devleti, gerekli görülen hac güzergâhlarında kaleler yaptırmaktaydı. İlk olarak keşif yapılması, kalenin yapılacağı yerin tespiti, gerekli malzemeler ve masraflarının çıkartılması istenmekteydi. Örneğin Mısır beylerbeyine 967/1559'da yazılan bir hükümde Eris mevkiinde hacıların urban saldırılarına uğradığı için bir kale yaptırılarak hacıların selamet ve emniyet içinde yolculuklarının temini emredilmiştir.[1205] Farklı bir örnekte ise hac yolunda bulunan Maan ile Müdevvere kaleleri arası 35 saat sürdüğünden hac kervanının dinlenmesi, rahat ve güvenli hareket etmesi için bu iki kale arasında Zahrulakiye mevkiine 1266/1849 yılında bir kale yapılması kararlaştırılmıştır.[1206] 1266/1850 yılında da bir teftiş heyeti Cedide Boğazı isimli yere yeni bir kale yapılmasının uygun olduğunu tespit etmiş, Cidde valisi ile Şeyhul Harem'in bu iş için görevlendirilen Halim Efendi'ye yardımcı olmaları istenmişti.[1207]

Hac mevsimi başlamadan önce hac güzergâhındaki bütün kale vb. yerlerin kontrol edilmesi Şam ve Mısır valilerinin sorumluluğundaydı. Ardından bakım yapılması veya eklenmesi gerekenler belirlenmekte bu doğrultuda çalışmalar yapılmaktaydı.[1208] Arşiv belgelerinde bu kalelerin bakım ve tamiratıyla ilgili birçok belge bulunmaktadır. Örneğin 977/1570'te Mısır beylerbeyine hüküm yazılarak önceki yılda Mısır hac

[1202] Yûsuf Nevvab, *Kitebû'r-rıhleti fi'l-Mağribi'l-Aksa,* 209.
[1203] Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 78.
[1204] Reşidi, *Hüsnü's-safa,* 20.
[1205] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 3, Hüküm. 563. (H-02-03-967).
[1206] BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 157, Gömlek No. 4497. (H-30-01-1266).
[1207] BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 163, Gömlek No. 4801. (H-05-05-1266).
[1208] Seyfeddin Şahin, *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 15.

yolunun eşkıya tarafından kesilip kafilelere büyük zarar verdiği bildirilmiş, sonraki yıllarda bunun önüne geçilmesi maksadıyla kalelerin tamir edilmesi ve gerektiğinde deniz yolunun kullanılması amacıyla 17 bin flori gönderilmiştir.[1209]

Kale, su kuyusu vb. yerlerin tamiratı gerektiğinde ilk olarak keşif heyeti gönderilerek masraflar çıkartılmakta, ardından harap olanlardan başlanarak tamir edilmekteydi. Mesela 1216/1801 yılında hac yolu üzerinde askerî ehemmiyeti bulunan Kadiş kalesinin keşif çalışması yapılmış ve tamir edilmesi için gerekli masraf, bina emini İbrâhim Kethüdâ'ya verilmiştir.[1210] Nitekim 1305/1888 yılında hac yolu üzerinde bulunan harap su birkeleri ve kale duvarlarının tamiri için keşif heyetince gerekli meblağ 954.700 kuruş olarak tespit edilmiş ve bu masrafın üç taksitte ödenmesi münasip görülmüştür.[1211] Ayrıca tamirat için gerekli malzeme ihtiyacı olduğunda Şam ya da Mısır'dan istenmekte veya bu malzemelerin fazla olduğu diğer kalelerden temin edilmesine çalışılmaktaydı. Örneğin 1310/1892 yılında Hassa kalesinin harap olan duvar ve su birkeleri için lazım olan malzemelerin karşılanması için diğer yakın kalelerde bulunan malzemelerden yararlanılmıştır.[1212]

Kalelerin bakım ve tamiratları büyük meblağlara ulaşmaktaydı. Özellikle Fransızların üç sene Mısır ve civarını işgal etmeleri Mısır hac güzergâhında bulunan başta Muveylih, Istabl, Vuş ve Ezlem kaleleri olmak üzere pek çok yerin bakımı gerekmiştir.[1213] Ardından Vehhâbîlerin Haremeyn'i ele geçirmeleriyle pek çok kale vb. yerlerin bakımı uzun dönem yapılamamıştır. Ancak isyanın bastırılmasıyla bu kalelerin bakımı gerçekleşmiştir. Bunun için 1813/1228 yılında Şam valisi ve Şam hac emiri olan Süleyman Paşa, Sayda mukâtaasından 3.500 kese ve Şam tüccarından 1.500 kese akçe toplamıştır.[1214] Farklı tarihlerde de bu bakımlar devam etmiştir. Örneğin Sultan Abdülmecid, 1263/1847'de hac yollarında bulunan kalelerin tamiratı için 362,696 kuruş

[1209] Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 79.
[1210] Bina emini İbrahim Kethüda'ya hac yolundaki bazı kalelerin tamiri için ilk olarak beş bin kuruş verilmiş yeterli olmaması üzerine bin kuruş daha ilave edilmişti. BOA, *Cevdet Maliye [C.ML],* No. 143, Gömlek No. 6054. (H-29-07-1216).
[1211] BOA, *Meclis-i Vükela Matbataları [MV]*, No. 29, Gömlek No. 59. (H-21-06-1305).
[1212] Ayrıca 234 bin kuruş masraf olmuştu. BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT],* No. 2017, Gömlek No. 28. (H-12-04-1310).
[1213] Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 371, Gömlek No. 18818. (H-29-07-1216).
[1214] Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*, No. 475, Gömlek No. 24047. (H-29-06-1228).

harcamıştır. 1293/1877'de de kale, su kuyusu ve havuzların tamiratına 614,140 kuruş masraf yapılmıştır.[1215]

Şam ve Mısır valileri yapılan tamirat ve bakımların ardından İstanbul'a bu konular hakkında bilgi vermekteydi. Örneğin Şam beylerbeyi Nasuh Paşa, 1122/1710 yılında Eşmeler kalesinde yapılan tamirat masraf defterini İstanbul'a göndermiştir.[1216] Benzer bir örnekte 1234/1819 yılında hac güzergâhındaki birke ve kalelerin tamamen tamir ettirildiği, efradının ikame eylendiği ve kiler-i hac mühimmatının dahi tamamen hazır eylendiği bildirilmiştir. Kalelerin tamiri ve büyük birkenin tathiri için gönderilen 100.000 kuruşu aldığı ve hemen işe mübaşeret edeceği hakkında Şam valisi Salih Paşa tarafından Sadaret'e tahrirat yazılmıştır.[1217]

Hac yollarında emniyeti sağlamak için oluşturulan bu kalelerin bazısında asker bulundurulurken bazı kalelerde de surreden pay verilerek bedevî kabilelerden bazıları yerleştirilmiştir.[1218] Bu kalelerin muhafazası 1241/1826'dan önce genellikle yeniçerilerin uhdesindeydi. Örneğin 1135/1723 yılında Şam hac yolu üzerindeki Muazzam ile Haydar kalesi tamir edildiğinden muhafızlarına 15'er akçe yevmiye verilerek 90 yeniçerinin görevlendirilmesi emredilmiştir.[1219] 1315/1898'de de deniz yolunun kullanımının artması üzerine Cidde ve Vech iskelelerinin güvenliği ön plana çıkmış, bu iskelelere gelen surreleri ve hac kafilelerini muhafaza etmek için buralarda yeni askerî birlikler oluşturulmuştur. Bunun üzerine iki top, yüz süvari askeri, yüz de hecin süvarileri görevlendirilmiştir.[1220]

Kalelerdeki görevli askerler ve maaşları kayıt altına alınmaktaydı. Örneğin hac yolu ve bazı kalelerin muhafazası için görevlendirilmiş bulunan Yüzbaşı Diyarbakırlı Mehmed Ağa, Ali Ağa, Piyade Yüzbaşısı Yunus Ağa ve Kerküklü Yüzbaşı Hızır Ağa'nın maiyetinde bulunan süvari askerlerinin isim, yaş, eşkâl ve şöhretleri ilgili deftere kaydedilmiştir.[1221] Bu askerler belirli bir süre sonra değiştirilmekteydi. Bu zaman geldiği halde yerinde kalmak isteyenler de olmuştur. Örneğin kale muhafızlarından

[1215] Kurşun, "XIX. Yüzyılda Şam-Medine Hac Yolu Lojistiği", 347-359.
[1216] BOA, *Ali Emiri Ahmed 3 [AE.SAMD.III]*, No. 107, Gömlek No. 10547. (H-06-04-1122).
[1217] BOA, *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*, No. 750, Gömlek No. 35422. (H-13-09-1234).
[1218] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 202.
[1219] BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d]*, No. 6676. (H-04-12-1135).
[1220] BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilâyetler [Y.PRK.UM]*, No. 41, Gömlek No. 97. (H-27-11-1315).
[1221] BOA, *Bâb-ı Seraskeri Bâb-ı Seraskeri Defterleri [SRA.d]*, No. 253.

Yüzbaşı Mehmed Said ve yanında bulunanlar 1321/1903'te yerlerinde kalmayı talep etmişlerdir.[1222]

Kalelerin bakımı ve askerlerin masrafları için bazı gelir kalemleri oluşturulmaktaydı. Örneğin İki Kuyulu isimli kalenin ağası Süleyman Ağa ve hizmetindeki askerler için Tedmur malikânesi ihale edilmiştir.[1223] Ayrıca kalelerde bulunan bazı görevlilere surreden tahsisat ayrılmış ve bunlar surre defterlerine ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.[1224]

Kalelerin muhafazası için görevlendirilenlerin iaşeleri senelik olarak gönderilmekte ve bunlar ayrıntılı olarak kayıt altına alınmaktaydı. Nitekim 1155/1743 yılında Azmzâde Süleyman Paşa, kaleler için arpa, bulgur, pirinç, tereyağı, peksimet, sabun, katran, kilim, nal çivisi, atik harar, çadır, deve hurcu, bakır ve çul göndermiştir.[1225] 1276/1859 yılında Ahmed Yûsuf Ağa'nın askerleriyle beraber görevlendirilmiş olduğu kaleye bir senelik ihtiyaçları olan hınta ve şaîr, Mısır'dan Yenbu'ya gemilerle nakledilmiş, burada senet karşılığında teslim alınarak gerekli kalelere götürülmüştür.[1226]

Bu kalelerde, vazifeli muhafızlara gerekli olan askerî malzeme ve cephane bulundurulmaktaydı. Örneğin hac yolunda 1047/1647'de görevli 36 asker ve gerekli cephaneyi taşımak için 41 deve gerekmiş ve masrafları Şam hazinesinden karşılanmıştır.[1227] Evliya Çelebi, kalelerde vazifeli askerin eşya ve erzakları için 1.000 deve verildiğini, muhtesib ağasının zahireleri hazırlayarak develere yüklediğini ifade etmiştir.[1228]

Kaleler, hem askerler hem de hac yolcularının kullanmaları için erzak depoları (şevneleri) barındırmaktaydı.[1229] Mısır hac güzergâhında Yenbu, Süveyş Rabiğ, Ezlem gibi kalelerde önemli şevneler yer almaktaydı. Örneğin Mısır hac kafilesi, Süveyş'ten

[1222] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 808, Gömlek No. 58. (H-22-10-1321).
[1223] BOA, *Cevdet Zabtiye [C.ZB]*, No. 33, Gömlek No. 1610. (H-16-02-1142).
[1224] Seyfeddin Şahin, *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 15.
[1225] Bkz. Bu makalede malzeme ve erzakların hangi kaleye ne kadar gönderildiği tablo halinde listelemiştir. Tahir Sevinç, "Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefatı (1743-1744)", *BELLETEN* 77/279 (01 Ağustos 2013), 467-522.
[1226] BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No. 753, Gömlek No. 81. (H-15-03-1276).
[1227] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 88, Hüküm. 195, (H-01-07-1047).
[1228] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/479.
[1229] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 202.

hareket edeceği zaman Süveyş şevnesinin görevlileri kervanın ihtiyacı olan pirinç, mercimek, hayvan yemi ve kurutulmuş eti hazırlayıp kervana teslim etmişlerdir.[1230] Bu şevnelere erzakların konulması işi Şam, Gazze, Mısır beyleri tarafından yapılmaktaydı. Bu konuda Şam ve Mısır beylerbeylerine yazılan hükümlerde asker ve hacıların zahmet çekmemesi için hazırlıkların zamanında yapılması, hac kervanı hareket etmeden önce güzergâhta bulunan menzillerin ihtiyaçları tespit edilerek eksik eşyaların gönderilmesi istenmekteydi.[1231]

Bazı bedevî kabileler, surreden pay verilmek suretiyle kalelerin güvenliğini sağlamak için görevlendirmiştir. Özellikle su kuyuları ve havuzlarının bakımı ve doldurulası için "hadimü'l-bürke" ismiyle bilinen bedevî urbandan bazı aileler kendilerine surreden pay verilmek suretiyle görevlendirilmişlerdir.[1232] Ayrıca yerli Arap kabilelerinden bazıları, hac yollarındaki önemli yerlerde ve geçitlerde güvenliği artırmak için bazı vergilerden muafiyet tutulmuş veya ücret karşılığı yerleşmeleri sağlanmıştır. Hatta Cidde hac yolunun muhafazası için görevlendirilen urbana geçici süreliğine silah da verilmiştir.[1233]

Aneze kabilesinin bazı kolları Hicaz'ın kuzey bölgesindeki kalelerin bakımında, Cüheyne kabilesi de Yenbu' bölgesinde hac yollarının muhafazasında görev almakta ve bu kabilelere surreden pay verilmekteydi.[1234] Ayrıca Akabe kalesinde önceleri asker bulundurulurken Atıyye kabilesinin baskısı üzerine bu kaleye de urban yerleştirilmiştir.[1235] Zatü'l-Hac kalesinde sadece muhafız olarak iki bedevî aileye görev verilmişti.[1236]

Kale ve su kuyularının yanına yerleşen urbana surreden ücret ödenmekteydi. Cuayman kalesinde bulunan 17 urbana, 445, Muazzam kalesinde bulunan 9 urbana 400, Medain kalesinde bulunan sekiz urbana 210, Hediye Eşmesi menzilinde bulunan 14 urbana 720

[1230] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 74.
[1231] Doğan, "Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu".
[1232] Kurşun, "XIX. Yüzyılda Şam-Medine Hac Yolu Lojistiği", 347-359.
[1233] *"Mevsim-i hacda Cidde tarîkinin muhafazası için geçen sene imârat-ı celilece tertib edilen urbâna-ı mû'tiaya cihet-i askeriyeden îtâ ve âhiren iade olunan esliha ve cephaneden 28 tüfenk ile üç sandık cephanenin hüdemâya teslimi."* BOA, *Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ]*, No. 98, Gömlek No. 12/1. (H-06-07-1328).
[1234] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri*, 202.
[1235] Abdülmelik, "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sina", 144-297.
[1236] Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, 92.

ve Akabe kalesinde bulunan 7 urbana 385 kuruş surreden ödeme yapılmıştır.[1237] Bruce Masters ise bedevîlerin hac kervanlarını koruma konusunda başarısız olduklarını ve bazı zamanlar hac kervanlarını yağma ettiklerini ifade etmiştir. Nitekim bu tarz bedevîler 1102/1691, 1122/1711 ve 1170/1757 yıllarında hac kervanına zarar vermiştir.[1238]

Aneze bedevî kabileleri zayıf aşiretleri yenerek Suriye çölüne hâkim olmuştur. Hac kervanlarına saldırmakta ve Osmanlı Devleti'ne itaat etmemekteydiler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bu bölgelere Türkmen ve Çerkez göçmenleri yerleştirerek yol güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.[1239]

Sahr ve Aneze kabilelerinin hac kafilelerine saldırmalarını engellemek için onlardan deve vb. hayvan kiralaması yapılmaktaydı. Örneğin 1167/1754'te Medâin-i Sâlih mevkiinde yapılacak kalenin taş vb. malzemelerinin taşınması için gerekli olan deve gibi nakliye hayvanları Benî Sahr kabilesinden temin edilmiştir. 1195/1781'de ise bazı su kuyularının tamir edilmesi için Aneze kabilesi görevlendirilmiştir.[1240]

Bedevîlere surre verildiğinde onlardan rehin alınmış ve güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır. İbrâhim Rifat Paşa, Mısır mahmilini götürmekle görevli olduğu zaman mahmilin Yenbu'ya varana kadar sıkıntı yaşamaması için bedevî urbanından rehine almıştır.[1241]

Ayrıca Osmanlı Devleti, Hicaz ve hac yollarında güvenliği artırmak için 19. yüzyılda karakollar inşa etmeye başlamıştır. Konu ilk olarak 1265/1849'da görüşüldükten sonra 10 adet karakol yapılmasına karar verilmiştir. Karakollardan biri 40, diğerleri ise 20 asker bulunduracak şekilde tasarlanmıştır.[1242] Özellikle Osman Nuri Paşa, Hicaz valiliği döneminde Medine ile Rabiğ arasındaki güzergâh üzerinde bulunan bazı tepelere karakollar inşa ettirmiştir.[1243]

[1237] Şahin, *Sultan II. Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac*, 202.
[1238] Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 111.
[1239] Eldem, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, 50.
[1240] Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 216.
[1241] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 447*.
[1242] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri,* 164.
[1243] Metin Hülagu, "Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi* 5 (1994), 145-153.

Ahmed Salahaddin Bey, Müdevvere kalesinde 3 jandarma ve 2 telgraf memuru olduğunu, içinde tatlı suyu bulunduğunu, güvenlik amacıyla bu güzergâhta bu şekilde çok sayıda kale yapıldığını ve birçoğunun harap durumda olduklarını aktarmıştır.[1244] İbrâhim Rifat Paşa da dağların zirvelerindeki karakollarda nöbet bekleyen Osmanlı askeri gördüğünü ifade etmiştir.[1245]

4. Denizlerde Alınan Güvenlik Tedbirleri

Osmanlı Devleti, Kızıldeniz çevresini fethettikten sonra sahillerin güvenliği için Süveyş Kaptanlığını oluşturmuştur.[1246] Bu kaptanlık, işlevi bazı dönemlerde zayıflasa da devam etmiş ve bazen de hac yolcularını taşımakla görevlendirilmiştir. Burada genellikle Mısır askeri görev almıştır. Akdeniz'de de Reşid, Dimyat ve İskenderiye beyleri deniz güvenliğini sağlamakla vazifelendirilmiş ve bu şekilde hac ve ticaret yollarının güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.[1247]

Bazı dönemler denizlerde güvenliği temin için özel görevlendirmeler de yapılmıştır. Nitekim 903/1498'de Rodos ve civarında bulunan korsanlar karşısında üç yüz kişilik hac kafilesini Mısır'a kadar götürmek için Kemal Reis (ö. 1510) görevlendirilmiştir.[1248]

922/1517'de Mısır'ın fethiyle beraber Kızıldeniz ve Hicaz'daki güvenlik çalışmaları artırılmıştır. Özellikle Kızıldeniz'de bulunan Yemen, Aden gibi önemli yerler alınarak Kızıldeniz güvenliği denetim altına alınmıştır.[1249] Ayrıca 16. yüzyılda Kızıldeniz'de güvenliği sağlamak için Süveyş, Moha ve Sevakin'de bir donamaya sahip Kapudan

---

[1244] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 98.
[1245] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 437*.
[1246] Salih Özbaran, "Hint Okyanusu'nda Osmanlı Yapılanması", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 343-354.
[1247] Muhammed Seyyid, "Osmanlı Askeriyesinde ve Askerî Tarihinde Mısır'ın Yeri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/308.
[1248] Volkan Dökmeci, *Venedik Kaynaklarına Göre II. Bayezid ve I. Selim Dönemlerinde Osmanlı Denizliği ve Korsanlık* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 174.
[1249] İdris Bostan, "Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Tezgâhları", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 311-323.

Paşa bulundurulmuştur.[1250] Bunlarla beraber Kızıldeniz kıyılarında bazı önemli yerlere kaleler yapılmış ve buralar toplarla donatılmıştır.

Osmanlı Devleti, 1136/1724'ten itibaren Kızıldeniz'de birkaç kadırgadan oluşan filo yapmaya başlamıştır. Bu filonun birinci görevi hacı ve hububat taşıyan gemileri korsanların saldırısından korumaktı. Süveyş Kapudanına bağlı olan bu filonun giderleri Mısır irsaliyesinden karşılanmıştır.[1251]

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda sahil güvenliğini sağlamak için gemiler tahsis etmiştir. Kızıldeniz'de görevli güvenliğe Bahr-i Ahmer Komodorluğu ismi verilerek sahil ve limanlarının güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.[1252] Nitekim 1308/1891'de Bahr-i Ahmer Komodorluğu'nun başında Miralay Hacı Tevfik Bey ve Kaymakam Sabri Bey bulunmuşlardır.[1253] Ayrıca Hicaz vilâyetinden 1305/1888'de Kızıldeniz'de ek güvenlik çalışmaları yapması istenmiş, Cidde sancağı mülhakatından olan Sevakin yakınlarında Lit limanın imarı, zabtiye karakolu, hükümet konağı, topçu kulesi ve karantina merkezi yapılması kararlaştırılmıştır.[1254]

II. Abdülhamid döneminde Kızıldeniz'de Hicaz sahillerini muhafaza etmek için özel filo oluşturulmuştur. Nitekim 1309/1892'de Hicaz filosunda üç korvet, bir gambot ve vapur bulunmuştur.[1255] O dönem Bahr-i Ahmer Komodorluğu'na bağlı Bursa ve Edirne Korvet-i Hümâyûn'a ait personel bilgileri Hicri 1301 tarihli salnamede bulunmaktadır. Edirne Korveti'nde 104, Bursa Korvet'inde 130 asker mevcuttu.[1256] Osmanlı Devleti'nin

---

[1250] Salih Özbaran, "Kızıldeniz'de Osmanlı Genişlemesi", çev. Bülent Üçpunar, *Türkiye Tarihi Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı imparatorluğu 1453-1603*, ed. Suraıya Faroqhi - Kate Fleet (İstanbul: Kitapyayınevi, 2016), 2/245.

[1251] Mıchel Tuchscerer, "XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kızıldeniz'de Osmanlı Donanması", çev. Zeki Arıkan, *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009), 213-224.

[1252] Şakir Batmaz, "Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika Sahillerinde Köle Ticaretini Önleme Gayretleri ve Bahr-i Ahmer Komodorluğu", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa*, ed. Şakir Batmaz (Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013), 162-177.

[1253] Münir Atalar - Mustafa Şahin, "Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre", *2.Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu* (Bodrum, 2013), 2/9-27.

[1254] 124037 kuruş tutan masrafı Hicaz valiliği tarafından ödenmesi istenmişti. BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1482, Gömlek No. 100. (H-22-05-1305).

[1255] Atalar, Şahin, "Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre", 2/9-27.

[1256] *Hicaz Vilâyeti Salnamesi (Hicri 1301)* (Hicaz: Mekke-i Mükerreme Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1301), 131.

Kızıldeniz ve Basra körfezinde güvenliği sağlamak için görevlendirdiği iki korvet Güney Afrika sahillerine uğradığında halkın sevgi gösterileriyle karşılaşmıştır.[1257]

Yenbu ile Cidde arası sahil halkı olan Zebid bedevîleri hacı ve tüccarların gemilerine baskın düzenlemekteydi. İngilizler ise bu bedevî kabilelerle gizli bir şekilde silah kaçakçılığı yapmaktaydı.[1258] Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Hicaz sahillerinin güvenliği için silah kaçakçılığına karşı tedbirler almış ve sahillere gambotlar göndererek bunu engellenmeye çalışmıştır.[1259]

5. Hac Zamanı Hicaz'da Asayişin Sağlanması

19. yüzyıldan önce Hicaz'ın muhafazası Mısır'dan gönderilen askerlerle sağlanmaktaydı. Evliya Çelebi, 1082/1672'de Mısır hac kafilesiyle beraber 3 bin askerin geldiğini, bunlardan bininin Mekke'de muhafızlık için kaldığını ifade etmiştir.[1260] 19. yüzyılda ise bu sistem değişmeye başlamış ve 1259/1844'te Sultan Abdülmecid döneminde beşinci ordu olan Hicaz ordusu kurulmuştur.[1261] Ayrıca 1264/1848'de Bağdat'ta kurulan altıncı ordunun bir görevi de hac yollarının güvenliğini sağlamak olmuştur.[1262] Ardından 1296/1879'da ise Hicaz'da dört tabur asker bulundurulmuş ve yeterli görülmediği için asker sayısının artırılmasına gidilmiştir.[1263]

1301/1884 yılına ait salnameye göre Osman Nuri Paşa'nın Hicaz valiliği döneminde Hicaz'da askerî birlikler oluşturulmuştur.[1264] Mekke'de birinci ve üçüncü tabur, Medine'de dört alay asker, iki adet topçu birliği ve seyyar topçu birliği de bulundurulmuştur.[1265] Bunlara ek olarak 1307/1890'da da hac kafilesinin muhafazası

[1257] Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri* (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016), 11.
[1258] Hasan Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1809)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 234.
[1259] Atalar, Şahin, "Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre", 2/9-27.
[1260] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/872.
[1261] Osmanoğlu, *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)*, 37.
[1262] Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 179.
[1263] BOA, *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası [HR.TO]*, No. 256, Gömlek No. 51. (M-09-09-1879).
[1264] Hülagu, "Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898)", 145-153.
[1265] *Hicaz Vilâyeti Salnamesi (Hicri 1301)*, 91-100.

için beşinci orduya ait 200 piyade ve 30 süvari Hasan Bey'in kumandasında görevlendirilmiştir.[1266]

Hicaz'da güvenliğin sağlanması için Mekke şerifiyle beraber hareket edilmiştir. Mekke emirine bağlı Mekke-Cidde, Mekke-Tâîf arasında yol güvenliğini sağlayan Bişeli ismiyle mahalli birlik de bulunmaktaydı. Azat edilmiş siyahilerden seçilen bu askerler 1275/1859 yılında 230 kişiden oluşmaktaydı. 1301/1884'te Bişe taburu, Tabur ağası Derviş Ağa olan dört bölükten; Medine'de bulunan tabur da altı bölükten ibaretti. İlk üç bölük piyade, dördüncü ve beşinci bölük süvari, altıncı bölük ise Ukayl birliklerinden meydana gelmekteydi.[1267]

Ayrıca 19. yüzyılın sonlarında Mekke'de emniyeti ve asayişi sağlamak için polis teşkilatı oluşturulmuştur. Ardından Medine şehrinde de polis teşkilatı çalışması başlatılmıştır.[1268] Hicaz sıcak bir bölge olduğu için polis ve komiserler için imal edilecek elbiselerin Hicaz iklimine uygun ve beyaz renkli olması kararlaştırılmıştır.[1269]

1306/1888'de Hicaz valisi, 21 polis ve 3 komiserin hac mevsiminden önce gönderilmesi için çalışma yapmıştır.[1270] Gönderilecek polis ve komiser maaşlarının ne olacağı Hicaz vilâyetine iletilmiştir. Ayrıca Cidde'de de hacı ve ziyaretçilerin ellerindeki pasaport ve mürur tezkirelerinin kontrol edilmesi için birkaç polis ve zaptiye görevlendirilmiştir.[1271]

1301/1881'de Mısır sınırlarında hac yolunun güvenliğini artırmak için bir mutasarrıflığın kurulması, Belka ve Kudüs sancaklarıyla birleştirilerek bir vilâyet oluşturulması da kararlaştırılmıştır.[1272]

[1266] Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 179.
[1267] Ukayl birlikleri hac yollarını korumak için Medine'nin kuzeyinde bulunan kalelerde görev yapmaktaydı. *Hicaz Vilâyeti Salnamesi (Hicri 1301),* 65.
[1268] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2769, Gömlek No. 48. (H-24-02-1327).
[1269] BOA, *Zabtiye Nezâreti Belgeleri [ZB]*, No. 428, Gömlek No. 19. (R-16-03-1310).
[1270] BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilâyetler [Y.PRK.UM]*, No. 14, Gömlek No. 87. (H-20-09-1306).
[1271] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1841, Gömlek No. 95. (H-06-11-1308).
[1272] BOA, *Yıldız Perakende, Sadâret [Y.PRK.A]*, No. 3, Gömlek No. 87. (H-06-08-1301).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAC HİZMETLERİ

I. VAKIFLAR

Tutmak, bağlamak anlamına gelen vakıf kelimesi terim olarak bir mülkün menfaatinin bir cihete tasadduk edilmesidir.[1273] Hacıların yolculuklarını güvenli ve kolay hale getirmek için vakıflar kurulmuştur. Yolların bakımı, köprülerin yapımı, kalelerin inşası, konaklama yerleri genellikle vakıflar tarafından yapılmış, yapılanların yeterli olmaması durumunda yeni yapılar eklenmiştir.[1274]

Genel olarak bütün İslâm devletleri Haremeyn ve hacıların ihtiyaçları için çalışmalar yapmıştır. Özellikle Osmanlı sultanları vakıflara önem vermiş ve topraklarının önemli bir kısmı vakıf topraklarından oluşmuştur.[1275] Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde sultanlar, hanım sultanlar, devlet adamları ve özel şahıslar tarafından hac yolları ve Haremeyn için yapılan vakıflar oluşturulmuştur.[1276] Haremeyn vakıflarının çoğunluğu genellikle Mısır'da yer almıştır. Mısır'daki vakıfların düzenli bir şekilde toplanarak Hicaz'a gönderilmesinden birinci derecede Mısır valisi sorumlu tutulmuştur.[1277] Aydın Özkan, Osmanlı döneminde Mısır'da bulunan vakıflar hakkında Mısır ekilir arazisinin sekizde biri, şehir merkezlerinde ise 18.500 binanın vakfedilmiş olduğunu ifade etmiştir.[1278]

Vakıf gelirleri her yıl düzenli olarak hükümet merkezinde toplanmakta ve kayıt altına alındıktan sonra evkaf nâzırı tarafından hac emirine senet ile teslim edilerek Hicaz'a

---

[1273] Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/476.

[1274] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/483.

[1275] İlk Osmanlı padişahlarından itibaren vakıflara önem verilmiş, Orhan Gazi, yoksullar ve hacılar için ilk hastaneyi yaptıran ve gençleri eğitmek için okullar kurarak ve bu kurumlara vakıf gelirleri bağlamıştır. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi : Ege Adaları, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay - Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 2/61.

[1276] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 75.

[1277] Evliya Çelebi, Mısır arazilerinin dört tür olduğunu, bunlardan birisinin vakıf arazileri olduğunu ifade eder. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 10/1/137.

[1278] Aydın Özkan, *Mısır Vakıfları (Osmanlı Devri ve Öncesi)* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2005), 14.

gönderilmekteydi.[1279] Gönderilenler Mekke ve Medine'nin yoksullarına, hac zamanında vakıf şartlarına uygun olarak gelen hacılara yiyecek, su ve diğer ihtiyaçlar için harcanmaktaydı. Batılıların 19. yüzyılda İslâm dünyasını işgal etmeye başlamasıyla birlikte vakıf müesseseleri ciddi oranda zarar görene kadar bu uygulama devam etmiştir.[1280]

994/1586'da Haremeyn'e tahsis edilmiş vakıfların idaresi için Evkaf-ı Haremeyn Nezâreti kurulmuştur.[1281] Ardından dârüssaâde ağaları muhtelif yerlerde yapılmış olan Haremeyn vakıflarının idaresinde görevlendirilmiş ve ilk olarak 995/1587'de dârüssaâde ağası Habeşi Mehmed Ağa'ya, Haremeyn vakıflarının idaresi verilmiştir. 1128/1716'da ise padişah ve hanedana ait vakıflar da dârüssaâde ağalarının görevine eklenmiştir.[1282] Sultan I. Abdülhamid'in kurduğu Hamidiye vakıfları dârüssaâde ağasına değil de 1188/1775'te Mirahur Mustafa Ağa'ya ve Sultan II. Mahmud'un 1223/1809'da kurduğu vakıflar da babası Sultan I. Abdülhamid'in vakıflarıyla birleştirerek Mehmed Tâhir Efendi'ye tevcih edilmiştir. II. Mahmud, 1241/1826'da bütün vakıfların idaresini dârüssaâde ağasının gözetiminde yeniden birleştirmiş ve 1249/1834'te Haremeyn Evkaf Müdürlüğü kurulana kadar bu görevlerden onlar sorumlu tutulmuştur. 1254/1839'da ise vakıfların idaresi Evkaf-ı Hümâyûn idaresi altında toplanarak yeni bir sistem kurulmuştur. [1283]

Dârüssaâde ağaları vakıf sorumlusu olduklarından sürgün edildiklerinde Kahire veya Medine'ye gönderilmekteydi. Mısır'da birçok vakıf arazisinin denetimi ellerinde bulunduğu için siyasî nüfuzları da oluşmaktaydı.[1284] Dârüssaâde ağasına bağlı Evkaf-ı Haremeyn müfettişliği, Evkaf-ı Haremeyn muhasebeciliği, Evkaf-ı Haremeyn mukâtaacılığı ve Dârüssaâde yazıcılığı isimleriyle dört kurum bulunmaktaydı. Ayrıca

[1279] Alpay Bizbirlik, "Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilâyetlerindeki Haremeyn Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 37-72.
[1280] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", 42/479.
[1281] Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/522.
[1282] Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/3.
[1283] Seyit Ali Kahraman, "Surre-i Hümayun", *Haremeyn Hac - Mukaddes Yolculuk* (İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2017), 51.
[1284] Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 133.

Osmanlı maliyesinde de Haremeyn vakıflarının yönetimiyle ilgilenen Haremeyn Muhasebesi Kalemi yer almaktaydı.[1285]

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'da vakıf arazilerinde yeni uygulamalara girişerek vakıf sisteminde iltizamı kaldırmış ve devletin vakıflar üzerindeki hâkimiyetini artırmıştır.[1286] Ardından 1267/1851'de I. Abbas Hilmi (ö. 1854), Mısır'da yeni bir vakıf sistemi kurmuş, Hidiv İsmâil Paşa da (ö. 1895) 1280/1864'te vakıf sistemini bakanlık konumuna yükseltmiştir. Bu çalışmalarla beraber Mısır vakıflarının işleyişinde İstanbul'dan izin almanın gerekliliği devam etmiştir. Mısır'ın 1299/1882'de İngilizler tarafında işgal edilmesi üzerine vakıf bakanlığı kaldırılmış ve Hidiv, Tevfik Paşa'ya bağlı bir yönetim oluşturulmuştur. Hidivin denetimi ve İstanbul'dan izin alma durumu I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür.[1287]

A. DEŞİŞE VAKIFLARI

Deşişe, Haremeyn'de yaşayan fakirler için gönderilen hububata verilen isimdir. Abbâsîler döneminde özellikle Muktedir-Billâh zamanında temelleri atılmakla beraber Memlükler döneminde sistemleşmeye başlamıştır.[1288] Bu dönemde Mısır, Şam ve Halep'te bulunan birçok köy gelirleri vakfedilmiştir. Deşişe için vakfedilen köyleri diğer vakıf köylerinden ayırmak için bu köylere deşişe köyleri denilmiştir.[1289]

Deşişe vakıfları, Osmanlı döneminde daha da geliştirilerek devam ettirilmiştir. İlk olarak Sultan I. Selim deşişe vakıfları için yeni köyler eklemiş ve bu köyleri vergiden muaf tutmuştur. Sultan vakıflarından olan deşişe evkafına "deşişetü'l-kübra" denilmiştir. Bu deşişenin 944/1538'de toplam hububatı 10 bin irdebe varmıştır.[1290] Sultan I. Süleyman, 945/1539'da deşişe vakıflarına ek olarak Kahire'nin Eşmuniye, Bulak ve Ceziyye'de gelirleri 15 bin irdeb hububat olan 12 köy ve Mısır'dan 2.780 irdeb

[1285] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 174.
[1286] Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/64.
[1287] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", 42/485.
[1288] Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrinde (908-932) Haremeyn'e ilk defa gönderilmeye başlanan surre içerisinde hububat da yer alıyordu. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/215.
[1289] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi,* 53.
[1290] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", 9/215.

haraç mahsulünü vakfetmiştir.[1291] Ardından III. Murad (1574-1595) küçük deşişe (Deşişetü's-Süğra veya Deşişet'ül-Murâdîye) vakıflarını kurmuştur. Bunların gelirleri Mısır'dan Buhayra, Menufiye, Kalyubiye, Feyyum, Dekahliye, Said, Behnesa ve Circe sancağının birkaç köyünden karşılanmıştır.[1292] Sultan III. Murad'ın kurduğu bu vakıfların mahsulü 420 bin paraya (105 bin flori altın) varmıştır. Ardından Sultan III. Mehmed (1595-1603) de bazı köyleri deşişe vakıflarına eklemiştir.[1293]

Kadın sultanlar tarafından da birçok deşişe vakfı oluşturulmuştur. 977/1570'te Nurbanu Valide Sultan (ö. 1580), kendi parasından 12 bin floriyle[1294] deşişe köyleri satın almıştır. Deşişe vakıflarının gelirleri yeterli olmadığı senelerde eksik kısımlar Mısır hazinesinden karşılanmıştır. Deşişe vakıfları 19. yüzyılın başlarına kadar Haremeyn fakirlerine gönderilmiştir.

Osmanlı döneminde deşişe için vakfedilen köylerin sayısı artınca bütün deşişe vakıflarını idare eden bir deşişe nâzırı görevlendirilmiştir. Üst düzey bir yetkili olan deşişe nâzırı, Mısır'dan Haremeyn'e gönderilecek zahire ve paraların toplanarak gönderilmesinden sorumlu tutulmuştur.[1295] Deşişe nâzırı, tecrübesi olan Mısır beylerinden veya devlet adamlarından seçilmiştir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise iltizam yoluyla deşişe nâzırı görevlendirilmiştir. Deşişe köyleri emin kişilere kira ile verilmiş ve deşişe nâzırı tarafından gözetim altında tutulmuştur.[1296]

Deşişe nâzırı topladıkları parayı hac emirine vermekte, Hicaz'a gönderilen zahire ise genellikle Yukarı Mısır'dan Nil üzerinden Bulak'a, oradan develerle Süveyş'e taşınmaktaydı. Medine'ye gidecek hububat Yenbu'ya, Mekke'ye gidecek olan Cidde'ye deniz yoluyla gönderilmekteydi.[1297] Yenbu'a gemilerle getirilen surre mahsulleri anlaşmalı bazı bedevî kabileler tarafından Medine'ye taşınmaktaydı. Bazı seneler bu bedevî kabileler görevlerini yerine getirmeyince mahsullerin taşınması sorun

[1291] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/867-891.
[1292] Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitapyayınevi, 2014), 81.
[1293] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", 9/215.
[1294] Filori: Osmanlılar'da genel anlamda altın paralara verilen isim. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 226.
[1295] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları,* 200.
[1296] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", 9/215.
[1297] Salih Özbaran, "Kızıldeniz'de Osmanlı Genişlemesi", çev. Bülent Üçpunar, *Türkiye Tarihi Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı imparatorluğu 1453-1603*, ed. Suraıya Faroqhı - Kate Fleet (İstanbul: Kitapyayınevi, 2016), 2/244.

oluşturmuş ve deşişe hububatının zamanında ulaştırılması için devlet tarafından devamlı takibi yaptırılmıştır.[1298]

Deşişe nâzırlarının görevleri takip edilip denetlenmekteydi. Örneğin 994/1586'da Mustafa Bey deşişe nâzırı olmuş, Haremeyn'e 92.89 altın ve Medine'ye 6 bin irdeb buğday göndermiştir. Ardından Mısır hac emirinden eski nâzırın üç senelik muhasebelerinin yapılması istenmiştir. Gönderilen deşişe ürünlerinin eksik olduğu görülmüş, bu konunun düzeltilmesi, fakirlerin mağdur olmalarının önlenmesi, kusuru olanların ortaya çıkarılması için çalışılmıştır.[1299]

Deşişe mahsulleriyle ilgili Mısır beylerbeyine 993/1585 yılında gönderilen bir hükümde Medine-i Münevvere'ye her sene gönderilen 6 bin irdeb buğdayın bin irdebinin deşişe mutfağında pişirilmesi, bin irdebinin Yenbu ve Medine'de hacdan dönenlere, dört bin irdebinin de Medine fukarasına dağıtılması istenmiştir.[1300] 1302/1885'te ise Mısır'da deşişe ürünleri 20.788 irdeb buğday,[1301] 1320/1903'te 20.235 irdeb buğdaydı. Bunun 8.519 irdebi Medine halkı içindi. Medine'ye gönderilen buğday Mısır'dan Yenbu limanına getirilerek depolara konulmaktaydı. Bu buğdayı mühürleyerek karnelere göre dağıtan memurlar bulunmaktaydı. Mekke'ye gönderilen buğday ise Cidde limanına götürülerek depolanmakta ve dağıtımları Mısır'dan gelen ölçüye göre yapılmaktaydı.[1302]

Mısır'daki deşişe vakıflarının Süveyş iskelesinden nakliyesi için vakfa ait gemileri, hatta büyük vakıfların kendilerine ait özel gemileri bulunmaktaydı. Örneğin Haseki Sultan, Mehmediye ve Murâdîye vakıfları 12 nakliye gemisine sahipti.[1303]

B. İMARET VE DARÜŞŞİFALAR

İmaret, ihtiyacı olanlara ücretsiz yemek dağıtan ve barınmalarını sağlayan hayır kurumlarıdır.[1304] Özellikle Memlükler döneminde başlayan imaret çalışması Osmanlı

[1298] Hacı Osman Yıldırım vd. (ed.), *12 Numaralı Mühimme Defteri : (978-979/1570-1572) : Özet, Transkripsiyon ve İndeks* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996), 1/337.
[1299] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 60, Hüküm. 681, (H-01-07-994).
[1300] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 58, Hüküm. 654. (H-09-09-993).
[1301] Muhammed Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, ed. Muhammed Hümam Fikri (Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999), 241.
[1302] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 600*.
[1303] Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 186.

döneminde gelişerek devam etmiştir. Örneğin Muhammed b. Kalavun, Birketü'l-hac mevkiinde bulunduğu sırada yakalandığı bir hastalıktan iyileştiğinde bir hankah yaptıracağına söz vermiş ve şifa bulduğunda yolcu, fakir ve dervişlerin kalacağı bir hankah yaptırmıştır. Yüz odadan oluşan bu yapının iki senede yapımı bitmiş ve gerekli ihtiyaçları için bir vakıf tesis edilmiştir.[1305]

Osmanlı sultanlarından ilk olarak Sultan II. Selim, gelirleri Mısır'da kurulan vakıflardan karşılanmak üzere Haremeyn'de imaretler yaptırmıştır. Ardından Sultan I. Süleyman tarafından Haremeyn'de ilk büyük imaret Hürrem Sultan (ö. 1558) adına yaptırılmış olan ve Haremeyn yolundaki hacıları besleyen Süleymaniye imarethanesi gelmiştir.[1306] Sultan III. Murad döneminde de Kuba köyünde bir ribât ve hademelerin kalacağı evler yaptırılmıştır. Her gün yemek dağıtılan imaret büyük bir müştemilata sahipti. İmaretin giderleri için Mısır'dan 20 köy vakfedilmiştir.[1307] Hüseyin Vassâf Efendi, 1307/1890'da Haremeyn bölgesinde imaretlerden bazılarını gezdiğini, fukaraya tahsis edilmiş bu imaretlerde her gün çorba, et ve pilavın güzel bir şekilde pişirilerek dağıtıldığını ifade etmiştir.[1308]

Osmanlı devlet adamları da bu çalışmalara katılmaktaydı. Örneğin Sokullu Mehmed Paşa, Haremeyn'e hayır olarak darüşşifa, hacıların konaklayacağı bir kale ve iki mescid yaptırmıştır. Lala Mustafa Paşa (ö. 1580) 973/1566'da hacılar için Kunaytara mevkiinde birer konaklama yeri, mescid ve imaret inşa ettirmiştir.[1309]

Bu tarz hayır faaliyetlerinde en önemli pay hanım sultanlara aitti. Örneğin Gülnuş Valide Sultan (ö. 1715), bir bölümü Bulak limanı ve Mısır'da bulunan dört köyden gelen vakıf gelirleriyle hasekilik zamanında Mekke'de darüşşifa ve Hasekiye İmareti'ni yaptırmıştır.[1310] Bu Haseki İmareti için 34 dükkân vakfedilmiş ve Mekke'de bulunan

---

[1304] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 108.
[1305] Mehmed Muhsin, *Afrika delili* (Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, 1312), 128.
[1306] Amy Singer, "İmarethaneler", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/894.
[1307] Bu köylerden elde edilen senelik hasılat ise 2.100 irdeb hububattır. Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/867-891.
[1308] Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hatıratı*, ed. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 2011), 296.
[1309] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 69.
[1310] Mehmet İpşirli, "Gülnuş Emetullah Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/249.

züafaa ve fükara için her gün yemek çıkarılmıştır.[1311] Zamanla bakıma ihtiyaç duyan bu kurumların 1094/1683 yılında Mısır hac emiri Zülfikar Bey tarafından keşf çalışması yapılmış, masrafları Mısır vakıf mallarından karşılanmak üzere muhasebe defteri tutulmuş, tamir işleri Osman Çelebi'nin nezâretinde yerine getirilmiştir.[1312] 1116/1705 yılında da Mısır hac emiri Eyüb Bey, hac zamanında bu imaretleri gezerek denetlemiş, vakfın muhasebesini kontrol etmiş ve gerekli tamir masrafları Musa Ağa bendeleriyle gönderilmiştir.[1313]

Safiye Sultan (ö. 1619), Mısır'da Nil nehrinin yakınında bulunan vakfettiği bir köyün gelirleriyle Cidde yolunda yaptırdığı sebillerin yanına hacıların namazlarını kılabilmeleri için bir mescid yaptırmıştır.[1314] Vuslat Kadın'ın (ö. 1764) Medine'de yaptırdığı darüşşifada görevli ve hastalar için yemek de verilmekteydi.[1315]

Mehmed Ali Paşa, 1234/1819'da Mekke ve Medine'deki fakirler, ilim talebeleri, hacılar, mücavirler ve yolda kalmışlar için hem Mekke'de hem de Medine'nin Münah bölgesinde aşevi yaptırmıştır. Gerekli olan malzeme ve ustalar Mısır'dan getirtilmiş ve Mühendis Abdurrahim Efendi, 1235/1820'de bu işi tamamlamıştır.[1316] Sadık Paşa, 1297/1880 yılında Mekke'de bulunan Mısır İmâretine uğradığında burada Mısır'dan atanan bir idareci, erzak depoları, değirmen, fırın ve büyük bir mutfak bulunduğunu gözlemlemiştir. İmârette her sabah fakirlere çorba verilmekte, özellikle Cuma günleri pilav pişirilip 600'den fazla hacıya ikram edilmekteydi.[1317] İbrâhim Rifat Paşa, bu

---

[1311] "*Beher gün imâreti mezkûrede tabh edilen fodla ile etli çorbayı ekl-ü tenâvül ederek selâtin-i Osmâniyye'ye dua ederler. Ramazan'da pilav da tabh olunur. Fodlaların beheri ellişer dirhemlik olup beher gün bir irdeb (108 kıyye) hınta ile 50 kıyye pirinç ve 12 kıyye lahm sarf edilir."* Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, çev. Ömer Faruk Can - Fatma Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/1218.

[1312] "*Cidde-i mâmuriyye varup tamir olunan vükela tam olup keşf olundukta 13 bin altın, Mekke-i Mükerreme'de darüşşifa da tâlim-i sıbyan ve kırâat-ı eczâ-ı şerîfe ve müceddiden ebnâ olunan mekteb* BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 20, Gömlek No. 17. (H-29-12-1094).

[1313] BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 20, Gömlek No. 37. (H-29-12-1116).

[1314] Seray Arslan, *Safiye Sultan Vakıfları* (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21.

[1315] Darüşşifada tahsisat ayrılanlar; hekîm 1, vazife ücreti 15, ilaç ücreti 25; cerrâh 1, vazife ücreti 10; hasta bakıcı, çamaşırcı, kandilci 2, vazife ücreti 15, sabun ücreti 3; sucu 1 vazife ücreti 10; ekmekçi 1 vazife ücreti 8; temizlikçi 1 vazife ücreti 7; kapıcı 1 vazife ücreti 7; süpürgeci 1 vazife ücreti 7; aşçı 1 vazife ücreti 10, sabun ücreti 3; aşçı yamağı 1 vazife ücreti 10; gassâl 1 vazife ücreti 5; nâzır-ı darüşşifa 1 vazife ücreti 30'dur. Abdullah Çakmak, "18. Yüzyılda Hayırsever Bir Padişah Kadını: Vuslat Kadın'ın Medine ve İstanbul Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* 52 (2019), 75-92.

[1316] Sad Bedir el-Halvani, *Tamiru'l Medineti'l Münevvere m.(1816-1840)* (Kahire: Matbaatü'l Hüseyni'l İslâmiyye, 1994), 36.

[1317] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 126.

kurum hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Bu iki tekkenin harcamaları ve memurlarının maaşları Mısır hükümeti tarafından karşılanır. 1320/1903 yılında bu iki tekkenin masrafı 3.550 Mısır cüneyhtir. Mekke tekkesinin günlük harcaması: Hac mevsimindeki günlerde 282 okka 200 dirhem deve etidir. Sıradan günlerde bu tayin 150 okkadır. Hac mevsimi günlerinde 100 okka koyun eti, diğer günlerde ise 37 okka 200 dirhem koyun etidir."*[1318]

C. SU TEDARİK EDEN VAKIFLAR

Hac yollarında bulunan su kuyuları ve sarnıçların korunması için Osmanlı Devleti bazı tedbirler almıştır.[1319] İçinde muhafız bulunan Ezlem gibi kalelerde, su kuyularının muhafazası askerler tarafından sağlanmış ve su kuyularının bakım ve masrafları için vakıflar oluşturulmuştur. Örneğin Hadım Ahmed Paşa (ö. 1613), Mısır ve bazı yerlerde bulunan emlakını hacılara su dağıtılması ve hac yollarındaki bazı su kuyularının temiz tutulması için vakfetmiştir.[1320]

Hicaz'da özellikle hac zamanı hacıların susuzluk sorunu yaşamaması için çalışmalar yapılmıştır. Mekke'de bulunan Aynizübeyde suyollarının 923/1523'te harap durumda olması üzerine Muslihiddin Efendi görevlendirilmiştir. Muslihiddin Efendi'nin raporu üzerine tamiratın yapılması için gerekli olan tahsisatın yapılması üzerine Mekke'nin bütün suyollarını temizlettirilip havuzlarının bakımı yaptırılmıştır. Aynizübeyde'ye yeni kanalların eklenmesiyle beraber bu işlem altı yıl devam etmiştir. Bu bakımların ardından küçük tamiratlar hariç iki yüz sene suyollarına yapılanlar yeterli olmuştur.

[1318] Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn*, 600.

[1319] Sarnıç; yağmur sularını biriktirmek için bina altında ve toprak içinde yapılan etrafı duvarlı ve horasan ve çimento sıvalı su mahzenlerine verilen addır. Halk arasında sarnıç şeklinde kullanılır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/95.

[1320] Hafız Ahmed Paşa'nın Mısır'da vakfedilen menkul ve gayrimenkullerden elde edilen gelir her yıl Mekke yolundaki hac yolcuları ile aşağıda söz edilen yerlerdeki köprü ve zaviyelerin ihtiyaçları için kullanılacaktır. 15 adet saka devesi kiralanacak ve develerin ücreti ile kırba, 26 çadır ve diğer masraflarını karşılamak amacıyla yıllık 22.000 para ayrılacaktır. Sekiz adet güçlü, kuvvetli saka ile pazar işlerini görmek üzere bir hizmetli tayin edilecektir. Söz konusu bu dokuz kişiye her yıl 2.500 para ödenecektir. Ayrıca iaşeleri için 2.000 para verilecek, ihtiyaç olduğunda on hazineli bir çadır alınacak, keçe, urgan ve döşemeleri için de yıllık 800 para tahsis edilecektir. Hac yolunda Duş denilen yerde hacıların ihtiyaçları için açtırılan iki adet su kuyusunun temizlenmesi amacıyla her yıl on flori verilecektir. Ezlem Kalesi dizdarları ücret almadan bu işe nezaret edecektir. Muveylih Kalesi yakınında inşa edilen bir su kuyusunun temizlenmesi için de yıllık 200 para verilecek, kalenin dizdarları ücret almadan bu işin yerine getirilmesine nezaret edecektir. Meral Bayrak - M.Kaçan Erdoğan, "Hadım Hafız Ahmed Paşa'nın Mısır'daki Evkafı (XVII ve XVIII Yüzyıldaki Durumu)", 1-30.

Özellikle Sultan I. Süleyman, suyollarının bakım ve yenilenmesi için 100 bin altın masraf yapmıştı.[1321]

Hac zamanı önemli merkezlerden olan Medine'de yaşayan nüfusun artmasıyla su kaynaklarının yetersiz olması üzerine yeni su kaynakları eklemek gerekmiş ve Osmanlı döneminde Medine'de birçok çeşme ve sebiller yaptırılmıştır. Örneğin Sokullu Mehmed Paşa, 979/1572'de Kuba köyünün civarında bulunan bazı su kuyularını satın alıp Medine'nin suyu olan Aynizerkâ'ya ekleterek Medine'nin sokaklarına dağıtmıştır. Ayrıca bu sudan Mescid-i Nebevi'ye günde 70 testiyle su götürülmesi için vakıf oluşturulmuştur. Ayrıca Sultan III. Murad, Medine'de Mısır Kapısı yakınlarında bir sebil inşa ettirmiştir. Bu sebilin çalışanlarına altmışar akçe günlük ve 50 irdeb buğday yıllık olarak tahsis edilmiş ve buradan sakalar vasıtasıyla halka su dağıtılmıştır.[1322]

Medine halkı ve hacıların su sorunu yaşamaması için Medine su kuyuları ve birkeleri devamlı gözden geçirilmiştir. Örneğin Medine'deki su kuyularının tamir edilmesi için 1235/1820'de Abdürrahim Efendi başkanlığında bir keşif yapılmıştır. Ardından heyetin belirlediği ihtiyaçların giderilmesi için İstanbul'dan ustalar gönderilmiştir.[1323] Farklı bir çalışma da II. Abdülhamid döneminde 1294/1878'de Medine'de bulunan Aynizerkâ suyolu tamiri için 75 bin altın harcanmıştır. Bu işlerin gerçekleştirilmesinde vazifeli komisyon kadar Hicaz valisi Osman Nuri Paşa (ö. 1898) ile mühendis Sadık Bey'in de büyük gayretleri olmuştur.[1324]

Özellikle hanım sultanlar, hacıların ihtiyaçlarını gidermek için vakıf kurma hususunda gayret göstermişlerdir. Örneğin Kösem Sultan (ö. 1651), hac kafilelerinde yolculuk esnasında su ve şerbet dağıtmak için giderleri vakıflardan karşılanan sakalar görevlendirmiştir.[1325] Bu görevli sakalara 300 kuruş yevmiye ile yolculuk esnasında hacılara su ikram etmesi için tahsisat ayırmıştır.[1326] Ayrıca 1025/1617'de sekiz köyün gelirlerinden hac yollarında sebil için 30 deve vakfetmiştir. Bu develerin 25 tanesi ile su

[1321] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 82.
[1322] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/875.
[1323] el-Halvani, *Tamiru'l Medineti'l Münevvere m.(1816-1840)*, 30.
[1324] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 74.
[1325] Eyüp Sabri Kala, "Osmanlı Dönemi Hanım Sultan Vakıfları ve Sosyal Politika Uygulamaları", *Vakıf Kuran Kadınlar*, ed. Fahreddin Başar (Ankara, 2019), 113-142.
[1326] Seray Arslan, *Safiye Sultan Vakıfları* (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.

ve kalan 5 tanesi ile de su dağıtımı yapanların eşyalarının taşınması kararlaştırılmıştır.[1327] Develerin bakımı için görevlendirilen 6 deveci ve su dağıtma hizmetli masrafları da bu vakıf gelirlerinden karşılanmıştır.[1328] Hatice Turhan Sultan (ö. 1683), hac yollarında bulunan kuyuları temizletmiş, menzillerde yeni kuyular açtırmış ve hac yollarında su dağıtmak için bazı dükkânlar ile emlakını vakfetmiştir.[1329] Ayrıca hacıların susuzluk çekmemesi için hac kafilesinde su dağıtımında 65 deve tahsis etmiştir. Bu develerin masrafı olan 7.800 riyal kuruşu karşılamak için vakıf oluşturmuştur.[1330] Sâliha Sultan (ö. 1739) ise İstanbul'da tesis ettiği vakfından Mekke'de hacılara su dağıtılması için tahsisat ayırmıştır. Su dağıtma işinin düzenli devam etmesi için yıllık 2 altın karşılığında nâzır ve 3 altın karşılığında su dağıtıcısı tayin etmiştir.[1331] Safiye Sultan da hac yollarında su tedariki için vakfından bütçe ayırmıştır. Cidde yolunun üzerinde sebiller, su kuyuları, su havuzları ve bunların yanına bir bahçe yaptırarak vakfetmiştir.[1332]

Hacıların su ihtiyacını gidermek amacıyla pek çok hayır sahibi, vakfından bu işe pay ayırmıştır. Örneğin Dârüssaâde ağası Mustafa Ağa, Mısırlı fakir hacılara 10 sakanın su taşımasını istemiş, Mahmud Çelebi de İznik'te bulunan vakıflarından 20 sikkeyi hacılara su taşıyan sakalara tahsis etmiştir.[1333] Hoca Mehmed b. İbadullah isimli bir kişi Mekke'de Babüsselam'da bulunan iki katlı evini Mekke'de su dağıtılması için vakfetmiştir.[1334] Sultan VI. Murad 1036/1627 yılında tesis ettiği vakfından hac yollarında su ihtiyacının temini için 60 paraya 160 kırba ve bunların taşınması için de

---

1327 *"Vakıf şartlarına göre 7 buçuk şami kantar peksimet yetecek kadar pirinç mercimek tarhana bulgur yağ, pekmez, peynir ve soğan gibi temel gıda maddelerinin hamal develerini idare etmek ve sakalık yapmak üzere vazifelendirilen 12 kişiye tahsis edilmişti. Ayrıca bu gıda maddelerinin muhafazasında kullanılacak 6 çift harar ile diğer malzemeleri taşıyacak bir çift sandık ve yemek pişirilmesinde kullanılacak kazanlar vakıfların şartları arasındadır. Bütün bunların yanında su tulumlarının üzerinin örtülmesi maksadıyla 30 parça keçe tulumların altlarının tutulmasına yarayan 100 hazır gerektiğinde tulumların tamir edilmelerine yarayacak 20 parça ve tulumları su doldurmak için 4 kova, bir huni, 60 urgan ve 60 çengel gibi malzemeleri de şart olarak koymuştu."* Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 77.

1328 Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşegül Berktay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 289.

1329 Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 77.

1330 Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 234.

1331 Mustafa Güler, "XVIII. Asrın Sonlarında Mekke ve Medine'deki Su Vakıfları", *Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (2012), 1-21.

1332 Seray Arslan, *Safiye Sultan Vakıfları*, 21.

1333 Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 88.

1334 M. Akif Erdoğdu, *Defter-i Evkaf-ı Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere Der Birgi (Metin ve İnceleme)* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2014), 2.

43 deve satın almıştır. Ayrıca suyun taşınması ve dağıtılmasında görevli olacak 21 sakaya 12.600 para tahsis etmiş, 1160/1748'de ise hac yollarında kullanılmak üzere 40 adet kırba için 3.240 akçe ve vakıf develerine 36.000 akçe harcanmıştır.[1335]

D. FAKİR HAC YOLCULARINA SADAKA GÖNDERİLMESİ

Fakir hacılar için farklı vakıf çalışmaları yapılmaktaydı. Nitekim Lala Mustafa Paşa'nın eşi Fatma Hatun, hac yolundaki fakirlik ve başka sıkıntı çekenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 1.000 dirhem vakfetmiştir. Kösem Valide Sultan (ö. 1651) ise hac yollarında sıkıntısı bulunan yolcular için 1.000 çift ayakkabı, 1.000 tülbent, 100 arakiye ve bazı ihtiyaç maddeleri vakfederek hac kervanına ulaştırmıştır.[1336]

Mısır hac kervanında Mekke'den Medine'ye yolculuk esnasında eşlik eden fakirlere ve diğer pek çok kişiye dağıtılmak üzere bin okka peksimet tahsisatı ayrılmaktaydı. Nitekim 1320/1903'te Mısır hac mahmilinin yanında bir hayır çeşmesinin oluşturulması, bununla fakirlere su ve peksimet verilmesi kararlaştırılmıştır. 150 cüneyh hac kafilesinde su dağıtımında, 50 cüneyh ise Mescid-i Haram'da seccade alımında kullanılmıştır.[1337] Bazı vakıflardan hacca gitmek isteyen fakir kimseler için hac masraf bedeli olarak beş bin kuruş verilmekteydi. Ayrıca Safiye Sultan, hac yollarında fakir hacıların nakli ve eşyalarının taşınması için 65 deve vakfetmiştir.[1338]

II. SURRE

Sözlükte para kesesi yerinde kullanılan bir tabir olup içine değerli eşyalar konulan şeylere denilmektedir. Terim anlamı ise her yıl hac zamanında Mekke şerifine, Mekke ve Medine halkına gönderilen altın, para, diğer eşya ve hediyelerdir. Bir ismi de malumiyye olan surre, para keselerine konulduğu için bu ismi almıştır.[1339] Bunun için yapılan özel merasimlere "surre alayı" denilmiş ve dağıtımından surre emini sorumlu

[1335] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 76.
[1336] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 71-78.
[1337] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 601*.
[1338] Seray Arslan, *Safiye Sultan Vakıfları*, 11.
[1339] Hac dolayısıyla İstanbul'dan Haremeyn'e surre yollanmasına "surre ihracı", yine hac dolayısıyla padişah tarafından Haremeyn'e yollanan para ve hediyelere "Surre-i Hümâyûn", Haremeyn halkına dağıtılmak üzere gönderilen eşya ve paraları korumakla görevli özel birlik ve merasime de "surre alayı" adı verilmiştir. Bk. Seyit Ali Kahraman, "Surre-i Hümayun", 43.

olmuştur. Surre, kâtipler tarafından surre defterlerine yazılmış, ruznâmeciler yazılan bu kayıtları ve hesapları İstanbul'a göndermiştir.[1340]

Surre, Haremeyn ahalisinin en ileri geleninden en fakirine kadar, durum ve mevkilerine göre önceden belirlenmiş miktarda dağıtılırdı.[1341] Surre alacak kişiler belirli olduğundan, öldüklerinde varisleri yoksa kayıtları silinerek yerlerine ihtiyaç sahibi başkaları kayıt edilirdi.[1342]

Surre, 1280/1864'e kadar karadan katır ve develerle Receb ayında hareket eder ve yolculuk beş altı ayda Hicaz'a varırdı.[1343] 1280/1864'ten itibaren deniz yoluyla Beyrut'a ardından Şam'a geçerek Şam hac kervanıyla karadan yoluna devam etmiştir. Surrenin deniz yoluyla gönderilmeye başlaması üzerine Receb ayının 12'sinde hareket eden hacılar Şam'da fazla beklememeleri için Şaban ayının 14'ünde hareket etmeye başlamışlardı.[1344] Hicaz demiryolunun 1325/1908'de tamamlanmasıyla surre demiryoluyla gönderilmiş ve bu iş 1334/1916'da Şerif Hüseyin'in isyanına kadar devam etmiştir.[1345]

Haremeyn şehirleri İslâm'ın ilk günlerinden itibaren dışa özellikle Mısır'a bağımlıydı. Mısır surresi bazen müstakil olarak 1125/1714'e kadar, Mısır'dan, sonrasında ise İstanbul'da Enderun'da toplanarak Haremeyn hazinesinden gönderilmiştir.[1346] Evliya Çelebi, Mısır'dan Haremeyn için 65 bin altın surre gönderildiğini, bu surrenin bir görevli ağa ve bir bölük asker ile Şam hac emîrine teslim edildiğini ifade etmiştir.[1347]

A. SURRENİN TARİHİ VE MİKTARI

Emevîler döneminde de Haremeyn'e hediyeler gönderilmekle beraber Abbâsîler döneminde Muktedir Billâh'ın saltanatı zamanında 311/924'te bu iş başlamıştır. Surre

[1340] Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları*, 220.
[1341] Mustafa Budak (ed.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Defteri*, 249.
[1342] Surre Mahlülü: Mahlûl, intikal edecek varis bırakmaksızın, ölen kimseden kalan arazi, emlak ve cihet (görev) hakkında kullanılan bir deyimdir. Surre Mahlulu de, ölen surre sahibi bir kişiden; boşalan, münhal olan surre demektir. Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 240.
[1343] Ahmed Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 26.
[1344] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 319, Gömlek No. 97.
[1345] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 44.
[1346] Betül Ayaz, *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 229.
[1347] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/139.

gönderimi, Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlükler döneminde de devam etmiş, asıl Osmanlılar döneminde kurumsallaşmıştır.[1348]

Osmanlı Devleti, 791/1389'da Edirne'den Sultan I. Bayezid'ın (1389-1403) ilk surreyi gönderdiği rivayet edilmiş fakat genel olarak Sultan I. Mehmed'in (1413-1421) ilk gönderdiği kabul edilmiştir.[1349] Bu dönemde gönderilen surreye "Rum sadakası" da denilmiştir. II. Murad, surre gönderimini her yıl yapmış, Ankara'nın Balıkhisarı'na bağlı köyleri ve Manisa'daki özel mülküne ait gelirlerin üçte birini Haremeyn'e vakfetmiş, Mekke ve Medine fakirleri için 3.500'er filori göndermiştir.[1350] Sultan II. Mehmed (1451-1481), İstanbul'un fethinin üzerine Hacı Mehmed Zeytuni isimli bir âlimi iki bin altın ve çeşitli hediyelerle Hicaz'da bulunan seyyid, nakîb, hademe ve fakirlere dağıtmak için görevlendirmiştir. Ardından Sultan II. Bayezid, her yıl Haremeyn'e 12 bin altın surre göndermiş ve Sultan I. Selim de babasının göndermekte olduğu surreyi iki katına çıkarmıştır.[1351]

922/1517'de Haremeyn'in Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi üzerine surre gönderimi düzenli bir hal almış, İstanbul ve Kahire'den olmak üzere her yıl iki büyük surre gönderilmiştir. Şerif Hüseyin'in isyanına kadar surre gönderilme geleneği devam etmiştir.[1352] Mısır'dan gönderilen surre "Sadakat-ı Mısır" diye de isimlendirilmiştir.[1353] Ayrıca Sultan I. Selim, Mekke şerifini Mısır hazinesinden maaşa bağlamış, Mekke ve Medine halkına sadaka olarak 200 bin filori altın ve bol miktarda zahireyi Emîr Muslihiddin ile göndermiştir.[1354]

Sultan I. Süleyman, gönderilen surre miktarını artırmıştır. Zira bu dönemde Mekke halkına gönderilen miktar 18.000 kırmızı eşref dinarına varmıştır. Ayrıca Mekke ve Medine halkına dağıtılmak üzere Mısır'dan birçok köy alıp vakfetmiştir. O gelirden Medine halkına düşen pay ise 1.500 irdeb buğdaydır. Daha sonra bu 2.000 irdebe çıkarılmıştı. Mekke halkı için bu ödenek 3.000 irdeb olmuştur. Bu sadakalar, içinde

[1348] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 50.
[1349] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/874.
[1350] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 13.
[1351] Uzunçarşılı, II. Bayezid'in gönderdiği surrenin 14 bin düka altın olduğunu ifade eder. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 14.
[1352] Şit Tufan Buzpınar, "Surre", 37/568.
[1353] Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, (İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.), 153.
[1354] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/845.

sultana ait olanlar, Mekke, Medine kadı ve nâzırlarının kararlarının bulunduğu defterler göz önünde bulundurularak dağıtılmaktaydı. Sultan I. Süleyman'ın Haremeyn'in âlimleri, şeyhleri ve oturaklı kişileri için tahsis ettiği sadakalara "Cevâlî sadakaları" da denmiştir.[1355] Evliya Çelebi, şeriflere 62 altın surreden pay verildiğini ve bu payın Mısır hac emiri tarafından getirilerek dağıtıldığını ifade etmiştir.[1356] Sultan II. Selim, tahıl sadakasını 3 bin irdeb artırmış; kadı, müftü ve müderris gibi bazı Mekke halkına ayrıca elbise de hediye etmiştir. Ardından Sultan III. Murad, bunu 10 bin irdebe kadar çıkarmıştır. Nitekim Osmanlı padişahları Cirâye buğdayını Mekke için 5 bin, Medine için 2 bin ile başlatmış, 1317/1900'de Mekke halkı için 12 bin, Medine halkı için 8 bin irdebe kadar ulaşmıştır.[1357]

Surre, Mekke emiri, şeyhülharem, surre emini, Mekke ve Medine kadıları nezâretinde sahiplerine dağıtılmıştır[1358] Surre gönderilirken oluşan masraflar, Şam, Mısır hazinesi ve kiler-i hacdan karşılanmaktaydı. Evliya Çelebi, Mısır'daki surre ve diğer sadakaların Süveyş limanından gemilerle gönderildiğini, 10.060 kişiye dağıtıldığını ve Osmanlı öncesi dönemde böyle bir uygulama görülmediğini ifade etmiştir.[1359]

Surrenin gelir kaynaklarını, padişahların gönderdiği hediyeler başta olmak üzere Haremeyn vakıfları, devlet hazinesi, Hazine-i Hassa ve ferdi bağışlar oluşturmuştur. Yetersiz kalındığı durumlarda Galata bankerlerinden borç dahi alınmıştır.[1360] Ayrıca Medine halkına eskiden beri gönderilmekte olan pirinç, bulgur ve peksimet bir müddetten beri Medine şevnesinden havale olunarak verilmekteyken 1273/1863'ten itibaren kiler-i hacdan ücret olarak ödenmeye başlamıştır.[1361]

Surrenin kime ne kadar gönderileceğini gösteren, padişah tuğrası ile görevlilerin imza ve mühürlerinin bulunduğu defterler surre defteri olarak adlandırılmıştır.[1362] Osmanlı arşivinde tespit edilen en eski tarihli surre defteri 1008/1600 yılına aittir. Bu seneden

[1355] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 596*.
[1356] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/792.
[1357] İrdeb'in ağırlığı, 108 Osmanlı okkasına eşittir. İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn,* 597.
[1358] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 41.
[1359] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9/2/791.
[1360] Şit Tufan Buzpınar, "Surre", 37/568.
[1361] BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.}MKT.UM]*, No. 280, Gömlek No. 76. (H-26-09-1273).
[1362] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 41.

itibaren her yıl düzenli olarak gönderilen surreler defterlere kaydedilmiştir.[1363] Yolculuk esnasındaki masrafları da gösteren bu defterlerde hac kafilesinin hangi konakta kaldığı, satın alınan yiyecek, hayvan yemi ve hediyelik eşyaların miktar ve masrafları da mevcuttur.[1364] Surre verilenlerin bulunduğu listeye birisini eklemek veya çıkarmak devlet merkezinden yapılmaktaydı. Nitekim 1260/1845 senesinde Muhammed Hüsameddin isimli bir yetim ile Fâtıma adındaki bir kişinin validesi olan Saliha hanımın maddî durumlarının kötü olması sebebiyle surreden pay almaları arzuhal ile talep edilmiş ve bu istek kabul görmüştür.[1365]

Surrenin önemli bir kısmını oluşturan Mısır surresi yıldan yıla değişmekle beraber düzenli olarak gönderilmiştir. Nitekim 17. yüzyılda Mısır'dan gönderilen surre 60.228 kı'ta altın tutarındaydı.[1366] 1297/1880'de ise Mısır surre emini olan Muhammed Sadık Paşa, Mısır surresinin 1.363.417 kuruş olduğunu ifade etmiştir.[1367] Mısır surresi Mısır hac kervanıyla beraber veya Süveyş limanından deniz yoluyla gönderilmekteydi. Nitekim 928/1522'de Haremeyn'e gönderilen sadakalar, kazasker gözetiminde deniz yoluyla götürülmüştür.[1368] 1016/1608 yılına kadar Mısır surresi Şam'dakiyle beraber gönderilirken, sonrasında Mısır hac emiri vasıtasıyla Hicaz'a ulaştırılmıştır.[1369] Mısır ve Cidde eyaletlerinden her sene verilmekte olan surrenin 1259/1843 senesinde gecikmesi üzerine Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan surreye müteallık olan 35 bin kuruşun surre emini Hacı Said Efendi'ye bir an önce ulaştırılması istenmiştir.[1370]

İslâm ülkeleri ve Osmanlı vilâyetleri kendi malî durumuna göre surre göndermiştir. Örneğin 842/1439 yılında Timur'un torunlarından Şahruh (1410-1447) ve Dârfûr sultanı, Haremeyn için Mısır vilâyeti aracılığıyla surre göndermiştir.[1371] Haydarabad'dan

[1363] Mustafa Budak (ed.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Defteri*, 240.
[1364] Münir Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 4 (1993), 43-90.
[1365] Osmanlı Arşivi BOA, *Sadâret Mektubî Evrakı [A.}MKT]*, No. 21, Gömlek No. 59. (H-29-12-1260).
[1366] Özen Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa* (Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013), 112-141.
[1367] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 72.
[1368] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur,* 5/476.
[1369] Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyeti", 112-141.
[1370] BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 317, Gömlek No. 13016. (H-29-06-1259).
[1371] Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/867-891.

gelen Hintli hacılar yanlarında Mekke ahalisine hediyeler getirmekteydi.[1372] Fas sultanı Muhammed b. Abdullah da Haremeyn'de dağıtılmak için her biri yarım kilo olan sebike altınını Sultan I. Abdülhamid'e göndererek surreye katmasını rica emiştir.[1373]

Surre, yerlerine gönderildikten sonra Haremeyn hazinesinin bir senelik hesabı görülmekteydi.[1374] Dârüssaâde ağasına surre ile ilgili olarak dârüssaâde ağası yazıcısı, Haremeyn muhasebecisi, Haremeyn müfettişi ve Haremeyn mukâtaacısı yardımcı olmaktaydı.[1375]

988/1851'de Sultan Abdülmecid'in başlatmış olduğu bir uygulama da Osmanlı hanedan aileleri, devlet adamları ve halktan gönüllü kişilerin hazırladıkları para ve hediyeler feraşet çantalarına konulduktan sonra Haremeyn ahalisine gönderilmesiydi.[1376]

Surrenin gönderilmesinde güvenliği sağlamak için gerekli tedbirler alınmaktaydı. Özellikle Şam ve Mısır valileri ardından hac emirleri surrenin gönderildiği kafileleri korumakla görevliydi. Yolculuk esnasında surre, kervanın içinde sancak yanında götürülerek güvenliğinin sağlanmasına çalışılmıştır.[1377]

B. URBAN SURRESİ

Şam ve Mısır hac yolunun emniyetini sağlamak, hacıları urban tecavüzünden korumak için yol güzergâhında bulunan bedevîlere "urban surresi" denilen, para ve erzak cinsinden bir miktar ödeme yapılmaktaydı.[1378] Urban surresi her yıl hac kervanı komutanı tarafından urbanla görüşülerek yeniden düzenlenmekteydi.[1379] Mısır-Hicaz yolunda urban surresinden pay alan kabilelerden bazıları, Süveyş bölgesinde Benî Sakar ve Benî Ayid; Akabe bölgesinde Benî Salih; Medyen bölgesinde Benî Şahin; Yenbu

[1372] Muhammed Lebib Betenuni, *er-Rihletü'l-Hicaziyye li-veliyyin-niam el-Hac Abbas Hilmi Başa es-sani hıdiv Mısr* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1329), 140.
[1373] İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 758.
[1374] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 178.
[1375] Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", 9/2.
[1376] Haremeyn'e gönderilen hediyelerin konulduğu deri çantalara "feraşet çantası" denilmektedir. Bk. Talip Mert, "Feraşet ve Feraşet Beratları", *Haremeyn Hac - Mukaddes Yolculuk* (İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2017), 31.
[1377] BOA, *A.(DVNSMHM.d*, No. 71, Hüküm. 510. (H-25-10-1001).
[1378] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 42; Şit Tufan Buzpınar, "Surre", 37/567.
[1379] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 70.

bölgesinde Benî Zeyd ve bunların dışında başka surre alan kabileler de bulunmaktaydı.[1380]

Bazı kabileler Mekke ve Medine'ye gönderilen erzakın nakliyesini yaparak urban surresinden pay almıştır. Her yıl Mısır'dan Medine'ye ulaştırılması için Yenbu limanına gönderilen erzakın nakliyesini Benî Harb kabilesi yapmıştır. Hizmetleri için bu kabileye "sahib-i derek" de denilmiştir.[1381] Ayrıca bu güzergâhta Aneze, Zevi, Zevicema ve Züveyd kabileleri de görevlendirilmiştir.[1382]

Bu kabilelerden bazısının bir görevi de aldıkları surrenin karşılığı olarak belirli bir menzile hacılar için develerle yiyecek ve içecek taşımaktır. Ancak bu ödemelerin alınan hizmetin bedeli olmadığını bedevîlerin saldırılarından korunmak için oluşturulan bir yol olduğu da ifade edilmiştir.[1383] 17. yüzyılda Zuhravî aşireti, hac yollarında rehberlik yapmış ve bazı kabileler de hac yollarının güvenliğini sağlamakla vazifelendirilmiştir.[1384]

18. yüzyıl başlarında urbana verilen surre 20 bin kuruşu bulmuştur. 1111/1700'lerde bu meblağın 15 bini Cidde sancakbeyinden, 5 bin kuruşu Habeş beylerbeyinden sağlanmaktaydı.[1385] Nitekim surreden pay alan urbandan bazıları Aneze 144, Hüseyiniyat 1.500 ve Abdünnebi 1.000 esedî kuruş surreden pay almıştır.[1386] Eyüp Sabri Paşa, Hasene kabilesine 80 bin, Aneze'ye 140 bin, Benî Sahr'a 80 bin ve Reyle şeyhine 20 bin surreden pay verildiğini ifade etmiştir.[1387] Ayrıca urban surresini düzenli ödemek için Memlük ve Osmanlı döneminde bazı vakıflar da tesis edilmiştir.[1388]

Urban surresi, zamanında verilmediğinde urban kabileleri hac kafilesine saldırmaktaydı. Nitekim 1199/1785 yılında Mısır hac emiri Mustafa Bey surreyi vermediği için urban, Mısır hacılarının yolunu keserek Medine'yi ziyaret etmelerine izin vermemiştir. Zor durumda kalan Mısır hac kafilesi Mısır'a vardığı zaman hac emiri Mustafa Bey'in bu

[1380] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/476.
[1381] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri,* 59.
[1382] Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 221.
[1383] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638),* 58.
[1384] Şahin, *1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri*, 10.
[1385] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 42.
[1386] Mustafa Güler, *Haremeyn Vakıfları*, 73.
[1387] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke,* 2/882.
[1388] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 42.

tutumu Mısır valisi tarafından sorgulanmıştı.[1389] 1280/1864'te ise zamanında surresi verilmeyen Hevâzin kabilesine mensup bazı kişiler hac kafilesine saldırmış ve 12 askerin ölmesine sebep olmuştur. Bu tarz olayların tekrarlanmaması için urban surresinin zamanında verilmesine dikkat edilmiştir.[1390]

Surrenin önemli bir parçası olan urban surresinin miktarı yıllara göre değişmiştir. Örneğin 1229/1814'te 108.084,5, 1275/1859'da 738.000, 1296/1879'da da 564.000 kuruş ödenmiştir. 1296/1879'daki meblağ o yılki hac masraflarının % 33'üne tekabül etmiştir.[1391]

III. SAĞLIK

A. SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE

Hac yollarında zaman zaman çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bunların başında gelen veba ve kolera gibi salgın hastalıklar toplumları ciddi oranda etkilemiştir. Hac mevsiminde bir araya gelen hacıların kendi memleketlerine dönerken bu hastalıkları da götürmesi salgınların yayılmasına yol açmıştır.[1392] Nitekim 1088/1678'de Jozef Bitts, hac dönüşünde taûn hastalığı görüldüğünü ve bazı hacıların hastalandığını ifade etmiştir.[1393]

Hacıları etkileyen büyük salgın hastalıklarından olan kolera, dünyada ilk olarak 19. yüzyıl başlarında Hindistan'da ortaya çıkmış ve 1246/1831 yılında Hicaz'da görülmüştür.[1394] Bu salgın 1253/1838, 1255/1840 yıllarında hafif seyrederken, 1262/1846'da şiddeti artmış ve bunun üzerine birçok hacı hayatını kaybetmiştir.[1395] Nitekim 1262/1846'da Osmanlının önemli bestekârlarından İsmâil Dede Efendi'nin (ö.

[1389] Ceberti, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, 2/147.
[1390] Osmanlı Arşivi BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 536, Gömlek No. 37210. (H-01-12-1281).
[1391] Doğan, "Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", 127-157.
[1392] Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi : İslam Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 63.
[1393] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bittts (el-Hac Yusuf) ilâ Mekkete'l Mükerreme ve Medinete'l Münevvere*, çev. Abdurrahman Abdullah (Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1995), 75.
[1394] Koleranın kaynağı, Hindistan'da Aşağı Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki bölgedir. Bu bölgede hastalık her mevsim mevcuttur. Akil Muhtar - Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber* (İstanbul, 1327), 7.
[1395] Kasım İzzeddin, *Mekke-i Mükerreme'de Kolera ve Hıfzıssıhha* (İstanbul, 1327), 40.

1846) de içinde bulunduğu hac kafilesinde kolera sebebiyle 5 bin hacı vefat etmiştir.[1396] 1267/1851, 1276/1860 yıllarında hafif, 1281/1865'te ise o zamana kadar görülmemiş büyüklükte bir salgın yaşanmıştır.[1397] Yine 1287/1871, 1289/1873 yıllarında hafif, 1298/1881'de ise şiddetli bir salgın meydana gelmişti. 1298/1881, 1305/1888,[1398] 1307/1890, 1309/1892 ve 1312/1895 salgınları da şiddetli geçmişti.[1399] Hicaz bölgesinde, 1246/1831 yılından 1334/1916 yılına kadar toplam 22 salgın meydana gelmiştir.[1400] Osmanlı Devleti, salgınlarla mücadele etmek için elinden gelen gayreti göstermiştir. Hac zamanında koleraya karşı tedbir alınması için Mekke emîri, Cidde ve Mısır valilerine özel talimatlar göndermiştir.[1401]

Kâzım Karabekir, koleranın korkunç bir salgın olduğunu, halkın sokaklarda düşüp öldüğünü, babasının da bu hastalığa yakalanarak vefat ettiğini, hatta İstanbul'dan gönderilen sağlık ekibinin başındaki şahsın da koleradan öldüğünü bildirmiştir.[1402] Mekke sıhhiye tabibi Kasım İzzeddin'in ifadesine göre 1312/1895'te toplam 30.336 hacı, kolera sebebiyle hayatını kaybetmiştir.[1403]

Avrupa, kolera salgınının Hicaz'da başladığını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti, bunun düşünüldüğü gibi olmadığını dile getirmiş ve Hicaz'da sağlık sorunlarının oluşmaması için birçok tedbir almıştır. Osmanlının aldığı tedbirleri yetersiz gören Avrupalı devletler, 1281/1865 yılında bir sağlık toplantısı önermiştir. Osmanlı Devleti, bu toplantının İstanbul'da yapılması koşuluyla toplantıya katılmayı kabul etmiştir.[1404] Bu toplantı Galatasaray mektebinde yapıldığı için Galatasaray Konferansı olarak isimlendirilmiştir. Konferans sonucunda Hicaz'a bir sağlık komisyonu gönderilmesine,

---

[1396] Talip Mert, "Dede Efendi'nin Veda Haccı", *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 434 (2009), 10-14.

[1397] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 14.

[1398] 1888'de bayramın birinci günü kolera belirtileri görülmesi üzerine resmî hac kafilesi Arafat'tan erkenden indirilerek Mekke'ye getirilmiştir. Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, 136.

[1399] Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 247.

[1400] Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2005), 139-150.

[1401] Bu sene mevsim-i hacda koleryla mücadele amacıyla özel olarak miralay izzetli Eşref Bey görevlendirilmişti. BOA, *Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi [HR.SYS]*, No. 2929, Gömlek No. 35. (M-10-04-1866).

[1402] Kazım Karabekir, *Hayatım* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 42.

[1403] Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiyye İdaresi Hicaz'da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhıyye 1330 yılı Hac raporu* (İstanbul, 1330), 82.

[1404] Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını", 139-150.

Hintli hacılar için Kızıldeniz'de bir karantina merkezi yapılmasına, 1281/1865 yılında sonra Mekke ve Medine sıhhiye idaresine bağlı doktor bulundurulmasına ve hac zamanında hacıların sıhhatlerini muhafaza için bir sıhhî heyetin Ramazandan önce gönderilmesine karar verilmiştir.[1405]

Osmanlı Devleti, koleranın nelerden kaynaklandığını araştırmak için geçici bir komisyon hazırlayarak 1282/1866'da Trabzon sağlık idaresi başkanı Halil Efendi başkanlığında 7 doktordan oluşan heyeti Hicaz'a göndermiştir. Sağlık danışmanı olarak Dr. Castaldi de bu komisyonda görev almıştır.[1406] Nitekim 1282/1866 yılında tertip edilen Sıhhiye Komisyonu çalışmalarının faydaları görülmüş ve hacıların sağlık sorunları azalmıştır.[1407]

Olumlu sonuçları olması üzerine 1284/1868 yılında Fevzi Efendi başkanlığında bir komisyon daha oluşturulmuştur. Mekke Sıhhiye İdaresi; sıhhiye müdürü, altı doktor, iki eczacı, üç sıhhiye memuru, veznedar, iki kâtip ve gardiyanlardan meydana gelmiştir.[1408] Yenbu ve Cidde limanlarında da sağlık büroları açılmış ve Cidde'ye birer sağlık danışmanı ve yardımcı görevlendirilmiştir.[1409] Sağlık komisyonu her sene hac münasebetiyle aldığı kararları yayınlamıştır. Ayrıca 1310/1893 senesinde 6 askerî doktordan oluşan bir heyet daha Hicaz'a gönderilmiştir. Sıhhiye meclisinin, Hicaz'da devamlı bir doktor kadrosunun bulunması ve salgın zamanlarında seyyar hastanelerin yapılması gerektiğini rapor etmesi üzerine Hicaz'da devamlı doktorlar bulundurulmaya başlamıştır.[1410] Bu işin aksamaması için bürokratik işlemler hızlandırılmıştır. Örneğin 1312/1895 yılında hac mevsiminde hacıların sağlık durumlarıyla ilgilenmek için gönderilecek heyet-i sıhhiyenin Ramazandan evvel Dersaadet'den hareket etmesi için gerekli işlemler yapılmıştır.[1411] Bu yıl askerler hariç tüm memur maaşlarının % 1'i

[1405] Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 12.
[1406] Sinan Kuneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *Diyanet İlmi Dergi* 32/7 (1996), 115-128.
[1407] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri*, 302.
[1408] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114.
[1409] Kuneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hac ve Kolera", 115-128.
[1410] Ali Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Hicaz'daki Sıhhi Vaziyet*, 25.
[1411] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 571, Gömlek No. 20/1. (H-12-07-1312).

ihtiyaç sahibi hacıların sağlık giderleri için yapılacak masraflara destek amacıyla kesilmiştir.[1412]

Avrupalı devletler başta olmak üzere 1311/1894 yılında hac zamanında genel sağlığın muhafaza edilmesi için Paris Sıhhiye Konferansı düzenlenmiştir. Osmanlı adına Madrid sefiri Tarhan Bey'in katıldığı bu konferansta müzakereler yapılarak 5 yıl geçerli olacak bazı kararlar alınmıştır.[1413] Bu kapsamda sağlık görevlileri diplomalarının cemiyeti ecnebiyye tarafından tasdik edilmesi istenmiştir. Mısır Evkaf idaresince gönderilen heyet-i sıhhiye efrad diplomalarının cemiyeti ecnebiye tarafından tasdik edilmesi gerekirse de hac mevsimi dolayısıyla muvakkaten çalışmalarına müsaade edilmesi kararlaştırılmıştır.[1414]

1312/1895 yılında Dr. Kasım İzzeddin'in sunduğu raporlar neticesinde geniş bir sağlık teşkilatı oluşturulmuştur. 1328/1911'de Hicaz'da yapılan çalışmaları daha yararlı ve etkili kılmak için Hicaz Sıhhiye Müdür-i Umumiliği kurulmuş, Hicaz'a gönderilecek sağlık uzmanlarından Dr. Şerafeddin Bey'e siyasî pasaport verilmiştir.[1415] Kasım İzzeddin tarafından kurulan bu sağlık teşkilatı Osmanlı Devleti sonrası Suud döneminde Dr. Mahmud Hamdi Bey tarafından devam ettirilmiştir.[1416]

1275/1859 yılında Osmanlı sınırlarına giren gemilerde bir doktor, özel olarak hacı taşıyan gemilerin yolcusu yüzü aştığında uzman bir doktor bulundurması şartı getirilmiştir.[1417] Devletin gemilerde görevlendirdiği doktorların masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Örneğin 1315/1897 yılında hacıları taşıyan Saadet vapurunda görevli olan Dr. Mustafa Zülküf Efendi'nin 5.130 kuruş olan maaş ve harcırahı havale edilerek ödenmiştir.[1418]

Cidde ve Yenbu limanlarında hacıların dönüşü esnasında vapurlara bindirilenlerin kolera hastası olmamasına dikkat edilmiş, Cidde limanına gelen vapur ve gemilerin

[1412] Ayar, Osmanlı Devleti'nde Kolera, 62.
[1413] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 142.
[1414] BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD]*, No. 48, Gömlek No. 63/1. (H-05-12-1330).
[1415] Sarıyıldız, Hicaz Karantina Teşkilatı, 136.
[1416] Şekip Arslan, *Hicaz Yolculuğu Hac Hatıraları*, 28.
[1417] Gülcan Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 21.
[1418] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 575, Gömlek No. 1. (H-21-05-1315).

yolcuları karaya çıkmadan önce karantina doktoru tarafından hasta olup olmadıkları kontrol edilmiştir.[1419] Nitekim 1296/1879'da vapurla yola çıkan hacı adaylarının sağlık ve hijyen şartlarını kontrol etmesi için sıhhiye meclisi ikinci reisi Arif Bey görevlendirilmiştir.[1420]

B. KARANTİNA MERKEZLERİ

Büyük salgınlar, Osmanlı'da daha çok tahaffuzhâne olarak bilinen karantinaya, yani yolcuların gözetim altında tutulması uygulamasının yaygınlaşmasına sebep olmuş ve bu konuda diğer devletlerle iş birliği yapılmıştır. Osmanlı'da ilk karantina 1253/1838'de II. Mahmud tarafından İstanbul başta olmak üzere birçok eyalette kurulmuştur.[1421] İlk zamanlar bu konunun uzmanını bulmak sıkıntı olduğu için Avusturya'dan Doktor Minas ile tercümanı çağrılarak görevlendirilmiştir. İlk etapta müstakil bir kurum olarak kurulduysa da sonraları farklı kurumlara bağlı bir müdürlüğe dönüştürülmüştür.[1422]

Hem karadan, hem de denizden gelen hacılar 19. yüzyılın yarısından itibaren artmış, Kızıldeniz ve Hicaz bölgesinde sürekli karantinaların kurulması kararlaştırılmıştır. Hicaz'a bağlı Cidde, Kunfuda, Rabiğ, Lit, Yenbu; Yemen'e bağlı olarak Hudeyde, Moha, Cizan, Kamaran ve Luhayye karantina merkezleri kurulmuştur.[1423] Bütün Osmanlı topraklarında karantina nizamnamesi ilan edilmiş ve karantina suresi 10 gün olarak belirlenmiştir.[1424] Hacıları getiren gemiler karantina günlerini tamamlaması için bekletilmiştir. Bununla beraber bu kural siyasî baskılar üzerine bazen askıya alınmış olsa da uygulanmasına özen gösterilmiştir.[1425] Nitekim 1298/1881'de siyasî baskılara rağmen Colomia isimli İngiliz vapuru on gün karantinada bekletilmiştir.[1426] Kurulan karantinalar salgınların belirli oranda yayılmasını engellemiş ve hastalık görülmediği zamanlarda karantina uygulaması hafifletilmiştir. Nitekim 1320/1903 yılında Mekke-i

[1419] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 45*.
[1420] Salahaddin Bey, Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları, s.199.
[1421] Gülden Sarıyıldız, "Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/319.
[1422] Gülden Sarıyıldız, "Karantina", 24/464.
[1423] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 28.
[1424] *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1311), 3.
[1425] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 62.
[1426] Sarıyıldız, "Hıfzıssıhha", 17/320.

Mükerreme'den gelen hüccacın sıhhati umûmiyesi berkemal olduğu cihetle karantina uygulamasının bekleme günleri 10 günün altına düşürülmüştür.[1427]

Karantina yerleri belirlenirken gemilerin rahat ulaşabileceği, geniş limanlara sahip, iklimi uygun, su ihtiyacı bulunmayan vb. birçok kriter göz önünde bulundurulmuştur. Yeri geldiğinde ek karantina merkezleri yapılmıştır.[1428] Mısır yönetimine bağlı 4 adet ana karantina merkezi mevcuttu.[1429] Bunlar İskenderiye, Port Said, Süveyş ve Tur karantina merkezleridir. Reşid, Dimyat, Sevakin, Mansure, Kuseyr ve Aris'te de karantina merkezi bulunmaktaydı.[1430] Hacı sayılarının artması üzerine 1283/1867 yılında Cidde'de de bir karantina merkezi yaptırılmıştır. Bu işlerin merkezi konumunda olan Cidde'de yapılan işlemleri görmek için birer müdür ve müfettiş ile 3 doktor, Moha, Hudeyde, Yenbu, Kunfida ve Medine'de ise birer doktor görevlendirilmiştir. Ayrıca Mısır mahmiliyle beraber 5-6 doktorun gönderilmesi de kararlaştırılmıştır.[1431]

Mısır'da en erken kurulan karantina merkezlerinden birisi Kuzey ve Batı Afrika'dan gelen hacıların önemli uğrak yerlerinden olan İskenderiye'de bulunmaktaydı. Bu merkez 2.500 kişi alabilecek şekilde yapılmıştır. Burada kalanlara Osmanlı Devleti adına Mısır vilâyeti, yatacak temiz yer, gıda ve diğer ihtiyaçlarını temin etmekteydi.[1432]

Osmanlı Devleti, 1308/1891'de Avrupa'dan 20 dakikada dezenfeksiyon yapabilen 2 adet etüv makinası satın almış[1433] ve bunları 1311/1894 yılında vapur ile Hicaz'a göndermiştir.[1434] Tine aynı sene, salgın hastalıkla mücadelede etkili çözüm olan 20 adet pülverizatör alınmış ve 1312/1895 senesinde ihtiyaç olması üzerine Adana vapuruyla

---

[1427] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 584, Gömlek No. 16/1. (H-27-11-1320).

[1428] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 55.

[1429] Mehmed Ali Paşa, 1830'da İskenderiye'de karantina uygulamalarına başlamıştır. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, 63.

[1430] Kürekli, *Mısır İskenderiye'sinin Yapısı, 183*.

[1431] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 375, Gömlek No. 31/1. (H21-10-1283).

[1432] Mikhail, *Mısır ve Çevre Tarihi*, 16.

[1433] Geneste ve Herscher sabit etüv makinesi; buhar üreten bir su kazanına bağlanılır, çift tarafı kapaklı yatay-silindir şeklinde bir kazandır. Bu kazanın içerisinde eşyaların yerleştirildiği raflar bulunmaktadır. Raflara eşyalar yerleştirilir ve kapak kapatılarak makine çalıştırılır. Sıcaklık 110 dereceye yükseldiğinde 20 dakika bekletilir ve süre dolunca kapatılırdı. Temiz tarafta olan eşyalar güneşe serilir ve kurumaya bırakılırdı. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinası/ Etüv Üretimi ve Kullanımı", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu* (İstanbul: 2003, ts.), 422.

[1434] Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını*, 19.

Hicaz'a nakledilmiştir.[1435] Ardından Tersane-i Amire fabrikalarında etüv makinalarının üretilmesi için çalışmalar başlatılmış ve makinelerin doğru kullanılması için Fransızca talimatların Türkçeye çevirileri yapılmıştır. Gemilerde ve etüv makinaların olmadığı yerlerde kullanılan kimyasal püskürtme yöntemiyle işleyen pülverizatör makinası da üretilmeye başlamıştır.[1436]

Karantina masraflarının çoğunluğu devlet tarafından karşılanmakla birlikte belirli bir kısmı da hacılardan alınmaktaydı. Fakir hacılardan ise ücret alınmayarak masrafları vakıflardan veya hazineden ödenmekteydi.[1437] Nitekim Tur tahaffuzhânesinde beklemek mecburiyetinde kalan hacılar, bazen zor durumda kalmışlardır. Mısır hükümetinin yardım etmediği zamanlar Osmanlı Devleti yardım toplayarak hacılara ulaştırmıştır.[1438] İbrahim Rifat Paşa, Süveyş'te her hacıdan 32, Cidde'de ise 8 kuruş, sonraki senede her hacıdan 2 mecidî alındığını ifade etmiştir.[1439] Osmanzade Hüseyin Vassâf Efendi de karantina ücreti olarak ikişer mecidi ödediklerini aktarmıştır.[1440]

1. Kamaran Karantina Merkezi

Yemen sahillerinde bulunan limanlar hac yolcularının önemli uğrak yerleri olmasından dolayı salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için Hudeyde başta olmak üzere, Muha, Luhayye, Cizan ve Kamaran karantina merkezleri yapılmıştır.[1441] Hudeyde sancağında ilk zamanlar küçük bir merkez yapılmış fakat ilerleyen süreçlerde yetersiz kalması üzerine Hudeyde sancağına bağlı Kamaran adasında büyük bir karantina merkezi inşa edilmiştir.[1442] Yılda 30 bin kişi kapasiteli olan bu merkez 1299/1882

[1435] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 571, Gömlek No. 35/34. (H-28-10-1312).

[1436] Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını*, 20.

[1437] Esra Doğan, "Osmanlı'nın Mekke Deniz Kapısı Bab'ül Mendeb", *Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu Bildiriler*, ed. Ayşenur Şenel - Şükrü Çavuş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 159-189.

[1438] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 84-86.

[1439] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 44*-46.

[1440] Hüseyin Vassâf, *Hicaz Hatıratı*, 536.

[1441] Yasemin Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 132.

[1442] Kameran Hudeyde'nin takriben 28 kilometre kuzeyinde ve Bâbülmendeb boğazından 180 deniz mili uzaklıkta bulunan kuzey Yemen kıyılarında yer alan kum ve kayadan ibaret çorak bir araziydi. Adanın kuzey ve güney uçlarında yer alan bir avuç köyden müteşekkil seyrek nüfuslu bir yerdi ve iyi korunaklı limanı tek seferde 20 gemiyi ağırlayabilirdi. Michael Christopher Low, *İmparatorluk Mekke'si Osmanlı Hicaz'ı ve Hint Okyanusunda Hac*, çev. Yunus Babacan (İstanbul: Telemak Kitap, 2023), 218.

yılında hizmete girmiştir.[1443] Hacı Nuri Efendi'nin doktor olarak görevlendirildiği bu merkez, her biri 50 kişilik kapasiteye sahip 10 adet tahaffuzhânenin adaya uğrayacak binden fazla hacı adayına hizmet edeceği şekilde hesaplanmıştır. İlk yıl 8 bin hacıya hizmet sunulmuştur. Bu karantina da birer enspektör ve eczacı, dörder tabip ve yazıcı, iki kâtip, beş gardiyan ve bazı hizmetliler görev yapmıştır. İlk zamanlar Kamaran'da bulunan vapurlar karakol vazifesi de görmüştür.[1444] Sonraki seneler hacıların muhafazası için her yıl yüksek rütbeli bir subay ile 200 asker ve Kızıldeniz'deki donanmadan bir gemi Kamaran'a gönderilmeye başlamıştır.[1445] Kamaran adasındaki karantina merkezinin yetersiz kalması üzerine yakın bölgede bulunan Pirim adasına ek bir karantina merkezinin yapılması istenmiştir.[1446]

Adada ulaşımı kolaylaştırmak için 11 km'lik demiryolu ve 160 tonluk su deposu yapılmıştır. Ayrıca su sıkıntısı yaşanmaması için günde 60 ton su üreten taktir makinası getirilmiş ve içilecek suyu soğutmak için de buz makinaları konulmuştur.[1447] Hint denizinden gelen hacıların karantinaya alınacağı Kamaran adasına gönderilecek sıhhî heyetin maaş ve harcırahları karşılanmış ve karantina merkezinde her yıl gerekli bakım ve onarımlar yapılarak hac yolculuğunun kolaylaştırılması hususunda gerekli tedbirler alınmıştır.[1448] Aynı zamanda Hindistan ve Cava gibi farklı yerlerden gelen hacılara karşı Osmanlının izzetini göstermek için idarî bir binanın yapılmasına da dikkat edilmiştir.[1449] Abdürreşid İbrâhim, Kamaran'da bulunan karantina merkezi koğuşlarının güzel olduğunu, kulübelerinin kumaştan yapıldığını, mescid ve bakkalının bulunduğunu, burada her şeyin mevcut ve ucuz olduğunu, doktorlarının saygılı davrandıklarını ifade

[1443] Mümin Yıldıztaş, Sabahattin Bayram (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2008), 156.
[1444] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 571, Gömlek No. 24. (H-21-08-1312).
[1445] BOA, *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3360, Gömlek No. 251928. (H-19-06-1326).
[1446] Mümin Yıldıztaş, Sabahattin Bayram (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, 158.
[1447] Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını*, 72.
[1448] Osmanlı Arşivi BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 570, Gömlek No. 17. (H-08-07-1311).
[1449] Mümin Yıldıztaş, Sabahattin Bayram (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, 286.

etmiştir.[1450] Ayrıca fakir ve derviş hacılardan ücret alınmamış, bu kişilerin masrafları için özel bir tahsisat ayrılmıştır.[1451]

2. Ebû Said Karantina Merkezi

Ebû Said Tahaffuzhânesi, Cidde'ye 2 saatlik mesafede bulunmaktaydı. İlk karantina merkezi yapıldığında yetersiz durumdayken 1299/1886'da burada iyileştirme çalışması yapılmıştır.[1452] 500 kişiyi barındıran ve yağmur suları biriktirilen sarnıçlardan su ihtiyacı karşılanan bu karantina merkezinin yapımı 1301/1888'de bitmiştir. Hacı Fevzi Efendi, masrafları yolculardan karşılanarak burada doktor olarak görevlendirilmişti. Genellikle Cidde'ye gelen ticaret gemileri de bu karantina merkezinde bekletilmiştir.[1453]

Bazen siyasî baskılar farklı uygulamalara sebep olmuştur. Nitekim Hindistan'dan 1324/1906 yılında hac için yola çıkan Nüvvab Efendi, yanında yakınlarından 500 kişi ve 200 kadar hacı ile beraber olduğu halde Kamaran tahaffuzhânesinde karantinaya girmesi gerekirken Cidde'ye gelmiş, İngiltere konsolosunun delaletiyle yanındaki 100 yakınıyla beraber 10 günlük karantina sürecini gemide geçirmiştir. Yakınları dışındakiler ise Ebû Said tahaffuzhânesine gönderilmiştir.[1454]

3. Tur Karantina Merkezi

Bu merkez, Tur şehrine 540 m. uzaklıkta deniz kıyısında kurulmuştur. Batı sınırında Süveyş olup, diğer kenarları tel ağlarla çevrilmiştir. 1274/1858 yılında Said Paşa'nın yaptırdığı bu yer Mısır hacılarının genel karantina merkezi olmuştur.[1455] Mısır hükümeti, 1308/1891'de Süveyş Kanalı'ndan geçen gemileri Tur karantina merkezinde bekletmeye başlamıştır.[1456] 1310/1893 senesinde modern şekilde donatılmış ve sonradan

---

[1450] Abdurreşid İbrahim, *Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, ed. Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2003), 2/483.

[1451] Esra Doğan Turay, "Sufilerin Hac Yolculuğu", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 97-140.

[1452] *"…evvela Cava hüccâcının karantina beklemeleri üzere Cidde'ye bir saat mesâfesi olan Ebû Said nâm-ı cezîre-i sağîre üzerinde…"* Osmanlı Arşivi BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 857, Gömlek No. 68666. (H-10-08-1299).

[1453] Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını*, 77.

[1454] Nüvvab Efendi ve yakınları ise karantina süresini gemide geçirmelerine rağmen birde bu surenin beş gün olmasını istemişlerdir. BOA, *Yıldız Sadâret Hususi [Y.A.HUS]*, No. 508, Gömlek No. 4. (H-02-11-1324).

[1455] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye,* 420.

[1456] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 86.

daha da güzelleştirilmeye çalışılmıştır. Biri ameliyat olacaklar diğerleri normal hastalar için olmak üzere içerisinde dört hastane, büyük bir eczane, sağlık ve güvenlik görevlilerinin konakladıkları evler yer almıştır. Karantina merkezini aydınlatan elektrik trafosu ve diğer karantina merkezlerini birbirine bağlayan bir telefon cihazı ve hacıların kalacağı odalar da mevcuttu. Sağdakiler taş yapı olup Cidde'den gelen hacılara, soldakiler ise çadır olup Yenbu'dan gelen hacılara tahsis edilmiştir. İçinde tatlı su, Murad kuyusu, hurma ve diğer meyve ağaçlarının bulunduğu bir bahçe, malzemelerin konulduğu depo, idarî işlerin yapıldığı bir büro ve karantina merkezinin dışında da su depoları bulunmaktaydı. Ayrıca karantinanın içerisinde ulaşım ve nakliye için demiryolu yapılmıştır.

Hac mevsiminde, karantina merkezinin içinde ve dışındaki gözetleme kulelerinde polisler beklemekteydi. İçteki polisler Mısır'dan, dıştakiler ise Mısır ve Tur kırsalından gelmekteydi. Kahire'de Mısır karantina merkezlerine ait bir kalem dairesi 1327/1900 ile 1332/1914 yılları arasında Tur karantina merkezinden giriş yapan hacıların istatistiğini çıkarmıştır. Buna göre 1333/1901 yılında burada bekletilen hacıların 76.076'sı Osmanlı, 152.683'ü Mısırlı, 18.787'si Cezayirli, 7.677'si Tunuslu, 11.709'u Faslı, 822'si Boşnak, 6.268'i yabancı, 78.788'i Rus, 5.531'i ise değişik milletlerden olduğu görülmüştür. Burada kalanlardan belli bir miktar ücret alınmaktaydı. Mısır hükümeti, üçüncü derecedeki yolcu için 50, birinci derecedeki için 70 cüneyh ücret belirlemiştir.[1457] Bu karantina merkezini teftiş etmek için de sıhhiye meclisi âzâsından Mirlivâ Dr. Osman Nuri Paşa, II. Abdülhamid'in emriyle görevlendirilmiştir.[1458]

C. HASTANELERİN YAPILMASI

1254/1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti'nin açılmasıyla darüşşifalar hastanelere dönüştürülmüştür. Hicaz'da bulunan hastanelerin giderleri genellikle vakıflardan karşılanmıştır.[1459] Hac mevsiminde Hicaz bölgesinde salgın hastalıkların yayılmasının önlenmesi için hastanelerin ve suyollarının ıslahı, eczane, eczacı ve doktor temini ve

[1457] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 570*.
[1458] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 84-86.
[1459] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac,* 96.

diğer gerekli tesislerin ihtiyaca cevap verecek nitelikte donatılması için her yıl çalışmalar yapılmıştır.[1460]

Mekke'de Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmialem Sultan'ın yaptırdığı Gureba hastanesi Kubban denilen yerde, Merve'nin üst tarafındaki çarşının içinde bulunmaktaydı.[1461] Bu hastaneden Mekke halkına ve hacılara ücretsiz olarak ilaç verilmekteydi. 12 koğuş, 70 yatak, eczahane, yemekhane, cerrah, cerrah yardımcısı, müdür, imam, aşçı, ebe, 9 hademe, duvarcı, 20 memur, kapıcı ve havuzlu bir bahçesi bulunan bu yerin giderleri Valide Sultan vakfından karşılanmaktaydı. 1281/1865 yılında Hicaz'ın sıhhi durumunun kontrol edilmesi için gönderilen komisyon tarafından durumu yeniden düzenlenmiştir. Buna göre 1282/1866 senesinde yetersiz olması üzerine 60 adet yatak eklenerek 2.310 kuruş maaşla hastaneye yeni görevliler gönderilmiştir.[1462] Osmanzade Hüseyin Efendi, Gureba hastanesini gezdiğini, düzen ve intizamını çok beğendiğini, her gün binlerce hasta hacının muayene edildiğini, ayrıca muayene ve ilaçların ücretsiz olduğunu ifade etmiştir.[1463] Özel olarak hac zamanında hastaların ücretsiz muayene edilmesi emredilmesine rağmen 1332/1914 yılında Seyyid Hasan Efendi'den ücret alınmış ancak Sultan V. Mehmed (1844-1918), alınan bu ücretin geri ödenmesini emretmiştir.[1464]

Hicaz sağlık ekibinin eğitimlerine dikkat edilmekteydi. Nitekim1285/1869 yılında Mekke'de bulunan yerli ebelerin eğitimlerinin yeterli olmaması sebebiyle Hatice Hanım, 1.000 kuruş maaşla eğitmen olarak görevlendirilmiştir. Ayrıca Azime ve Zekiye hanımlar 4'er bin kuruş yolluk ile Mekke'ye gönderilmiştir.[1465]

Salgın hastalıklar yaygınlaştığında Hicaz'da bazı hastaneler bu iş için tahsis edilmiştir. Bu binalar yeterli olmadığında ek binalar ilave edilmiştir. Mekke sıhhiye toplantısında alınan kararlardan biri de Mekke'nin dışında hastaneler yapılarak koleraya yakalananların burada tedavi edilmesiydi. Bunun üzerine 1302/1884 yılında bu hizmet için 40 yataklı Mina hastanesi düşünülmüş, ayrıca vakıf idaresinin yapımını üstlendiği

[1460] BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 57, Gömlek No. 34. (H-19-03-1313).
[1461] *Hicaz Vilâyeti Salnamesi (Hicri 1301),* 65.
[1462] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke,* 2/1214.
[1463] Hüseyin Vassâf, *Hicaz Hatıratı,* 486.
[1464] BOA, *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 4287, Gömlek No. 321474. (H-27-06-1332).
[1465] Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 74.

60 yataklı bir hastanenin yapılması da kararlaştırılmıştır.[1466] 1307/1890 senesinde Mekke'de kolera hastalığına yakalanan hastalar, Gayretiye Askeri hastanesinde bakıma alınmıştır.[1467]

Medine'de, Bab-ı Hamidi kapısının yanında askeri Haseki Hürrem Sultan hastanesi ve Babüsselam kapısının yanında 10 yataklı Gureba hastanesi bulunmaktaydı. Medine'de ayrıca Hamidiye hastanesi ve fakir kolera hastaları için bir Hintli tarafından hayır olarak yaptırılan Koleralılar hastanesi mevcuttu.[1468] Tatar hacı Devletşin, Medine'de birer doktor ve eczacıya sahip 3 katlı ve 30 yataklı bir hastane olduğunu, eczanenin sadece hastanede bulunduğunu ve ilaçların ücretsiz olarak dağıtıldığını ifade etmiştir.[1469]

19. yüzyılda Cidde, hacıların uğradığı önemli bir yer olmuştur. Bunun üzerine 1264/1848'de Cidde'de askerlerle beraber hacılara bakmak için 100 yataklı hastane yapılmıştır.[1470] 1276/1860'da ise hac trafiğinin artmasıyla Cidde sokakları fakir hastalarla dolmuş, bu sebeple 50 yataklı bir hastane daha yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca 1327/1910'da Mekke, Medine ve Cidde'de 2 adet 100 yataklı sahra hastanesi ve 4 sahra ambülansı bulunan dezenfekte merkezleri kurulmuştur.[1471]

D. HAC YOLLARI VE HİCAZ'DA TEMİZLİK ÇALIŞMALARI

Hac mevsiminde Hicaz'da tıbbiye, eczane, sıhhiye zabıtası, hasta nakli, ölü defni ve temizlik konularında çalışmalar yapılmıştır. Mekke'nin temizliği 14 kısma ayrılmış ve her birinin temizliği bir şeyhin idaresine verilmiştir.[1472] Mekke ve Medine'nin mahalle ve sokaklarında çöplerin toplanması, su hatlarının temizlenmesi devamlı yapılmış, hacıların yol güzergâhında uğradıkları menzillerde de; içme suyu, helaların temizliği

[1466] 1884'te Mina'da kargir biçiminde inşa edilen 40 yataklı hastanede fakir hacıların muayene ve tedavileri yapılırdı. Hacıların hastaneyi kolay bulmaları için gündüzleri Osmanlı sancağı geceleri ise kırmızı büyücek bir fanus astırılırdı. BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilâyetler [Y.PRK.UM]*, No. 7, Gömlek No. 13. (H-08-02-1302).

[1467] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 345.

[1468] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 217.

[1469] Aıgul Aslaeva, *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63.

[1470] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 55.

[1471] Aysel Şahin, "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 193-229.

[1472] Kuneralp, "Osmanlı'da Hac ve Kolera", 115-128.

meselelerine dikkat edilmiştir.[1473] Mekke'nin sokak ve çarşılarının temizlenmesi için temizlikçiler görevlendirilmiş, 1301/1884 yılında temizlikte kullanılmak üzere eşek ve 30 adet temizlik arabası gönderilmiştir.[1474] Normal ödenek yeterli olmadığında bu işler için bazen ek ödemelerde yapılmıştır. Nitekim 1311/1893'te hac zamanında Hicaz'da yapılacak temizlik çalışmaları için 150 bin kuruş yetmediği için 100 bin kuruş daha ilave olarak gönderilmiştir.[1475]

1282/1866'da Hicaz'a gönderilen sağlık komisyonu, sağlık mevzuunun yanında içme sularının temizliği, kurban kesimi, tuvaletlerin temizliği gibi konuları da ele almış ve bu iş için Ahmed Efendi görevlendirilmiştir.[1476] Mekke'de evlerdeki tuvaletlerin merdiven başında olması, şehrin lağım sisteminin olmaması ve hanelerde hacıların çok kalabalık kalması sağlık sıkıntılarının oluşmasına sebep olmuştur. Hac esnasında Mekke'de kira fiyatlarının çok yüksek olması sebebiyle fukara ve gureba hacılar bir oda kiralayamadıkları için sokaklarda gecelemekteydiler. Mekke sokakları insanlarla dolmakta ve def-i hacet için sokaklar kullanılmaktaydı. Mehmed Şakir Bey, Mekke'ye gerekli olan ıslahatları sıralarken sokaklarda yatanlar için barakalar yapılmasının temizliğe katkı yapacağını vurgulamıştır.[1477] Ardından alınan önlemler hastalığın büyümesini engellemiş, bunun sonucu olarak Mekke sokaklarının temizliği için çalışmalar yapılmış, debbağhane, çömlekçi gibi bazı esnaf grupları şehir dışına çıkartılmıştır. Ayrıca Arafat, Mina ve Müzdelife'de de bazı temizlik çalışmaları yapılmıştır.[1478]

Hicaz'da görevlendirilen sıhhiye memurları, Mina, Arafat ve mezbahaların temizliğinden de sorumlu tutulmuştur. Arafat vakfesinden 15 gün önce mezbahalar hazırlanmakta, kurban atıklarının konulacağı derin çukurlar açılmakta, su kuyusu ve havuzlar temizlenmekteydi.[1479] Nitekim 1302/1884 yılında Mina'da kesilen kurbanlar için gereken kuyular açtırılmış, kuyuların her sene temizlenmesi ve bakım masrafları

[1473] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı,* 118.
[1474] Aras, *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını,* 47.
[1475] BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 1306, Gömlek No. 60. (H-16-02-1311).
[1476] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı,* 16.
[1477] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 102.
[1478] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, 17.
[1479] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac,* 94-101.

ödenmiştir.[1480] Kurbanlar için 12 tane mezbaha, 500 adet abdesthane, hacıların giysilerini yıkamaları için çamaşırhane ve kurban atıklarının gömülmesi için 46 adet kuyu yaptırılmıştır.[1481] Mehmed Şakir Bey ise 15 kadar kasap ile 50'den fazla kuyu açtırıldığını ifade etmiştir.[1482] Ayrıca kurban kesim bölgesinde baytar ve asker bulundurarak düzen sağlanmıştır.[1483] Kurban atıklarının temizlemesi için 300 kişi görevlendirilmiştir. Çömlekçiler, deri tabaklayıcıları ve hayvan kesim yerleri şehrin dışına çıkartılmış ve hacıların çamaşırlarını yıkayacağı yerler yaptırılmıştır.[1484] Mekke sıhhiye toplantısında alınan kararlardan biri de hac kervanlarının binek ve eşyalarıyla Mekke ve Medine'ye sokulmamasıydı. Ayrıca hacılar Mina'da bulundukları esnada kurulan pazarda sağlığa zararlı yiyeceklerin satılması yasaklanmıştır. Ölenlerin itina ile gömülmeleri için 200 kadar amele tutularak işlemlerin uygun ve zamanında yapılmasına çalışılmıştır.[1485] Müzdelife ve Arafat arasındaki yollar düzeltilmiş, Arafat'ta yaklaşık 15 kadar su havuzunun temizliği sağlanmıştır.[1486]

Bazı temizlik masrafları vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Mehmed Ağa vakfından hac güzergâhında bulunan ölü hayvanların temizlenmesi ve bu temizlik giderleri için 200 kuruş, Cidde'deki ölü hayvanların temizlenmesi için 30 kuruş ayrılmıştır. Dârüssaâde ağalarından Mehmed Ağa, vakfettiği köylerin gelirlerinden 200 kuruşu Mualnam mevkiine yakın bazı kabilelere vererek bunlardan Mekke çevresinde koyun, katır, deve vb. ölen hayvanların cesetlerini kaldırmaları ve etrafı temizlemelerini istemiştir.[1487]

[1480] Mina'da kasaphaneler inşa edilip beş metre derinliğinde altmış adet çukur açtırılarak kesilen kurbanların atıkları buraya doldurulup üzerine kireç dökülerek kapattırılması için dört yüz kişi görevlendirilmiştir. BOA, *Y.PRK.UM*, No. 7, Gömlek No. 13. (H-08-02-1302).

[1481] Abdesthaneler her gün yıkanarak içerisine kireç dökülürdü. BOA, *Y.PRK.UM*, No. 7, Gömlek No. 13. (H-08-02-1302).

[1482] Mehmed Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları,* 145.

[1483] Hüseyin Vassâf, *Hicaz Hatıratı*, 323.

[1484] Şahin, *II. Mahmut Dönemi'nden Sonra Osmanlı'da Hac*, 98.

[1485] Mekke ve Mina'da özellikle hac zamanı ve diğer zamanlar vefat edenlerin cenazeleri mümkün mertebede ilk olarak hangi hastalıktan vefat ettiği tespit edilir, muayenesi bittikten sonra izin verilmesi durumunda defin edilirdi. BOA, *Y.PRK.UM*, No. 7, Gömlek No. 13. (H-08-02-1302).

[1486] BOA, *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*, No. 356, Gömlek No. 4. (H-02-01-1283).

[1487] Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/867-891.

IV. KONAKLAMA

A. HAN VE KERVANSARAYLAR

Han, hac yollarında genellikle sultan veya devlet adamları tarafından yaptırılan, masrafları vakıflardan karşılanan ve hacıların her türlü ihtiyacını karşılamak amacıyla düzenlenmiş mekânlardır.[1488] Hanlara büyük bir kapıdan girilmekte, iç avluda ahır, ticarethane, ambar ve konaklama mekânları bulunmaktadır.[1489] Hacıların konaklayacağı bu büyük yapılar Mısır ve Şam çevresinde yoğunlaşmıştır. Bunların en büyüklerinden birisi Koca Sinan Paşa'nın yaptırdığı Kadife Hanı'dır. Burası içerisinde hamam, fırın, imaret, dükkânlar bulunan; ortasında büyük bir avlusu olan, etrafında odaları yer alan on bin kişinin konaklayabileceği ve beş bin at alabilecek ahıra sahip büyük bir yapıydı.[1490] Istabl-Antar,[1491] Hafire[1492] ve Buvat[1493] hanı da önemli hanlar arasındadır. Bunların dışında Şam ve Kahire'de hacıların kalabileceği pek çok han bulunmaktaydı. 961-971/1554-1564 yılları arasında Sultan I. Süleyman, hacıların konaklaması için içerisinde han, medrese, cami, çadırların kurulacağı yer ve imaret bulunan meşhur Süleymaniye külliyesini Mimar Sinan'a yaptırmıştır.[1494] Mısır hac emirlerinden Rıdvan Bey de hacıların konaklaması için büyük bir külliye, Mısır valisi olan Dâvud Paşa ise Birketü'l-hac bölgesinde han yaptırmıştır.[1495]

Hacıların uğradığı en önemli yerlerden biri de Kahire idi. Mağrib bölgesinden gelen hacılar İbn Tolun Camii'nin civarında konaklamaktaydı.[1496] Halid Ziyaeddin, Kahire'de farklı sınıflarda otel, han ve bekâr odaları bulunduğunu ifade etmiştir.[1497] Kahire'de

---

[1488] Münir Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)", 43-90.
[1489] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 150.
[1490] Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 599.
[1491] İki katlı içerisinde avlusu bulunan bir handır. Bk. Mahmut Zeyn El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler", *http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=1d80d7e3-4e6d-4c9d-97b5-ae5bbeed88a6*, ts.
[1492] Hacı veya askerlerin dinlenmeleri için tahsis edilmiş güzel bir yapı olup iki katlı büyük bir eserdir. Bk. El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler".
[1493] İçerisinde avlusu olan yüksek ve tek girişli bir yerdir. Bk. El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler".
[1494] Almut Von Gladib, "Osmanlı Dönemi Mimari", *İslâm Sanatı ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 560.
[1495] Reşidi, *Hüsnü's-safa*, 20.
[1496] Albert Houroni, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 284.
[1497] Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, ed. Abdülkadir Altın - Nazmi Eroğlu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 140.

hacıların kaldığı hanların en alt katında eşyaların konulduğu mahzenler, etrafında ve içinde çeşitli dükkânlar bulunmaktaydı.[1498] Yolcuların kaldığı odalar iç ve dış kısımdan oluşmakta, dışta mutfak ve banyo tarzı yerler yer almaktaydı.[1499] Cidde'de de fakir hacıların kalabileceği nitelikte mekânlar Osmanlı Devleti tarafından yaptırılmıştır. Behram Ağa tarafından değirmen olarak yapılan bir bina, fakir hacıların ağırlanacağı bir misafirhaneye dönüştürülmüştür.[1500]

Yollarda kervanı dinlendirmek, yolcuları barındırmak ve ticarî eşyaları korumak amacıyla yapılan bu kervansaraylar ortaları geniş yapılardır. Buraya develerin yükleri indirilmekte, kervancılar avlunun iç tarafında yatmakta ve yemeklerini yapmaktaydılar. Bazı kervansaraylar vakıf olduğundan hacılar parasız kalıyordu.[1501] Etraflarında güvenlik güçleri bulunmakta ve içerisinde yatacak yer, ambar, mutfak, hamam, mescid ve şifahane yer almaktaydı.[1502] Hanların güvenliğini sağlamak için bazılarının başına ağa ve asker görevlendirilmiştir. Nitekim Şam hac yolu üzerinde bulunan İkikapılı Han'a eşkıyadan korunması için Tedmur ve civarından mukâtaa verilmek suretiyle asker gönderilmiştir.[1503]

B. RİBÂT, ZÂVİYE VE TEKKELER

İslâm'ın ilk dönemleri askerî açıdan kullanılan, güzergâh üzerindeki geçitlerde inşa edilen ribâtlar, İslâmlaşmanın tamamlanmasının ardından kervanların konaklama ve güvenliğini sağlayan mekânlar haline gelmiştir.[1504] Özellikle Hicaz ve Mısır gibi bölgelerdeki zâviye ve hankahlar; kimsesiz, yolcu ve hacıların misafir olarak kaldıkları yerler olmuştur. Makrîzî, 843/1440 yılında Kahire'de hacıların konakladığı 11 ribât bulunduğunu ifade etmiştir.[1505] Kuzey Afrika'daki hac güzergâhında, 15 km'de genellikle bir su sarnıcının yanında konaklama yapılan misafirhaneler bulunmaktaydı. Bu yerler genellikle hayır sahipleri tarafından vakıf kurularak ribât düzeninde

[1498] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bitts*, 33.
[1499] Richard F. Burton, *Rihletü Birton ila Mısır ve'l Hicaz*, 49.
[1500] Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), 121-145.
[1501] Jean Chardin, *Chardin Seyahatnâmesi*, 251.
[1502] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*, 143.
[1503] Osmanlı Arşivi BOA, *Cevdet Nâfia [C.NF]*, No. 3, Gömlek No. 104. (H-13-10-1177).
[1504] İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/77.
[1505] Makrîzî, *el-Mevaiz ve'l-itibar fi zikri'l-hıtat ve'l-asar*, 2/415.

yapılmıştır. Hac kafilelerinin faydalanması için hac güzergâhlarında bazı imaretler de inşa edilmiştir.[1506]

Tekke ve zâviyelerin en önemli işlevlerinden birisi hac yolcularına kolaylık sağlamaktır. Osmanlı döneminde bir kısmı devlet eliyle bir kısmı özel teşebbüslerle hac güzergâhlarında birçok tekke ve zâviye açılmıştır. Tekke, zâviye ve en çok hankah isimleri kullanılmakta ve Kuzey Afrika'da yol güzergâhı üzerinde bu nitelikte bolca yapı bulunmaktaydı. İbn Battûta, Mısır yöneticilerinin hankah yaptırmada adeta birbirleriyle yarıştıklarını ifade etmiştir. Her biri farklı bir derviş taifesine ait olan bu zâviyeler hacıların konaklama gibi ihtiyaçlarını gidermekteydi. Bu zâviyelerin bazılarını devlet yetkilileri yaptırarak giderleri için vakıflar oluşturmuşlardır. İbn Battûta, Mısır'dan hareket ettikten sonra misafir olduğu zâviyeyi överek anlatmıştır.

> "*Said yoluyla Hicaz'a gitmek üzere Mısır'dan yola çıktım. Taceddin b. Hanna'nın Deyrü't-Tin'de inşa ettirdiği ribâtta bir gece kaldım. Burası muazzam bir yapıdır. Resulullah'ın tasının bir parçası, gözlerine sürme çektiği kalem ve pabuçlarını diktiği iğne burada bulunmaktadır. Ayrıca Hz. Ali b. Ebü Tâlib'in kendi eliyle istinsah ettiği Mushaf da buraya konulmuştur. Binayı yapan Taceddin'in, andığımız değerli eserleri 100 bin dirheme satın aldığı ve bu ribâtı yaptırdığı söyleniyor. Taceddin böyle hayırlı bir iş yaparak gelip giden gariplere, yolculara bedava yemek vermiş, buranın hizmetinde bulunanlara da maaş tayin etmiştir. Bu iyi niyetinden ötürü Allah onu mükâfatlandırsın."*[1507]

Filibeli Ahmed Hilmi, zâviyelerin çok yönlülüğüne işaret etmiş ve mektep, darülaceze, yetimhane, hastane ve şefkat merkezleri olarak kullanıldığını ifade etmiştir. "*Afrika'nın yakıcı, kavurucu güneşi altında, çöllerin, şerirlerin insan hilkatini aşan zorluklarına göğüs gererek bir kasabaya, bir köye can atabilen seyyah doğruca zâviyeye gider, kemal-i şevk ve uhuvvetle kabul olunur. Ardından hemen doyurulur. Yatacak yer*

[1506] Eymen es-Sîsî, "Devru'l-hacci ve kavâfilihî fî eslemeti Garbi Ifrîkıyâ", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum, 2016), 4/66-104.
[1507] İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 55.

bulunur. Hastalanmış ise tedavi olunur. Fakir ise diğer bir zâviyeye gidinceye kadar azığı ve zahiresi verilir."[1508]

19. yüzyıl sonlarında Mekke'de fakir hacıların konakladığı 150 kadar ribât bulunmaktaydı.[1509] Eyüp Sabri Paşa, Haremeyn'deki ribâtları eserinde sıralamıştır. Ribâtı-Seyyidina Ebû Bekir kadınlara yönelik bir yerdir. Ribât-ı Seyyidina Osman, 18 odalı Ribât-ı Haris, 24 odalı Ribât-ı Ali Sultan, 30 odalı Ribât-ı Süleyman, 15 odalı Ribât-ı Şeyh Taceddin, 5 odalı Ribât-ı Merve, 45 odalı Ribât-ı Harazime, 20 odalı Efendiyye Ribâtı, dört odalı Hoşkadem ez-Zimami Ribâtı, 20 odalı Ribâtü'd-Devri erkeklere yöneliktir.[1510] Mekke'de bulunan Mısır Tekkesi, içinde depoları ve çalışanları bulunan bir yerdir. Giderleri Mısır'dan karşılanan bu yerde 400'den fazla insana her gün yemek dağıtılmaktaydı.[1511] Johann Ludwig, 1230/1815'te yaptığı hac esnasında, Mekke'de bulunan ribâtların hacılar için pansiyon olarak kullanıldığını söylemiştir.[1512]

İbrahim Rifat Paşa, Medine'de 8 tekke bulunduğunu ve bunların içinde en meşhurunun Mısır Tekkesi olduğunu ifade etmiştir. Sağlam ve büyük bir yapı olan tekkeyi İbrâhim Paşa yaptırmıştır. Yangınlardan korunmak için kubbeli yapılan bu tekkede mahzen, fırın ve mutfak bulunmaktaydı. Erzak ihtiyaçları ve çalışanların maaşları Mısır'daki vakıflardan karşılanmaktaydı. Normal günlerde fakir 800 kişiye her gün yemek verilmekte, özel günlerde ise daha güzel yemekler ikram edilmekteydi. İbrâhim Rifat Paşa, tekkenin nâzırının Necip Bey isminde bir Türk olduğunu, işini güzel yaptığını, takva sahibi ve cömert olduğunu ifade etmiştir. Tekke görevlilerinin de ahlaklarının güzel olduğunu, fakirlere karşı yumuşak ve nazik davrandıklarını söylemiştir.[1513]

C. HACILARIN HAREMEYN'DE KONAKLAMASI

Abbasilerden itibaren Mekke ve Medine'de halifeler, hanedan mensupları ve diğer ileri gelenlerce oluşturulan vakıflar sayesinde mescid, medrese, tekke, zâviye ve ribâtlar

[1508] Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Filibeli, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, ed. İsmail Cömert (İstanbul: Ses Yayınları, 1992), 20.
[1509] Veysel Demirci, *H.1301 (M.1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti (Tarihi ve Coğrafyası, Sosyal-Kültürel, Ekonomik, İdari-Askeri Yapı)* (Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 52.
[1510] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/1218.
[1511] Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 107.
[1512] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 228.
[1513] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 343*-344.

Medine'ye gelenler için misafirhane olarak da kullanılmıştır.[1514] Memlük ve Osmanlı sultanları Haremeyn'de de hacıların barınacağı yerler yaptırmıştır. Osmanlı döneminde 963/1556'da fakir hacılar için Haremeyn'de barınak ve hamam yaptırılmıştır.[1515] Normal hacılar ise Mekke'de bulunacakları süre için oda kiralamışlar veya çadırlarında kalmışlardır.[1516] Hacılardan bazıları da medrese ve mescidlerde ikamet etmekteydi. Ahmed Salahaddin Bey ve beraberindeki bazı hacılar Mekke'de bulundukları zaman Dâvudiye medresesinde konaklamışlardır.[1517]

Mekkeliler hac zamanında evlerini veya evlerindeki odaları hacılara kiralamışlardır. Kazım Karabekir, Mekke'de evlerin oda oda kiraya verildiğini ifade etmiştir. Mekke mimarisinin oluşumunu büyük ölçüde hac belirlemiş, Mekkeliler evlerini yaparken hem ev hem de otel olarak tasarlamışlar ve özellikle delillerin evleri otel gibi çalışmıştır.[1518] Ayrıca Mekke'de normal hane tutmaya gücü yetmeyen hacıların konakladıkları ot ve hurma yaprağından yapılan ve ariş ismi verilen kulübeler de bulunmaktaydı.[1519]

1265/1849'da Haremeyn'de kalacak yeri olmayanların düzeni bozması birçok sorunu beraberinde getirmiştir. İlk çözüm olarak Mekke'de atıl olarak bulunan vakıf, imaret, ribât ve medrese gibi mekânların gözden geçirilerek tamiratları yapıldıktan sonra fakir hacılar için barınak haline getirilmesidir. Nitekim Kayıtbay vakfında bulunan 20 oda ve dershanesi fakir hacılara tahsis edilmiş ve Haseki imarethanesi elden geçirilerek burada fakir hacılara ekmek ve çorba dağıtılmaya başlamıştır.[1520]

D. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN MEKKE'DE YAPTIRDIĞI MİSAFİRHANE

Farklı yerlerden gelen fakir hacıların sayısı her yıl büyük oranda artmaktaydı. Kalacak yer ayarlayamayan yoksul hacılar konaklamak için duvar dipleri, cami, mezarlık ve meydanları kullanmaktaydılar.[1521] Mehmed Şakir Bey, padişaha sunduğu layihada, bu çirkin manzaranın ortadan kaldırılması için Mekke'de misafirhane yapılması gerektiğini

[1514] Aydın, *Osmanlı Döneminde Medine'de Yapılan Tarihi Eserler*, 10.
[1515] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/403.
[1516] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bitts*, 23.
[1517] Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 175.
[1518] Karabekir, *Hayatım*, 33-40.
[1519] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 70.
[1520] Ayaz, *Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri*, 266.
[1521] Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", 121-145.

ifade etmiştir.[1522] Bu amaçla yapılan en önemli bina Mekke'nin güneybatısında Sultan II. Abdülhamid'in masraflarını kendi hususi parasından karşılayarak inşa ettirdiği misafirhanedir.[1523] Misafirhanenin yeri, planı, haritası ve kimlerin görevlendirildiği gazetelere ilan edilmiştir. Misafirhanenin hac mevsimine yetişmesi için gerekli olan paranın süratle gönderilmesi gerekmiş ve misafirhane için gider kalemleri belirlenmiştir.[1524] Bunun üzerine 1313/1895'te başlanan misafirhanenin yapılması ustalar ve gerekli malzemeler Âsaf Efendi ile Mekke'ye gönderilmiştir. Hac mevsiminde yapım çalışmalarına ara verilmiş, hac mevsimi bittiğinde merkezden izin alınarak çalışmalara devam edilmiştir.[1525] Yapılan misafirhane 250 kişi kapasiteli, 24 odadan oluşmakta ve ortasında meydan bulunmaktaydı. Kâbe'ye yarım saatlik mesafede bulunan bu yer zabıta dairesi ve şadırvan da içermekteydi. Yapım masrafı 50 bin lira olan misafirhanenin yıllık gideri ise 15 bin lirayı bulmuştur.[1526] Osmanzade Hüseyin Vassâf da misafirhanenin Selimiye kışlası gibi azametli ve ortasının boş olduğunu ifade etmiştir.[1527]

V. KÂBE ÖRTÜSÜ GÖNDERİLMESİ

Kâbe'ye örtü örtülmesi Cahiliye dönemine kadar gitmektedir. Rivayete göre ilk olarak Yemen hükümdarlarından Kerb b. Esed, Kâbe'ye örtü örttürmüştür.[1528] Hz Peygamber döneminden itibaren İslâm devletleri tarafından her yıl Kâbe'ye örtü gönderilmiştir.[1529] Abbâsî hükümdarlarından Memun Kâbe'ye yılda üç defa örtü göndermiş, sonraları bu işlem bir defaya indirilmiştir.[1530] Sultan Zahir Baybars 660/1262'de Kâbe'ye kisve göndermiş, bu iş Memlükler döneminde de devam etmiştir. Memlük sultanları tahta geçtiklerinde Kâbe'ye iç örtü göndermekle beraber bu örtüyü her yıl düzenli değiştirmemişlerdir.[1531] Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Hicaz bölgesine hâkim olmasıyla

[1522] Şakir Bey, *Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*, 16.
[1523] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 100*.
[1524] Osmanlı Arşivi BOA, *İrâde Hususi [İ.HUS]*, No. 17, Gömlek No. 135. (H-02-04-1311).
[1525] BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*, No. 123, Gömlek No. 52. (H-09-01-1313).
[1526] Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", 121-145.
[1527] Hüseyin Vassâf, *Hicaz Hatıratı*, 154.
[1528] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 65.
[1529] Kâbe'nin dört duvarı üzerine dıştan ve içten siyah ve kırmızı iki örtü asılır. Kâbe kapısının ise işlemeli ayrı bir örtüsü vardır. Ünal, "Kâbe", 24/18.
[1530] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 65.
[1531] Sadettin Ünal, "Kâbe ", 24/18.

birlikte Kâbe örtüsünün gönderilme işlemi de Osmanlı eliyle yapılmıştır.[1532] Sultan I. Selim Kâbe örtüsünün altın işlemelerle süslenmesini sağlamıştır.[1533]

Kâbe örtüsünün götürülmesinden genellikle hac emirleri sorumlu olmuştur. Osmanlı döneminde Mısır hac emiri Emîr Alâeddin, hac emirliği ile beraber Kâbe örtüsü nâzırlığı için de görevlendirilmiştir.[1534] Örtünün gönderilmesi genellikle Süveyş'ten deniz yoluyla yapılmıştır. Bu esnada Selahaddin meydanında hidiv, vezir, âlim ve halkın önünde kutlamalar yapılmıştır.[1535]

Sultan I. Süleyman döneminde Kahire'de Yûsuf Kasrı'nda işlenen[1536] Kâbe örtüsü gönderme işlemi hakkında düzenleme yapılmıştır. Buna göre Kâbe'nin dış örtüsü Mısır'dan, iç örtüsünün kumaşı Mısır'dan hazırlanarak İstanbul'a gönderilmiş, ardından dokunarak Kâbe'ye gönderilmiştir. III. Ahmet (1703-1730) döneminde ise iç örtü tamamen İstanbul'da dokunmaya başlamıştır. Ayrıca I. Ahmed'den itibaren padişahların cülüslarında Kâbe'ye yeni iç örtü göndermek adet olmuştur. Bu gelenek Sultan Abdülaziz'in 1277/1861'de tahta çıkmasıyla son bulmuştur.

1212/1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali sebebiyle Kâbe dış örtüsü İstanbul'da Sultan Ahmed Camii'nin bahçesinde yapılmıştır.[1537] Fransız işgalinin sona ermesi üzerine Kâbe örtüsü yeniden Mısır'dan gönderilmeye başlamıştır. 1220/1806'da Mehmed Ali Paşa, kisveyi dârüssaâde ağasına Mısır'dan gönderdiğini bildirilmiştir.[1538] Vahhabilerin Hicaz'ı işgali üzerine 1222/1808'den itibaren Kâbe'ye örtü gönderilememiş ve 1229/1814'te işgalin sona ermesinden sonra kisve yeniden Mısır'dan gönderilmeye devam etmiştir.[1539]

Polonyalı Simeon'un ifadesine göre 1018/1610 yıllarında kisveyi iki yüz kadın sırma ile Mısır'da işlemekteydi. Yapımında inci ve 200-300 miskal civarında sırma kullanılan örtünün maliyeti 40-50 bin altına mal olmakta ve yol masrafı için de 40 bin altın

[1532] Kâbe örtüsünü göndermek Hicaz'a hakim olan devlet için önemli bir siyasi meseleydi. Bu işlemi başka bir devletle paylaşmazdı. Abidoğlu, *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslâm'da Hac Olgusu*, 148.
[1533] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/851.
[1534] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/209.
[1535] Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 137.
[1536] Ablak sarayı olarakta bilinmektedir. İbn Tagriberdi, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr*, 7/278.
[1537] Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 2/155.
[1538] Sadettin Ünal, "Kâbe ", 24/18.
[1539] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 67.

harcanmaktaydı.[1540] Portekizli bir seyyahın ifadesine göre Kâbe'ye altın, ipekli işlemeler ve sırmalı kumaşlarla birlikte, çadır bezine benzeyen ipekten yapılmış Kâbe örtüsü gönderilmekteydi. Kâbe örtüsüne Kur'an ayetleri altınla işlenmekteydi. Evliya Çelebi Kâbe örtüsünün üzerinde "*Lailahe illallah Muhammedün Rasulullah*" yazılı olduğunu ifade etmiştir.[1541] Kâbe'nin eski örtüsü parçalara ayrılarak hacılara dağıtılır veya önemli kişilere hediye edilirdi. Bazen bu parçalar İstanbul'a gönderilerek şehzade türbelerinde kullanılırdı.[1542] Ayrıca bunlardan takke, Kur'an-ı Kerim kılıfı vb. eşyalar yapılmaktaydı. Topkapı sarayı müzesinde çeşitli Kâbe örtüsü, Kâbe kapı örtüsü gibi farklı örtü kuşakları bulunmaktadır.[1543]

Dönemin sultanının ismi sırma ile Kâbe örtüsüne nakşedilmekteydi. Mısır'da hac hazırlıkları yapılıp Kâbe örtüsü hazırlandığı esnada Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) ölüm haberinin gelmesi üzerine örtüye Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) ismi nakşedilmiştir.[1544]

Memlük sultanlarından Seyfeddin Kalavun, Beysus köyünü, İsmâil b. Muhammed b. Kalavun da Kâbe kisvesi için Kalubiyye'de iki köyü vakfetmiştir.[1545] Sultan I. Selim, Mısır'ı fethettiğinde bu köylerin aynı göreve devam etmelerini emretmiş, Sultan Süleyman da bunlara bazı yeni köyler de eklemiştir. Zamanla bu vakıflar arttırılmıştır.[1546] Vakfedilen köylerin gelirleri olan yıllık 300 bin para, kisvenin işlenmesi ve işçilerin maaşları için harcanmış, sonraki yıllarda bu gelir 565 bin civarına çıkmıştır.[1547]

Örtü, kadıların huzurunda hac emirine teslim edilmekteydi. Şahitlerin ve mahkeme üyelerinin huzurunda hazırlanan tutanak kadılar tarafından imzalamaktaydı. Hac emirinin yanında surre emini, surre sarrafı, surrenin birinci kâtibi hazır bulunmaktaydı.[1548] Mekke'ye getirilen Kâbe kisvesi kurban bayramında hacılar Arafat'a

[1540] Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, 137.
[1541] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, 9/2/814.
[1542] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 351-356.
[1543] Şahin, *Kâbe Örtüsünün Tarihsel Gelişimi*, 29.
[1544] Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, 2/618.
[1545] Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 65.
[1546] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 260.
[1547] Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyeti", 112-141.
[1548] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 420*-424.

çıktıklarında Mısır hac emiri tarafından değiştirilmekte ve hacılar eski kisveden bir parça almak için uğraşmaktaydı.[1549]

Kâbe örtüsünün dokunduğu tezgâhlarda ayrıca makam-ı İbrâhim örtüsü, Kâbe kapısı perdesi, Mescid-i Haram minberinin perdesi ve Kâbe anahtarlarının kesesi de dokunmaktaydı.[1550] Johann Ludwig, Ravzay-ı Mutahhara'nın örtüsünün İstanbul'dan gönderildiğini ve hadım ağaları tarafından değiştirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Ravza için İstanbul'dan özel halılar da gönderilmiştir.[1551]

VI. HAC SEBEBİYLE YAPILAN KUTLAMALAR

Memlükler döneminde düzenli olarak yapılmaya başlanan hac kutlamaları Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Osmanlı döneminde Kâbe örtüsü ilk olarak 922/1517 yılında, memurlar, iki bin asker, davul zurna ekibi ve Mısır mahmiliyle beraber Kahire sokaklarında gezdirilmiştir.[1552] Bu gösterilere devlet görevlilerinin yanında halkın büyük çoğunluğu da katılmış, hatta gösterileri izlemek için şehir dışından gelenler de olmuştur.[1553]

A. HAC KAFİLESİ TÖRENLERİ

Memlükler zamanında Mısırda yapılan kutlamalar Osmanlı zamanında da devam ettirilmiştir. İbn Battûta Memlükler zamanındaki kutlamalarla ilgili şu bilgileri vermiştir:

> *"Sokaklar dolup taştığı seyirlik bir gündür. Dört mezhebin baş kadıları, vekil-ü beytülmal, muhtesip, bilginler ve diğer devlet büyükleri hayvanlarına binerek beraberce Melik Nasır'ın ikamet ettiği yere; kale kapısına gelirler. Mahmil denilen yük, bir deve üzerindeydi. En önde o sene hac için tayin edilen emirle beraber yola çıkartılır. Emirin yanında epey bir asker ile develere binmiş sakalar bulunur. Kadın, erkek toplanır; daha önce andığımız ulema eşliğinde Kahire ve Mısır'ı dolaşırlar. Sürücüler,*

[1549] Jozef Bitts, *Rihleti Jozef Bitts*, 54.
[1550] Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*, 176.
[1551] Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri*, 351-356.
[1552] İbn İyas, *Bedaiü'z-zuhur fî vekaii'd-duhur*, 5/212.
[1553] Albert Houroni, *Arap Halkları Tarihi*, 190.

develeri çeşitli seslerle harekete geçirerek önde yürürler. Haccın sembolü olan bu mahmil, Recep ayında sokakları şenlendirmeye başlar."[1554]

Osmanlı zamanında Mısır'da mahmil süslenerek şevval ayında, mehter eşliğinde hareket ettirilmekte, askeri selamlamanın ardından hac emiri Mısır valisini ziyaret etmekteydi.[1555] Mısır hac kervanı, yola çıkmak için Kara Meydan'dan hareket etmeden önce hac emrinin kethüdâsı ve kisve nâzırının sorumluluğunda burada bir gece konaklardı. Şeyh ve dervişler mahmilin yanına gelerek sabaha kadar zikir eder, paşa tarafından onlara yemekler ikram edilir ve mahmil gülsuyu ile tütsülenirdi. Sabah olunca hac emirinin kethüdâsı ve kisve nâzırı kösleri çaldırıp çadırları hazırlatırdı.[1556] Kafilenin hareketi esnasında mahmile asker, memur ve askerî bando eşlik eder ve hac emiri Mısır beylerbeyi tarafından yolcu edilirdi.[1557]

Mısır halkı bu kutlamaları aileleriyle seyretmek için günler öncesinden yol güzergâhındaki dükkânları kiralardı.[1558] Hatta özel davetliler için alay meydanında oturacakları yerler ayarlanırdı. Mısır hac kafilesi Kahire'den ayrılmadan önce Mısır beylerbeyi hac emirine verilenleri kadıya kaydettirerek teslim ederdi.[1559] Ardından hac kafilesi görevlilerine hil'at giydirilir ve dualar eşliğinde kafile yola çıkarılırdı. Def, kudüm, dümbelek, nakkare, davul ve zillerin sesleri her yeri kaplar, akrobatlar ile atlıkarıncalar gösterilerde yer alarak bayram havası oluşturulurdu.[1560] Akkâmlar, mehter ve meşaleciler hep bir ağızdan sultana dua ederek meydandan geçerler, kadınlar zılgıt çekerler, kafilenin her iki tarafı insanlarla dolup taşardı.[1561]

Mısır'da bulunan tarikatlar yapılan hac alaylarında kendilerine özgü sancak ve zikirleriyle törende yer alırlardı. Evliya Çelebi, hac kafilesi kutlamalarına katılan tarikatları ayrıntılı olarak anlatmıştır. 140 tarikatın şeyh ve dervişleri hep bir ağızdan Kelime-i Tevhid çekerek kendi çalgı aletleriyle mahmile eşlik ederlerdi. Bu tarikatların şeyhleriyle dervişlerinin tevhit çekerken oluşturdukları "hu" seslerinden Mısır dolup

[1554] İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, 54.
[1555] Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)", 14/402.
[1556] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/464.
[1557] Faroqhı, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 38.
[1558] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/464.
[1559] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 207.
[1560] Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*, 66.
[1561] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 211.

taşardı. Bunların dışında âşıklar ve meczuplar da yalın ayak başıkabak tevhit çekerek mahmile eşlik ederdi.[1562]

19. yüzyılda ise Mısır Hidivi yanında 7-8 kıta askerle beraber hac merasimine gelerek selamlama yaptıktan sonra kaleden 21 pare top atılmaktaydı. Birkaç tabur asker, topçu birliği ve bando takımı resmî geçit töreninde önden hareket etmekteydi. Hac muhafızı, mahmil devesi, sancak devesi vb. resmî geçide devam eder, Kasr-ı Hidiv'in önünden geçerken 21 pare top atılırdı. Törenlerin yapıldığı günde Kahire'de resmi tatil ilan edilirdi.[1563]

Sultan Abdülazîz (1861-1876), 1279/1863 yılında gerçekleştirdiği Mısır seyahatinde Mısır mahmil törenini kalenin güney tarafında bulunan Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırılmış köşkten seyretmiştir.[1564] Hac emiri at üzerinde Mısır mahmilinin önünde bulunduğu halde, ardında kalabalık bir halk şehrin güneyinden Kahire ana caddesinde boydan boya yürümüştür. Ellerinde asaları bulunan ihtiyarlar, genellikle beyaz ve yeşil sarıkları olan insanlar, beyaz ipek şalvarlar giymiş kadınlar, develere binmiş ve yaya olanlar dalga dalga ilerlemiştir.[1565]

Hac kafilesi Mekke'ye vardığında Mekke emiri, askerler ve görevliler kafileyi karşılarlar, kutlamalar yapılır ve selamlama topları atılırdı. Mısır mahmiliyle beraber bulunan Mısır askerî bandosu selamlama havası çalar, padişaha ve hıdive yapılan dua ile tören sonlanırdı.[1566] 25 Zilhicce Mescid-i Haram'da Şam mahmili ve askerleri, karşısında da Mısır mahmili ve askerleri yerleşirdi. Hicaz hükümetinin görevlileri de resmi elbiseleriyle bu alanda bulunurdu. Vali ilk olarak Şam mahmilini alarak beş defa dönüp yuları öptükten sonra mahmili Şam hac emirine, ardından Mısır mahmilini beş defa döndürerek yularını öpüp mahmili Mısır hac emirine teslim ederdi. Mehter

[1562] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 10/1/471.
[1563] Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, 225.
[1564] Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 57.
[1565] Ali Kemali Aksüt, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati* (İstanbul: Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944), 27.
[1566] Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, 226.

selamlama terennümü yaparken Mekke şeyhi, başta sultan olmak üzere Mısır hıdivi ve diğer görevlilere dua ederdi.[1567]

Evliya Çelebi, Arafat ve Mina'da yapılan şenliklerin bir benzerinin görülmediğini, Mısır ve Şam hac kafilesi görevlilerinin karşılıklı olarak yüz binlerce havai fişek tutuşturduğunu, özellikle Mısırlıların bu işte maharetli olduklarını söylemiştir.[1568] Bu merasim 1322/1905 yılında da devam etmiştir. Bu törene Mekke şerifi, Mısır ve Şam hac emirleri, surre emini, subaylar, önemli devlet adamları, bazı hacılar ve belirli sayıda asker katılmıştır.[1569]

Mısır hac mahmili Medine'ye giderken karşılamak için hem askerî hem de dinî görevlilerin hazır bulunduğu karşılama töreni yapılırdı.[1570] Mahmil emiri, surre emini, mehter ve bir grup askerle beraber yola çıkılır, Anberiye kapısına gelindiğinde bineğinde bulunanlar edepten inerek yaya yürümeye başlar ve bu Mısır kapısına kadar devam ederdi.[1571] Mescid-i Nebevi'nin Selam kapısına varılınca Medine muhafızı onları karşılar ve mahmili mescide sokardı. Mahmilin kisvesi parça parça çözülerek ortaya konulur, her bir görevli beyaz elbiseler giyinmiş şekilde kisveden bir parça alarak Hücre-i Saâdete girerdi.[1572]

Hac dönüşü için de görkemli törenler yapılırdı. En büyük dönüş töreni safer ayının yedinci günü gerçekleşirdi. Büyük bir halk tabakası temiz elbiseler, güzel yiyecekler ve davul zurna ile hac kafilesini karşılayarak dualarını alırlardı.[1573] Hac kafilesi önde mahmil-i şerif olduğu halde mehter eşliğinde Bab-ı Nasır'dan Kara Meydan'a doğru hareket ederdi. Burada beylerbeyinin kethüdâsı, mahmili alır ve kisve nâzırına teslim ederdi. Kisve nâzırı tarafından, gelecek seneye kadar mahmil Yûsuf Köşk'ünde, mahmil devesi ise Rif şehrinde muhafaza edilirdi.[1574]

1567 İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 276*.
1568 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9/2/782.
1569 Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, 168.
1570 Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*, 187.
1571 Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 221.
1572 İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 294*.
1573 Sadık Paşa, *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*, 149.
1574 Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", 137-180.

Kafilede farklı derviş toplulukları zikirlerini çekerek kalabalığın arasında yer alırdı. Dervişler 5-6 kişilik gruplar halinde zikir halkası oluşturarak yüksek sesle tekbir getirirlerdi.[1575] Mahmil şehre girerken top atışları yapılır, Mısır paşası da hacıların getirdiği emanetleri saygıyla kabul ederdi.[1576]

Törenlerde kullanılmak üzere kebris, fedbüre, hameme, bevvâbe, gülle, ışık fitili, hava füzesi hazırlanırdı.[1577] İbrâhim Rifat Paşa, Cidde'de Osmanlı askerlerinin sıra halinde karşılıklı dizildiğini, mızıka takımının da orada yer aldığını, dört yüz nizami ve iki yüz gayri nizami asker bulunduğunu, hac emiri ve surre emininin önde giderken arkadan askerler eşliğinde mahmil geçtiğini, yol kenarındaki halkın bu kutlamayı izlediğini, bu günün görülmeye değer bir gün olduğunu söylemiştir.[1578]

B. KÂBE ÖRTÜSÜNÜN GÖNDERİLMESİ ESNASINDA YAPILAN KUTLAMALAR

Kâbe örtüsü Ramazan ayında merasimle Yeşil Mescid'e götürülür, şevval ayından itibaren ise Yûsuf Kasrı'ndan alınarak Rumeyle Meydanı'na getirilir ve Mısır valisinin katılmasıyla tören başlardı.[1579] Yola çıkarılacağı zaman Kâbe örtüsünü taşıyacak deve ve atlar iyi cins kumaşlarla süslenirdi.[1580] Özel bir görevli bu iş için vazifelendirilerek alay oluşturulur, halk ve bazı fakir hacı adayları da bu alaya katılırdı. Kisveyi götürmek için de bir paşa özel olarak görevlendirilirdi. Bütün halk kisveyi taşıyan alayı seyreder ve onu taşıyan develeri okşayarak yüzlerine sürerdi.[1581] Daha şanslı olanlar parçalar halinde serilmekte olan Kâbe örtüsüne dokunabilirlerdi. Kafile, Kahire sokaklarında bin kadar asker ve görevli eşliğinde davullar ve çalgılarla hareket ederdi.[1582] Nâtık Mehmed Efendi, Mısır'da kisvenin yola çıkacağı zaman şenliklerle gezdirildiğini ve havai fişekler atılarak kutlamalar yapıldığını ifade etmiştir. Kisvenin işlendiği atölyenin

[1575] Michael W. Dols, *Mecnun Ortaçağ İslâm Toplumunda Deli*, çev. Didem Gamze Dinç (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013), 520.
[1576] Gerard de Nerval, *Doğu'da Seyahat*, 225-228.
[1577] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 406*.
[1578] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 50*.
[1579] Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyeti", 112-141.
[1580] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*, 2/1030.
[1581] Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, 137.
[1582] Beyyûm, *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fi Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi*, 207.

memuru Kâbe örtüsünü teslim ettiğinde şer'i bir kayıt yazılır ve kisvenin özellikleri ayrıntılı olarak belirtilirdi.[1583]

İbrâhim Rifat Paşa, 1318/1901'de Mısır'da gerçekleştirilen kisve törenini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. 26 Şevvalde Kâbe örtüsü ipek sargılara sarılmak suretiyle Haranfeş'teki fabrikadan alınarak Kara Meydan'da bulunan yerine getirilmiş ve bu esnada atlı ve yaya askerler eşliğinde mehter takımıyla beraber kutlamalar yapılmıştır. Kâbe örtüsü, Kâbe anahtarı kesesi, Kâbe ve Tevbe kapısının örtüleri meydandaki karşılama odasına konulmuştur. O gece Kur'an okunmuş, ilahiler söylenmiş ve zikirler çekilmiştir. Âlimler, çeşitli tarikat şeyhleri merasim için davet edilmiş ve bu merasimler gece yarısına kadar devam etmiştir. O gecenin ardından Selahaddin meydanında Mısır hıdivi ve ileri gelenlerin katıldığı büyük bir merasim yapılmış, 21 pare top atılmıştır. Askerler yüksek sesle Türkçe olarak "efendimiz çok yaşa" diye bağırmıştır. Böyle devam eden kutlamalar 21 pare top atışıyla sonlandırılmıştır. Mahmil, Hicaz trenine bindirilene kadar kisve fabrikasına geri götürülmüştür. Ardından kisvenin Hicaz trenine bindirilmesi esnasında da bazı kutlamalar yapılmıştır.[1584]

C. HACILARIN BİREYSEL KUTLAMALARI

Hacı adayları yol arkadaşlarıyla hazırlıklara başlar; eşyalarını koyacakları sandık, su kabı ve meşin para keseleri hazırlarlardı. Uzun yolculuklar için bozulmayacak peksimet, zeytin, gevrek, peynir ve bazı kurutulmuş yiyecekleri yanlarına alırlardı. Yakınlarıyla helalleşmenin ardından dualar eşliğinde yolculuğa başlarlar ve yüksek sesle tekbir ve salavatlar getirirlerdi.

Gemiyle yolculukların yaygınlaştığı zamanlarda dönüşler yaklaştığında yakınları iskeleye gelerek hacıların gelişini beklerlerdi. Hacıların gelişi esnasında dualar edilir ve evlerine tebrik için gelenler karşılanırdı. İnsanlar hac hanelerini bilsinler diye evlerin kapıları yeşile boyanır ve kapılara hac hatırası olabilecek resimler asılırdı. Gelenlere hurma ve zemzem gibi hediyeler verilir, bazı komşular hacı evlerine yemek yapıp götürürlerdi.[1585] Müslümanların hac ibadetine atfettikleri önem ve ihtiram sebebiyle her

[1583] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 34*.
[1584] İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn, 36*-40.
[1585] Abdülazîz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, 269-272.

yaştan kadın ve erkeğin katıldığı, merak ve arzuyla beklediği hacının dönüşünde tertip edilip tenhiye cemiyeti denilen ve bir hafta süren bu kutlamalar bayram şeklinde geçerdi.[1586] Hacıları uğurlama ve karşılama adetleriyle geride kalan akraba ve dostları kendi içlerinde hac sevinci yaşamış olurlardı.[1587]

[1586] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, 555.
[1587] Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*, 222.

SONUÇ

Hac organizasyonu İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkmış ve her daim önemini korumuş bir uygulamadır. İslam coğrafyasının farklı kıtalarda yayılarak genişlemesi hac yollarının çeşitlenmesini sağlamıştır. Hacıların rahat ve güvenli bir yolculuk yapabilmesi için özellikle Mısır ve Hicaz'a hâkim olan İslam devletleri çok sayıda hizmet yapmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin 922/1517 yılında Mısır'da hâkimiyet kurmasıyla hac organizasyonlarını üstlenmesi ve bu konudaki faaliyetleri ele alınmıştır.

Kökleri İslam öncesine dayanan hac organizasyonu Hz. Peygamber'den itibaren şekillenmeye başlamıştır. Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethedilmesiyle Mısır hac güzergâhları işlemeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Mısır valileri siyasî ve dinî sebeplerle hac organizasyonu yapmaya devam etmiş, Tolunoğulları ve İhşîdiler döneminde ise bu çalışmalar daha da artmıştır. Özellikle Fâtımîlerin, Mısır ve çevresini ele geçirmesinin ardından, Abbâsîlerle yarışmak için Mısır'da görkemli hac organizasyonları yapmaya başladıkları görülmüştür. Bu çalışmalar asıl görkemine Memlükler döneminde kavuşmuştur. Memlük hükümdarlarından, başta Sultan Baybars olmak üzere, hacca gidenlerin bulunması Memlük sultanlarının hac organizasyonlarına ehemmiyet göstermelerine sebep olmuştur. Memlükler Haremeyn'e birçok hediyeler göndermiş, hac yollarının güvenliği için kale vb. çalışmalar yaptırmıştır. Hac kafilesi için memurlar görevlendirerek hac emirinin başkanlığında büyük hac organizasyonları tesis etmiştir. Hacıların güvenliği için hem kafile hem de yollardaki kalelerde asker bulundurmuşlardır.

Sultan I. Selim'in Mısır ve Haremeyn'e hâkim olmasıyla hac organizasyonları Osmanlı Devleti'nin uhdesine geçmiştir. Bu dönemde Şam ve Mısır başta olmak üzere Yemen, Cezayir, Tunus, Trablusgarp gibi farklı vilayetlerde de Osmanlı Devleti tarafından hac organizasyonları düzenlenmiştir. Mısır, bulunduğu konum itibariyle bu çalışmalarda ön planda olmuştur. Afrika'nın farklı yerlerinden gelen hacıların burada toplanması, Mısır'ı ilmî, iktisadî, siyasî ve kültürel açıdan etkili bir konuma çıkarmıştır. Ayrıca Hicaz'ın ekonomik olarak Mısır'a bağlı bulunması da bu bölgeyi daha önemli hale getirmiştir.

Hac organizasyonları büyük hazırlıklar gerektirmiştir. Sayısı 40-50 bini bulan hac kervanlarını organize etmek ve aylar süren bir yolculuğun güvenli bir şekilde yerine getirilmesi için binlerce kişi görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin her yıl bu çalışmaları titizlikle sürdürdüğü ve ihtiyaca göre değişiklikler yaptığı görülmüştür.

Hac idaresindeki en önemli konuların başında hac kafilesinin güvenliği gelmektedir. Osmanlı Devleti, hac kafilelerinin güvenliği için kafile komutanı ve muhafızlar görevlendirmiş, hac yollarında kaleler yaptırarak güvenliği sağlamaya çalışmıştır. İhtiyaca binaen bu askerlerin sayısı değişmiştir. Ayrıca Cerde Birliği, Asâkir-i Avniyye Alayları ve Çöl Muhafızlığı gibi hac yollarının güvenliğini sağlayan özel güvenlik birimleri oluşturulmuştur. Özellikle Cerde Birliği uzun dönem hac yollarının güvenliğini sağlayan bir teşkilat olmuştur.

Hac yollarını olumsuz etkileyen birçok sorun bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, bu olumsuzlukların ortadan kaldırılması ve hacıların daha rahat yolculuk yapması için pek çok çalışma yapmıştır. Bunların başında, Mısır ile Hicaz arasında, hacıları koruyan ve temel ihtiyaçlarını gideren menzil sistemi gelmiştir. Bu menziller belirli aralıklarla kurulmuş ve hacıların dinlenmesi için bazı olanaklar sunmuştur. Osmanlı Devleti bu menzillerde, hacıların su ihtiyacını gidermesi için su havuzları ile su kuyuları açtırmış ve bunların tamir ve bakımlarını yaptırarak hizmetin devamlılığını sağlamıştır. Bu menzillerin bazılarında, görevlilerin ve hacıların iaşesini barındıran depolar inşa edilmiştir. Ayrıca hem hacıların hem de su kuyularının güvenliği için buralarda asker bulundurulmuştur. Diğer bir çalışma da, hacılar ve Haremeyn için kurulan vakıflar olmuştur. Bu dönemde vakıflar İslâm dünyasına, özellikle Osmanlı Devleti'nin bütün coğrafyasına yayılmıştır. Mısır, Haremeyn vakıflarının en yoğun bulunduğu yer olmuştur. Bu yerlerin idaresi ve harcamaları büyük bir organizasyon gerektirmiştir. Mısır arazisinin hemen hemen 1/3'ünün vakıf arazisi olduğu görülmüştür. Ayrıca Haremeyn'deki tahıl ihtiyacının çoğu Mısır'dan karşılanmış ve bunun için deşişe vakıfları kurulmuştur.

Hac yollarındaki önemli harcama kalemlerinden biriside Haremeyn mücavirlerine ve hac güzergâhlarındaki urbana gönderilen surrelerdir. Bu surreler Mısır başta olmak üzere Osmanlı eyaletlerinin hepsinden toplanarak gönderilmiş ve dağıtılmıştır. Bu

uygulamanın Osmanlı döneminde kurumsallaştığı ve düzenli bir şekilde devam ettiği görülmüştür.

Hacıların yolculuk esnasında ve Haremeyn'de konaklaması en önemli meselelerden biriydi. Bu sorunu çözmek için hac güzergâhlarında ve Haremeyn'de Osmanlı Devleti tarafından han, kervansaray, ribât ve misafirhane gibi mekânlar inşa edilmiş, özellikle fakir hacıların ihtiyaçlarının giderilmesi için özel çalışılmalar da yapılmıştır. Hacıları rahatsız eden konulardan biriside salgın hastalıklardı. Özellikle 19. yüzyılda salgın hastalıkların artması üzerine Hicaz ve hac yollarında sağlık önlemleri alınmıştır. Bu önlemlerin başında karantina merkezleri gelmiştir. Pek çok yerde hacılar için sağlık merkezi ve karantina noktaları oluşturulmuş, ulaşım vasıtalarında sağlık kontrolleri artırılarak hacı taşıyan gemilerde doktorlar görevlendirilmiştir.

19. yüzyılda ulaşım alanında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde buharlı makinaların kullanılması ve 1286/1869 yılında Süveyş Kanalı'nın kullanıma açılmasıyla beraber deniz ulaşımı artmıştır. Ulaşım konusunda Osmanlı Devleti, dönemin imkânlarını kullanmış ve hacıların istifadesine sunmak için çalışmıştır. Mısır ile Hicaz arasında bulunan güzergâhta güvenlik ve barınma için birçok çalışma yapmıştır. Ayrıca Hacıların gidiş ve dönüşleri esnasında bireysel ve resmî kutlamalar yapılmıştır. Özellikle Mısır'da hac kervanı, kervanın karşılanması ve Kâbe örtüsünün gönderilmesi esnasında yapılan kutlamalar oldukça görkemli olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Abdülhamid 1 [AE.SABH.I]*. No. 101, Gömlek No. 6890.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Ahmed 3 [AE.SAMD.III]*. No. 166, Gömlek No. 16203; No. 107, Gömlek No. 10547.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Mahmud 1 [AE.SMHD.I]*. No. 170, Gömlek No. 13056; No. 263, Gömlek No. 21324;

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Mahmud 2 [AE.SMHD.II]*. No. 122, Gömlek No. 10060.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Mustafa 3 [AE. SMST.III]*. No. 147, Gömlek No. 11569.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Osman 3 [AE.SOSM.III]*. No. 14, Gömlek No. 895.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri [A.(DVNSMHM.d]*. No. 48, Hüküm No. 748; No. 5, Hüküm No. 1501; No. 72, Hüküm No. 129; No. 14, Hüküm No. 115; No. 111, Hüküm No. 1329; No. 30, Hüküm No. 691; No. 12, Hüküm No. 487; No. 3, Hüküm No. 968, No. 110, Hüküm No. 2653; No. 71, Hüküm No. 500; No. 23, Hüküm No. 348; No. 23, Hüküm No. 349; No. 28, Hüküm No. 529; No. 28, Hüküm No. 242; No. 248, Hüküm No. 1081; No. 5, Hüküm No. 895; No. 9, Hüküm No. 116; No. 3, Hüküm No. 317; No. 111, Hüküm No. 688; No. 33, Hüküm No. 214; No. 7, Hüküm No. 721; No. 248, Hüküm No. 1567; No. 143, Hüküm No. 20; No. 23, Hüküm No. 565; No. 7, Hüküm No. 2655; No. 50, Hüküm No. 51; No. 50, Hüküm No. 406; No. 248, Hüküm No. 1108; No. 248, Hüküm No. 1103; No. 248, Hüküm No. 1105; No. 248, Hüküm No. 1104; No. 248, Hüküm No. 1107; No. 24, Hüküm No. 617; No. 69, Hüküm No. 22; No. 50, Hüküm No. 397; No. 16, Hüküm No. 614; No. 71, Hüküm No. 510; No. 58, Hüküm No. 654; No. 60, Hüküm. 681. No. 130, Hüküm No. 207; No. 7, Hüküm No. 2680; No. 5, Hüküm. 130.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Seraskeri Bâb-ı Seraskeri Defterleri [SRA.d]*. No. 323; No. 324; No. 253.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 3740, Gömlek No. 280496/1; No. 2939, Gömlek No. 220406; No. 3360, Gömlek No. 251928; No. 4287, Gömlek No. 321474.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Askeriye [C.AS]*. No. 1120, Gömlek No. 49638; No. 963, Gömlek No. 41890; No. 399, Gömlek No. 16447; No. 932, Gömlek No. 40348.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Dahiliye [C.DH]*. No. 58, Gömlek No. 2883; No. 144, Gömlek No. 7169; No. 144, Gömlek No. 7182; No. 157, Gömlek No. 7839.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C.EV]*. No. 70, Gömlek No. 3496; No. 43, Gömlek No. 2130; No. 222, Gömlek No. 11098; No. 661, Gömlek No. 33303; No. 322, Gömlek No. 16362; No. 281, Gömlek No. 14304; No. 455, Gömlek No. 23041; No. 338, Gömlek No. 17166; No. 378, Gömlek No. 19175; No. 524, Gömlek No. 26452; No. 373, Gömlek No. 18948; No. 17, Gömlek No. 818; No. 23, Gömlek No. 1120; No. 371, Gömlek No. 18818; No. 475, Gömlek No. 24047.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maliye [C.ML]*. No. 317, Gömlek No. 13016; No. 403, Gömlek No. 16540; No. 485, Gömlek No. 19786; No. 607, Gömlek No. 25045; No. 282, Gömlek No. 11595/1; No. 42, Gömlek No. 1906; No. 143, Gömlek No. 6054.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Nâfia [C.NF]*. No. 3, Gömlek No. 104.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Saray Mesalihi [C.SM]*. No. 115, Gömlek No. 5756.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Zabtiye [C.ZB]*. No. 9, Gömlek No. 413; No. 33, Gömlek No. 1610.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Yedinci Şube [DH.EUM.7.Şb.]*. No. 2, Gömlek No. 19.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD]*. No. 48, Gömlek No. 63/1.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*. No. 2667, Gömlek No. 8; No. 1410, Gömlek No. 58; No. 2017, Gömlek No. 28; No. 808, Gömlek No. 58; No. 1482, Gömlek No. 100; No. 2769, Gömlek No. 48; No. 57, Gömlek No. 34; No. 1841, Gömlek No. 95.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ]*. No. 22, Gömlek No. 55/1; No. 98, Gömlek No. 12/1.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası [HR.TO]*. No. 256, Gömlek No. 51.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi [HR.SYS]*. No. 2929, Gömlek No. 35.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümâyûn [HAT]*. No. 343, Gömlek No. 19582; No. 235, Gömlek No. 13056; No. 680, Gömlek No. 33180; No. 1288, Gömlek No. 50003/A; No. 362, Gömlek No. 20133/D; No. 23, Gömlek No. 1174; No. 344, Gömlek No. 19654; No. 346, Gömlek No. 19729/B; No. 750, Gömlek No. 35422.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Askeriye [İE.AS]*. No. 89, Gömlek No. 8243.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Dahiliye [İ.DH]*. No. 1461, Gömlek No. 20/1; No. 699, Gömlek No. 48917; No. 690, Gömlek No. 48170; No. 430, Gömlek No. 28445; No. 536, Gömlek No. 37210; No. 94, Gömlek No. 4716; No. 73. Gömlek No. 36062; No. 857, Gömlek No. 68666; No. 1306, Gömlek No. 60.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Eyalet-i Mümtâze (Mısır)[İ.MTZ.(05)]*. No. 25, Gömlek No. 1245.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Hususi [İ.HUS]*. No. 17, Gömlek No. 135.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 101, Gömlek No. 2203; No. 391, Gömlek No. 17053; No. 163, Gömlek No. 4801; No. 157, Gömlek No. 4497.
BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Mesail-i Mühimme [İ.MSM]*. No. 23, Gömlek No. 584/1.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri [MB.İ]*. No. 7, Gömlek No. 38.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d]*. No. 6676.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*. No. 759, Gömlek No. 102; No. 759, Gömlek No. 101; No. 754, Gömlek No. 49; No. 346, Gömlek No. 7; No. 756, Gömlek No. 49; No. 753, Gömlek No. 81;
BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Matbataları [MV]*. No. 29, Gömlek No. 59; No. 43, Gömlek No. 10.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Evrakı [A.}MKT]*. No. 21, Gömlek No. 59.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı [A.}MKT.MVL]*. No. 17, Gömlek No. 81; No. 75, Gömlek No. 45.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair [A.}MKT.NZD]*. No. 412, Gömlek No. 45.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.}MKT.UM]*. No. 8, Gömlek No. 69; No. 280, Gömlek No. 76; No. 402, Gömlek No. 20; No. 407, Gömlek No. 18; No. 447, Gömlek No. 72; No. 18, Gömlek No. 58; No. 500, Gömlek No. 19; No. 392, Gömlek No. 64.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi [A.}MKT.MHM]*. No. 571, Gömlek No. 1; No. 356, Gömlek No. 4; No. 460, Gömlek No. 52/2; No. 180, Gömlek No. 90; No. 178, Gömlek No. 4; No. 347, Gömlek No. 13; No. 578, Gömlek No. 4/5; No. 319, Gömlek No. 97; No. 570, Gömlek No. 17; No. 571, Gömlek No. 20/1; No. 759, Gömlek No. 23; No. 224, Gömlek No. 63; No. 571, Gömlek No. 35/34; No. 584, Gömlek No. 16/1; No. 375, Gömlek No. 31/1; No. 571, Gömlek No. 24.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*. No. 318, Gömlek No. 5; No. 2261, Gömlek No. 14/8.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri [TS.MA.d]*. No. 5800.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*. No. 23, Gömlek No. 7; No. 706, Gömlek No. 30; No. 537, Gömlek No. 20; No. 20, Gömlek No. 17; No. 20, Gömlek No. 37; No. 1312, Gömlek No. 21.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*. No. 282, Gömlek No. 87; No. 94, Gömlek No. 62; No. 123, Gömlek No. 52.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnaller Kataloğu [Y.PRK.AZJ]*. No. 3, Gömlek No. 30.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı [Y.PRK.ASK]*. No. 151, Gömlek No. 79.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Komisyonlar [Y.PRK.KOM]*. No. 9, Gömlek No. 1/2.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Sadâret [Y.PRK.A]*. No. 3, Gömlek No. 87.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Umum Vilayetler [Y.PRK.UM]*. No. 7, Gömlek No. 13; No. 5, Gömlek No. 83; No. 12, Gömlek No. 90; No. 41, Gömlek No. 97; No. 14, Gömlek No. 87.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkan-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK.MYD]*. No. 11, Gömlek No. 15.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususi [Y.A.HUS]*. No. 506, Gömlek No. 99; No. 249, Gömlek No. 57; No. 508, Gömlek No. 4.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Zabtiye Nezâreti Belgeleri [ZB]*. No. 428, Gömlek No. 19; No. 1, Gömlek No. 39.

Arşiv Dışı Kaynaklar

Abadî, Ahmed Muhtâr. *Fi't-tarihi'l-Abbasiyyi ve'l-Fatımiyyi*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, ts.
Abdal-Malik, Sami Saleh. "The Khans of the Egyptian Hajj Route in The Mamluk and Ottoman periods". *The Hajj: Collected Essays*. 52-64. Londra: London British Museum, 2013.
Abderi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Suud. *Rihletü'l-Abderi*. ed. Ali İbrahim Kürdi. Dımaşk: Dâru Sa'deddin, 1999.
Abdullah, Nizar Alwan. "Tarîku'l-hacci min şemâli Ifrikıya abra Mısır (1883-1268)". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 5/161-191. Hartum, 2016.
Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*. ed. Kazım Arısan - Duygu Arısan Günay. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1995.
Abdülmaksud Bâşâ. "el-Cânibu't-târîhiyyu li'turuki'l-hacci". *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi*. 126-143. Kahire, 2002.
Abdülmelik, Sâmî Salih. "Derbu'l-hacci'l-Mısriyyi fî Sînâ". *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi*. 144. Kahire, 2002.
Abdülmelik, Sami Salih. "Ebyaru'l-Alâi alâ derbi'l-hacci'l-Mısri fî Sina". *Institut Français D'archéologie Oriental Le Caire*.
Abidoğlu, İsa. *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
Abulafia, David. *Büyük Deniz : Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2012.
Ahmed Cevdet Paşa. *Tezakir 1-12, 13-20*. ed. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. ed. Mustafa Güçlükol - Bilge Bozkur. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
Akdoğan, Mehmet Nur. *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Al-Ahari, Muhammed A. *Afrikalı Beş Müslüman Kölenin Hatıraları*. çev. Buğra Özler. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
Al-Gerafi, Ebtisam. *Beylerbeyi Hasan Paşa Döneminde Yemen İdaresi (988-1013/1580-1604)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
Ali, İsmail Hâmid İsmail. "Rihletu hacci Ebi'l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab muntasafe'l-karni h.7/m.13 ve eseruhe'r-rûhiyyu fî Sudane vadiye'n-Nil". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 5/19-36. Hartum, 2016.
Alikılıç, Dündar. *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Altıntaş, Abdulmennan Mehmet. *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Andreasyan, Hrand Der. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*. ed. Saro Dadyan. İstanbul: Everest Yayınları, 2013.

Aras, Gülcan. *Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Ârızî, Vicdân Ferîk İnâd el-. *İmâretü'l-hacci fi'd-devleti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye 8-132 H. / 629-750 M*. Amman: Daru Emced li'n-Neşr, 2017.

Armağan, A. Latif. "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l Hac)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 73-118.

Armağan, A. Latif. *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Arslan, Emir Şekip. *Bir Arap Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savşı Anıları*. çev. Ahmet Meydan-Selda Meydan. İstanbul: Çatı Kitapları, 2005.

Arslan, Emir Şekip. *Hicaz Yolculuğu Hac Hatıraları*. çev. Adem Yerinde. İstanbul: İnkilâb Yayınları, 2012.

el-Asâmî, Muhammed Bin Nuh Bin Samir. "Tarîku'l-hacci'l-Mısriyyi abra Ayzab mine'l-karni'l-hâmisi ilâ nihâyeti'l-karni's-sâmini'l-hicriyyi". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 5/122-160. Hartum, 2016.

Aşur, Said Abdülfettah. *el-Müctemaü'l-Mısri fî Asrı Selatini'l-Memalik*. Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992.

Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'rûzât*. ed. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Aksüt, Ali Kemali. *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*. İstanbul: Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944.

Altındağ, Ülkü. "Darüssaade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Arslan, Seray. *Safiye Sultan Vakıfları*. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Aslaeva, Aıgul. *XIX-XX. YY. Tatarca Yazılan Hacnameler*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Atalar, Münir. "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 4 (1993), 43-90.

Atalar, Münir - Şahin, Mustafa. "Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre". *2.Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu*. 2/12-27. Bodrum, 2013.

Atalar, Münir. "Akkâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Atalar, Münir. "Emir-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Auler Paşa. *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I: Şam-Maan Hattı*. çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Auler Paşa. *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -II: Maan - el-Ulâ Hattı*. çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Ayaz, Betül. *Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ayar, Mesut. *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
Ayaz, Fatih Yahya. *Bahri Memlukler Döneminde Harameyn Hizmetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
Ayyâşî, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr. *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye,*. Rabat: Daru's-suveydi, 2006.
Ayyâşî, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr. *er-Rıhletü'l-Ayyâşiyye*. Rabat: Daru's-suveydi, 2006.
Bahıt, Ebu Bekir Hasan. "Rıhletü'l-müsteşrikıne beyne'l casusiyeti ve'l-mevzuiyyeti ve'l-ubudiyyeti bi't-tekrizi ala rıhleti Jane Colot Jarsan ve tariku'l-hacci Kus-Ayzab". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/79-107. Hartum, 2016.
Barış, Mustafa Necati. "İslâm Tarihi Kaynaklarında Hac (Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri)". *Eskiyeni: Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (2021), 549-568.
Barlak, Hasan. *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1809)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
el-Battuş, Zeyneb Abdülmecid Hamide. *Târihu kazâi'l-Akabeti*. Mute: Câmiatü Mute, 2004.
Bazine, Abdullah Salim. *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiya cenubu's-Sahrâu*. Bingazi: Daru'l-Kitabi'l-Vatani, 2010.
Bedevi, eş-Şeyma Muhammed. "Eseru's-sikeki'l-hadidiyyeti alâ rihlâti'l-hacci beyne Mısra ve bilâdi'l-Hicaz 1861-1920". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 8/109-140. Hartum, 2016.
Belazuri, Ahmed b. Yahya el-. *Fütühu'l Büldan: Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
Belhamissi, Moulay. *Cezâir min hilâli rıhlâti'l-Mağribiyye fi'l-ahdi'l-Osmaniyye*. Cezâir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1981.
Bereket, Mustafa. *el-Elkâbu ve'l-vezâifu'l Usmâniyyetü*. Kahire: Daru'l Garib, 2000.
Betenuni, Muhammed Lebib. *er-Rihletü'l-Hicaziyye li-veliyyin-niam el-Hac Abbas Hilmi Başa es-sani hıdiv Mısr*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1329.
Beyaz, Fatma Zehra. *Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
Beyyûm, Muhammed Ali Fehim. *Muhassasâtü'l-harameyni'ş-şerifeyni fî Mısra ibbâne'l-asri'l-Usmaniyyi : 923-1220 H/1517-1805 M*. Kahire: Dârü'l-Kahire, 2001.
Hannan Rıza el-Ka'bi. "Kavâfilü'l-hacci ve'l-hacîci fî ahdi Selahaddini'l-Eyyûbî". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 8/42-86. Hartum, 2016.
el-Bilâdî, Emel Ali. "et-Tanzîmiyyatü'l-idâriyyetü ve'l-maliyyetü li-kalati'l-Muveylih fi'l-ahdi'l-Usmâni". *Mecelletü'd-dirâseti't-târîhiyyeti ve'l-hadariyyeti* 2 (2017), 388-408.
Bilge, Mustafa. "Hasan el-Vezzan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
Bilge, Mustafa. "Kerek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
Bilge, Mustafa. "Süveyş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
Bilge, Mustafa.-Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Yenbu'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
Bitts, Jozef. *Rihleti Jozef Bittts (el-Hac Yusuf) ile Mekkete'l Mükerreme ve Medinete'l Münevvere*. çev. Abdurrahman Abdullah. Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1995.
Blair, Andrew - Ulrich, Brian. "Form Irag to the Hijaz in the Early Islamic Period History and Archaeology of the Basran Hajj Road and the Way(s) Through Kuwait". *The Hajj: Collected Essays*. 44-51. Londra: London British Museum, 2013.
Bono, Salvatore. *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*. çev. Betül Parlak. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
Bostan, İdris. *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Bostan, İdris. "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler". *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*. 325-341. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.

Bostan, İdris. "Malta Kuşatmasından Tunus'un Fethine". *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*. 185-199. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.

Bozkurt, Nahide. *Abbasiler (750-1258)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.

Bû Saîd, Ahmed. *Rakbu'l-hacci'l-Cezâiriyyi min hilâle'l-ahdi'l-Osmâniyyi (1518-1830)*. Adrar: Câmiatü Ahmed Dereya, 2018.

Bû Saîd, Ahmed. "Tariku's-saâlîki fî rivâyâti'r-rahhâlîne'l-Meğâribeti hilâle'l-karneyni h. 11-12/ m. 17-18". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 5/1-18. Hartum, 2016.

Burckhardt, John Lewis. *Arabistan Seyahatleri*. çev. Yusuf Yazar. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019.

Burton, Richard F. *Rihletü Birton ila Mısır ve'l Hicaz*. çev. Abdurrahman Abdullah. el-Heyetü'l Mısriyyetü'l Ammetü, 1994.

Buzpınar, Şit Tufan. "Surre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Buzpınar, ŞitTufan - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Haremeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Barlak, Yasemin. *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Batmaz, Şakir. "Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika Sahillerinde Köle Ticaretini Önleme Gayretleri ve Bahr-i Ahmer Komodorluğu". *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa*. ed. Şakir Batmaz. 162-177. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013.

Bayrak, Meral - Erdoğan, M.Kaçan. "Hadım Hafız Ahmed Paşa'nın Mısır'daki Evkafı (XVII ve XVIII Yüzyıldaki Durumu)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015), 1-30.

Bekr, Seyyid Abdülmecid. *el-Melâmihü'l-cuğrâfiyyetü li'dürûbi'l-hacîci*. Cidde: Tihame, 1971.

Bilge, Mustafa L. "Akabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bilge, Mustafa L. "Asyût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/543-544. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Bilge, Mustafa L. "Cidde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Bilge, Mustafa L. "Süveyş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Bizbirlik, Alpay. "Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilayetlerindeki Haremeyn Vakıfları". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20 (2000), 37-72.

Bostan, İdris. "Garb Ocakları'nın Avrupa Ülkeleri İle Siyasi ve Ekonomik İlişkileri". *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa*. ed. Şakir Batmaz. 61-75. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013.

Bostan, İdris. "Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Tezgâhları". *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*. 311-323. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.

Budak, Mustafa (ed.). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Defteri*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010.

Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Canatar, Mehmet. "Kethüda". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Carr, Edward Hallett. *Tarih Nedir?* çev. Gizem Gürtürk. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

el-Casir, Hamed. *Bilâdü Yenbu lemhâtun tarihiyyetun cuğrafiyyetun ven-tibâatün-hâssatün*. Daru'l Yemame, 1967.
Ceberti, Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim. *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*. thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1997.
Cevad Ali. *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Bağdat: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1993.
Ceziri, Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ceziri el-Ensârî el-Hanbeli. *ed-Dürerü'l-feraid fî ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
Çağrıcı, Mustafa. "Seyahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/7-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Çaykara, Emine. *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalcık Kitabı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
Çelik, Amine. *XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinin Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
Çelik, Aydın. *Fâtimiler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
Çelik, Aydın. "Fatimilerin Hicaz Politikası". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2010), 145-162.
Çolak, Melek. "Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler". *SDÜ Fen Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2003), 87-94.
Çubukçu, Asri. "Muhammed b. Tuğç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
Çakmak, Abdullah. "18. Yüzyılda Hayırsever Bir Padişah Kadını: Vuslat Kadın'ın Medine ve İstanbul Vakıfları". *Vakıflar Dergisi* 52 (2019), 75-92.
Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173-191.
Dalyan, Murat Gökhan. *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan*. Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014.
Davis, Natalie Zemon. *Hasan el-Vezzan Nam-ı Diğer Afrikalı Leo İki Kültür Arasında Bir Oyunbaz*. çev. Ayşen Anadol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
Demir, Mesut. *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
Demir, Uğur. "Haremeyn, Şam, Cidde, Habeş, Yemen, Hindistan ve Mısır ile İlgili Bir Takrir". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* XLIII (2014), 301-339.
Demirci, Veysel. *H.1301 (M.1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti (Tarihi ve Coğrafyası, Sosyal-Kültürel, Ekonomik, İdari-Askeri Yapı)*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
Demirkent, Işın. "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
DİA. "Abdülmuttalib b. Galib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
Doğan, Esra. "Osmanlı'nın Mekke Deniz Kapısı Bab'ül Mendeb". *Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu Bildiriler*. ed. Ayşenur Şenel - Şükrü Çavuş. 159-189. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
Doğan, Faruk. "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam- Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6/15 (2013), 127-157.
Doğan Turay, Esra. "Sufilerin Hac Yolculuğu". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 97-140.

Durak, Ahmet. *H.1102 (1691)Tarihli Surre-i Hümayun Defterinin Analizi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Dols, Michael W. *Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*. çev. Didem Gamze Dinç. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.

Dökmeci, Volkan. *Venedik Kaynaklarına Göre II. Beyazıd ve I. Selim Dönemlerinde Osmanlı Denizliği ve Korsanlık*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Erdem, Sevim. *Sultan II.Abdülhamit Devri (1876-1908) Osmanlı Devleti'nde Bayındırlık Faaliyetleri*. Elezığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Erdoğdu, M. Akif. *Defter-i Evkaf-ı Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere Der Birgi (Metin ve İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2014.

Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.

Ersoy, Seyfeddin. "Dünü ve Bugünü ile Türkiye'de Hac Organizasyonu". 27-47. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

El Abidin, Mahmut Zeyn. "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler". *http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=1d80d7e3-4e6d-4c9d-97b5-ae5bbeed88a6*, ts.

Elçibey, Ebülfez. *Tolunoğulları Devleti (868-905)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.

Eldem, Edhem. *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Emin, Muhammed Muhammed. *El-Evkafu Ve'l-Hayatü'l-İctimaiyyetü fi Mısır*. Kahire: Daru'l-Nehzati'l-Arabiyyeti, 1980.

Enderlein, Volkmar. "Emeviler Dönemi Mimari". *İslam Sanatı Ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.

Enderlein, Volkmar. "Suriye ve Filistin: Emevi Halifeliği". *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.

Engin, Vahdettin. "Önsöz". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 7-10. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.

Erkan, Nevzat. "Haccın Meşakkat Boyutunun Kadı Sicillerine Yansıması". *Hac Tarihi*. 309-339. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Erken, Adil. *XVII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Erkoçoğlu, Fatih. "Emevilerde İmar Faaliyetleri". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emeviler*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Eroğlu, Murat. *Hac Emirliği (Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar)*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Eroğlu, Murat. "Hacıların Yöneticisi Olarak Hac Emirinin Görevleri". *Hac Tarihi*. 340-379. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Erol, Ahmet. *Klasik İslam Döneminde Ulaşım*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Erol, Burak Gani. *Memluk Deniz Kuvvetleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Erol, Burak Gani. "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller". *History Studies International Journal of History = Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 12/4 (2020), 1809-1835.

Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili". *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019), 45-80.

Erol, Burak Gani. "Memlüklüler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314.

Erol, Halil İbrahim. *Mısır'da Tarihyazımı : Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*. Ankara: İlem Yayınları, 2021.
Ertuğ, Necdet. *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
Esad Efendi. *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime)*. ed. Yavuz Ercan. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979.
Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* ed. Seyyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
Ezraki, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-. *Ahbâru Mekke (Mekke Tarihi)*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
Fahd, Bedri Muhammed. "Hacc Emirleri Tarihi". çev. Münir Atalar. *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 37-72.
Farâhatiye, Sâmiye. *Rakbe'l-hacci'l-Cezâiriyye min hilâli kütübü'r-rihleti fi'l-ahdi'l-Osmaniyye (1518-1830)*. Musila: Câmiatü Muhammed Buzayef, 2019.
Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
Fasi, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali. *Şifaü'l-garam bi-ahbari'l-beledi'l-haram*. ed. Muhammed b. Mahmud b. Neccar. Mekkete'l Mükerreme: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadise, 1956.
Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed İbn. *Gayetü'l-meram bi-ahbari saltanati'l-beledi'l-haram*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1986.
Frankopan, Peter. *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*. çev. Mengü Gülmen. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.
Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
Faroqhi, Suraiya. "Kırsal Yaşam". çev. Fethi Aytuna. *Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*. ed. Suraiya Faroqhi. 3/441-. İstanbul: Kitapyayınevi, 2011.
Filibeli, Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi. *Senusiler ve Sultan Abdülhamid*. ed. İsmail Cömert. İstanbul: Ses Yayınları, 1992.
Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi : İslam Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
Foltz, Rıcherd C. *İpek Yolu Dinleri*. çev. Aydın Aslan. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.
Gabreel, Tarıg Idris Abdalla. *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Hâkimiyetinde Sudan*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
Genç, Mehmet - Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
Görgün, Hilal. "Mısır (Tarih Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
Greene, Molly. *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar Bir Akdeniz Tarihi*. çev. Ayşe Betül Sayın. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
Güler, Mustafa. "XVIII. Asrın Sonlarında Mekke ve Medine'deki Su Vakıfları". *Sosyal Bilimler Dergisi* 14/2 (2012), 1-21.
Güler, Mustafa - Özaslan, Fatih. "1757 Yılında Şam Hac Kafilesi ve Hicaz: Tedbirler ve Olaylar". *İçtimaiyyat* 7/2 (2023), 381-393.
Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Güner, Selda. *Osmanlı Arabistan'ında Kıyam ve Tenkil Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Gemici, Nurettin. “Seyahatnameler ve Seyyahlar Gözüyle Hac”. *Musiki ve Edebiyatımızda Hac*. 143-163. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Gençoğlu, Halim. *Güney Afrika’da Osmanlı İzleri*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2016.
Germanus, Gyula. *Hilal’in Solgun Işığında Doğu’nun Büyüsü*. çev. Nihat Yılmaz. İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019.
Gırnati, Ebu Hamid Muhammmed el-. *Gırnati Seyahatnamesi Tuhfetu’l –Elbab ve Nushatu’l A’cab*. çev. Fatih Sabuncu. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
Gladib, Almut Von. “Eyyubi ve Memluk Tarihi”. *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
Gök, Yeliz. *Hintli Hacıların Yaşadığı Sıkıntılar: Sirkat ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Önlemler (1820-1914)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
Güler, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları”. *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
Güler, Mustafa. “XIX. Yüzyılda Haccın İdaresinin Dönüşümü Çerçevesinde Emirü’l-Hac Vekilliği ve Kaymakamlığı”. *Hac Tarihi*. 380-396. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Güler, Mustafa. “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu”. *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı Tartışmalı Milletler Toplantısı*. ed. Selim Argun. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
Güler, Mustafa - Çakmak, Abdullah. *Osmanlı Hac Organizayonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916)*. İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021.
Halaçoğlu, Yusuf. “Menzil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybani. *Tarihu Halife b. Hayyat*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
el-Halvânî, Sad Bedîr. “el-Cânibu’t-ticâriyyü li’tariki’l-hacci’l-Mısriyyi”. *Turuku’l-hacci: Cüsûrun li’t-tevâsuli’l-hazâriyyi beyne’ş-şuûbi*. 341-358. Kahire, 2002.
Hamevi, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu’cemü’l-Büldan*. Beyrut: Dâru Sadır, 1997.
Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, 2003.
Hamidullah, Muhammed. “İslam’da Hac”. çev. M. Akif Aydın. *İslam Tetkikleri Dergisi* 8 (1984), 123-162.
Haşaşi, Abdullatıf Şakir. *el-Haccu’ş-Şami fi’l-Asri’l-Memluki (m.1517-1250/h. 923-648)*. Gazze: Câmiatü’l-İslamiyye Gazze el-Dirasetü’l-Ulya, Macester, 2016.
Hathaway, Jane. *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısırı’nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*. çev. Nalan Özsoy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
Hathaway, Jane. *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitapyayınevi, 2014.
Haydaroğlu, İlknur. “II. Abdülhamit’in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17/28 (ts.), 109-133.
Herîdî, Muhammed Abdüllatîf. *Şuûnü’l-Harameyni’ş-şerîfeyni fi’l-ahdi’l-Osmâni*. Kahire: Dârü’z-Zehra, 1989.
Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Hornung, Erik. *Ana Hatlarıyla Eski Mısır Tarihi*. çev. Zehra Aksu Yılmazer. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2004.
el-Huce, Muhammed bin. *Safahat min tarih-i Tûnus*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1986.
Hut, Davut. "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 107-144. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.

Hüseyin, Halil Ahmed. “Kisvetü’l-Kabe fi’l-asri’l-Memlüki”. *Mecelletün Câmiatü’l-Ba’s* 38/21 (2016), 129-154.
Hüseyin, Ömer Ali Abdurrahman el-Cevâd. “Tarîku’l-huccâci ve’l-mahmelü’ş-şerîfü mine’l-Kahireti ilâ Mekkete”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya*. 7/169-176. Hartum, 2016.
Hüsrev, Nasır-ı. *Sefername*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
Halil İnalcık. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezen. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
Halvânî, Sad Bedîr el-. *Ta’miru’l-Medineti’l-Münevveretim.(1816-1840)*. Kahire: Matbaatü’l Hüseyni’l İslamiyye, 1994.
Hicaz Vilayeti Salnamesi (Hicri 1301). Hicaz: Mekke-i Mükerreme Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301.
Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
Houroni, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
Hülagu, Metin. “Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi* 5 (1994), 145-153.
İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü’n-Nebeviyye*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmuri. Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabiyyi, 1990.
İbn Tagriberdi, Ebü’l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi. *en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mısr ve’l-Kahire*. ed. Muhammed Şeltut - Cemaleddin Şeyyal. Kahire: Vizaretü’s-Sekâfe ve’l-İrşad, 1972.
İnalcık, Halil. “Osmanlı Padişahı”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -4* 54 (2010), 9-20.
İpşirli, Mehmet. “Cerde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
İpşirli, Mehmet. “Gülnuş Emetullah Sultan”. *Türkiye am Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
İskender Türe, Salim Kaynar (ed.). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.
İzzeddin, Kasım. *Hicaz Sıhhiyye İdaresi Hicaz’da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhıyye 1330 yılı Hac raporu*. İstanbul, 1330.
İzzeddin, Kasım. *Mekke-i Mükerreme’de Kolera ve Hıfzıssıhha*. İstanbul, 1327.
Irwin, Robert. “Mekke’ye Yolculuğun Tarihi”. çev. Ömer Musa Çolakoğlu. *HAC İslam’ın Kalbine Yolculuk*. ed. Venetia Porter. İstanbul: EDAM Yayınları, 2015.
İbn Battûta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
İbn Cübeyr, Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Endülüsten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
İbn Habib, Ebu Ca’fer Muhammed. *el-Muhabber Arap Kültürü*. çev. İsmail Güler - Adem Apak. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
İbn Haldun. *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar el-Ta’rif*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *et-Ta’rif bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarken*. ed. Muhammed b. Tavit Tanci. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Lübnani, 2004.
İbn İyas, Ebü’l-Berekat Zeynüddin Muhammed b. Ahmed. *Bedaiü’z-zuhur fi vekaii’d-duhur*. ed. Muhammed Mustafa. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, 1983.
İbn Kesir. *Büyük İslam Tarihi : el Bidaye Ve’n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
İbn Munkız, Üsame. *İbn Munkız Haçlılara Karşı*. çev. Selahattin Hacıoğlu. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları, 2006.
İbn Sa’d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Meni’ ez-Zühri. *Kitâbü’t-Tabakati’l-kebir*. ed. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 2001.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1995.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *İslam Tarihi : el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

İbrahim, Abdurreşid. *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*. ed. Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.

İbrahim Hasan, Hasan. *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.

İbrahim Hasan, Hasan. *Tarihü'd-Devleti'l-Fatımiyye fi'l-Magrib ve Mısr*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981.

İlter, Aziz Samih. *Şimali Afrika'da Türkler*. İstanbul: Vakit Matbaa, 1937.

İlyas Ağa, Hafız Hızır. *Tarih-i Enderun Letaif-i Enderun (1812-1830)*. ed. Cahit Kayra. İstanbul: Güneş Yayınları, 1987.

İmam, Muhammed Kemaleddin. "Turuku'l-hacci ve kavâfiluhû: fi't-târîhi's-sekâfiyyi li'l-İslâmi". *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi*. 361-374. Kahire, 2002.

İnad, Vicdan Farik. "İmâratü'l-hacci fî ahdi'l-halifeti Ebi'l-Abbasi's-Seffah (M.749-753/H.132-136)". *Merkezü İhyaü't-Türasi'l-İlmi'l-Arabi Câmiatü Bağdad*, 1-16.

İnan, Afet. *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

İpşirli, Mehmet. "Cerde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Seyyid Kilani. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.

İsmail, Ahmed Ali. "Turuku'l-hacci: Dirâsetün cuğrâfiyyetün". *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne'ş-şuûbi*. 98-125. Kahire, 2002.

Kalkaşendi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhü'l-a'şa fî sınaati'l-inşa*. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Mısriyye, 1922.

Kallek, Cengiz. "İrdeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kâmî, Ebû Basir Mborali. "Rıhletü'l-hacci min şarki Afrikıye ila Biladi'l-Harameyni'ş-Şerifeynturuka'l-mesarati'l-vesaili". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/59-78. Hartum, 2016.

Kan, Kadir. "Vâsık-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karabekir, Kazım. *Hayatım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Karataş, Ali İhsan. "Şeyhülislâm Esîrî Mehmed Efendi ve Vakıfları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 1-43.

Karazeybek, Mustafa. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısından XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Hac Yolu Masrafları, Hizmetleri ve Urban Surreleri". *Yeni Türkiye* 98 (2017), 525-536.

Kargılı, M. Murat. *Kutsal Yolculuk Hac: Kartpostallarla Hac Yolu*. İstanbul: Denizler Kitabevi, ts.

Kâsım Ahmed, Ahmed. "Turuku kavâfili't-tüccâri ve'l-hacci fi's-Sudani'l-Evsati ve eseruhu fî revdîdi'l-alâkâti beynehü ve beyne'ş-şemâli ve'l-meşrıkı'l-İslâmiyyi". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî Ifrîkiya*. 3/16-28. Hartum, 2016.

Kavas, Ahmet. "Said". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Keskin, Mustafa. *Nablusi'nin Seyahatnamesine Göre XVII. Yüzyılda Medine*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

Kılıç, Orhan. "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği". *Proceedings of the International Conference on Egypt Durıng the Otıoman*. 137-180. İstanbul, 2010.

Kızıltoprak, Süleyman. *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihinin Önemli Belgeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Kur'ân-ı Kerîm. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Kurşun, Zekeriya. "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 281-311.

Kurşun, Zekeriya. "XIX. Yüzyılda Şam-Medine Hac Yolu Lojistiği". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 19 (2008), 347-359.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbasîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sikaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri - Bozkurt, Nebi. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kahraman, Seyit Ali. "Surre-i Hümayun". *Haremeyn Hac - Mukaddes Yolculuk*. İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2017.

Kala, Eyüp Sabri. "Osmanlı Dönemi Hanım Sultan Vakıfları ve Sosyal Politika Uygulamaları". *Vakıf Kuran Kadınlar*. ed. Fahreddin Başar. 113-142. Ankara, 2019.

Kemâl, Süleyman Salih. *İmâratü'l-hacci fi'l-asri'l-Abbasiyyi*. Mekkete'l Mükerreme: Ümmül Kura, 1988.

Keraz, Fevziye. "Meseliku'l-huccaci'l-Meğaribeti min hilali bazı'r-rıhlati'l-Mağribiyyeti'r-rıhlati'l-Hicaziyyeti". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/155-173. Hartum, 2016.

Kırca, Ersin vd. (ed.). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2016.

Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han",. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2005), 139-150.

Kuneralp, Sinan. "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hac ve Kolera". çev. Münir Atalar. *Diyanet İlmi Dergi* 32/7 (1996), 115-128.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kolera Karantinası Hakkında Nizamname. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1311.

Low, Michael Christopher. *İmparatorluk Mekke'si Osmanlı Hicaz'ı ve Hint Okyanusunda Hac*. çev. Yunus Babacan. İstanbul: Telemak Kitap, 2023.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2003.

Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Telos Yayıncılık, 1998.

Makdisi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 1991.

Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtât ve'l-âsâr*. Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1906.

Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir. *ez-Zehbü'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2000.

Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir. *İttiazü'l-hunefa bi-ahbari'l-eimmeti'l-Fatımiyyine'l-hulefa*. Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996.

Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir. *Kitâbü's-süluk li-ma'rifeti düveli'l-müluk*. ed. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

Masters, Bruce. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 : Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*. çev. Feray Coşkun. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

Maverdi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî. *el-Ahkamü's-Sultaniyye : İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.

Mehmed Efendi, Nâtık. *Tuhfe-i Nâtık Bir Osmanlı Seyyahının Gözüyle Hac Menzilleri*. ed. İ. Hakkı Aksoyak. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
Memiş, Şerife Eoğlu. "XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği". *Gazi Akademik Bakış* 13/26 (10 Haziran 2020), 267-298.
Memiş, Şerife Eroğlu. "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Mısır Hac Güzergâhı, Kahire'den Medine'ye Hac Menzilleri". *Kadim Akademi (SBD)* 4/2 (2020), 39-63.
Merçil, Erdoğan. "Taştdâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
Mihri, Muhammed. *Sudan Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.
Mikhail, Alan. *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. çev. Seda Özdil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
Muhsin, Mehmed. *Afrika delili*. Kahire: el-Felah Ceridesi Matbaası, 1312.
Murad, Hüseyin Seyyid Abdullah. "Rakbu'l-hacci'l-Mısriyyu fî asri'l-Memâliki". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 6/108-122. Hartum, 2016.
Mehmet Ali Büyükkara. *Geçmişten Günümüze Kabe'nin İşgali*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
Mert, Talip. "Dede Efendi'nin Veda Haccı". *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 434 (2009), 10-14.
Mert, Talip. "Feraşet ve Feraşet Beratları". *Haremeyn Hac - Mukaddes Yolculuk*. İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2017.
Mikhail, Alan. *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. çev. Seda Özdil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
Muhtar, Akil - Ömer, Besim. *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber*. İstanbul, 1327.
Nevvab, Avatıfe binti Muhammed Yusuf. *Kitebû'r-rıhleti fi'l-Mağribi'l-Aksa masdarun min masadirin tarihi'l-Hicaz fi'l-karneyni'l-hadi-aşara ve's-seni-aşara'l-hicriyyin*. Riyad: Daratü'l Meliki'l Abdülaziz, 1429.
Naima, Mustafa Efendi. *Naima Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968.
Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.
Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Alıştırmalar*. ed. Salih Özbaran. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
Osmanoğlu, Ahmet Emin. *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
Öğüt, Salim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/389-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özaydın, Abdülkerim. "Car". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/386-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özaydın, Abdülkerim. "Hac (Tarihçe)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özbaran, Salih. *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar*. İstanbul: Kitapyayınevi, 2017.
Özbaran, Salih. "Kızıldeniz'de Osmanlı Genişlemesi". çev. Bülent Üçpunar. *Türkiye Tarihi Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı imparatorluğu 1453-1603*. ed. Suraıya Faroqhi - Kate Fleet. 2/227-. İstanbul: Kitapyayınevi, 2016.

Özcan, Abdülkadir. "Hac (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/400-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özcan, Abdülkadir. "Rikâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
Özer, Sevda Özkaya. *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*. Elezığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
Özgül, Ömer. "Tasavvuf Kültüründe Hacca Duyulan Özlem: Menasikü'l-Hac Adlı Eseri Bağlamında Abdurrahman Gubari Örneği". *Musiki ve Edebiyatımızda Hac*. 248-270. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Özkan, Aydın. *Mısır Vakıfları (Osmanlı Devri ve Öncesi)*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2005.
Özkan, Mustafa. "Emevilerde Dini Hayat". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emeviler*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
Özkuyumcu, Nadir. "Tolunoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Öztürk, Mustafa - Sevda Özkaya Özer (ed.). *Mısır Salnamesi 1871*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
Özbaran, Salih. "Hint Okyanusu'nda Osmanlı Yapılanması". *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*. 343-354. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.
Özdemir, Ali. *I. Dünya Savaşı'nda Hicaz'daki Sıhhi Vaziyet*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
Özel, Ahmet. "Hac (Seyahatnâmeler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/413-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özel, Eda. "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Osmanlı Korsanları". *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -2* 52 (2010), 229-245.
Özkoç, Özge. *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
Özlü, Zeynel. "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 65 (2013), 135-168.
Öztürk, Nazif. "Evkaf-ı Hümayun Nezareti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Hikayesi*. çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak. İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1995.
Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
Pala, İskender. *Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
Pierce, Leslie P. *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*. çev. Ayşegül Berktay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
Pryor, John H. *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş : Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*. çev. Füsun Tayanç - Tunç Tayanç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
Pushkin, Cansu Özge Özmen. "Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Üzerine 19. Yüzyılda Yazılan Amerikan Seyahatnameleri". *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Osmanlılar -4* 54 (2010), 193-215.
Rashıd, Saad A. "Derbizübeyde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
Raymond, Andre. *Yeniçerilerin Kahiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*. çev. Alp Temürtekin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ts.
Reşidi, Ahmed. *Hüsnü's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliye imarete'l-hac*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980.

Rifat Paşa, İbrahim. *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*. çev. Lütfullah Yavuz. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010.
Robinson, Francis. *Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
Sabri Paşa, Eyüp. *Mir'atü'l-Haremeyn: Mir'at-ı Mekke*. çev. Ömer Faruk Can - Fatma Zehra Can. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
Sadık Paşa, Muhammed. *er-Rehelatü'l-Hicaziyye*. ed. Muhammed Hümam Fikri. Beyrut: Bedr li'n-Neşr, 1999.
Sakaoğlu, Necdet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
Salahaddin Bey, Ahmed. *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*. ed. Yusuf Çağlar - İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
Sâlih, Avvaz Salih Ali. *Tarîku'l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi'l-Funci el-İslâmiyyeti fi'l-fetrati (910-1236/1504-1821)*. Hartum: Câmiatü Ümmü Derman, 2011.
Samıkıran, Oğuzhan. *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
Sak, İzzet - Çetin, İsmail. "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2005).
Sarıyıldız, Gülden. "Hıfzıssıhha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
Sarıyıldız, Gülden. "II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994).
Sarıyıldız, Gülden. "Karantina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
Sevinç, Tahir. "Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefatı (1743-1744)". *BELLETEN* 77/279 (01 Ağustos 2013), 467-522.
Seydi Bey, Ali. *Teşrifat ve Teşkilatımız*. ed. Niyazi Ahmed Banoğlu. İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.
Seyyid, Eymen Fuad. "Fatimiler (Siyasi Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
Satan, Ali. "Osmanlı Devri Demiryolu Kronolojisi". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 309-342. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.
Satan, Ali. "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 209-218. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.
es-Semi', Bidûi Riyâzı Abdu. "Huccacu Garbu İfrîkiya fî mıntıkati'l-cezîrati bi's-Sudani". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 3/61-80. Hartum, 2016.
Semmâni, Ebü'l-Hasen Ali. "Min bilâdi Şinkit ile'l-Medineti'l-Münevverati ve eseruhu's-sekâfîyyü". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 8/1-41. Hartum, 2016.
Serdar, Ziyaüddin. *Mukaddes Belde Mekke*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2015.
Sevinç, Muhammet. "Hacı Uğurlama ve Karşılama Merasimlerinde Dini Musikinin Yeri ve Önemi". *Musiki ve Edebiyatımızda Hac*. 51-72. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Seyyid, Muhammed. "Osmanlı Askeriyesinde ve Askerî Tarihinde Mısır'ın Yeri". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Seyyid Muhammed. "İskenderiye (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
Seyyid, Seyyid Muhammed. "Kansu Gavri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
Seyyid, Seyyid Muhammed. "Kâşiflik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
Seyyid, Seyyid Muhammed. "Deşişe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Seyyid, Seyyid Muhammed. "Mısır (Tarih Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
Shıllıngton, Kevın. *Afrika Tarihi*. çev. Halil Doğan Aydoğan. İstanbul: İnkilâb Yayınevi, 2020.
Sınger, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
Silahdar, Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme İnceleme - Metin (1106-1133/1695-1721)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
Singer, Amy. *İyilik Yap Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*. çev. Ali Özdamar. Kitap Yayınevi, 2012.
es-Sîsî, Eymen. "Devru'l-hacci ve kavâfilihî fî eslemeti Garbi Ifrîkıyâ". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 4/66-104. Hartum, 2016.
Soydemir, Selman. "Osmanlı Devrinde Hac Yolları". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 53-66. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.
Söylemezoğlu, Süleyman Şefik. *Hicaz Seyahatnamesi*. ed. Bayram Ürekli - Ahmet Çaycı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
Sungur, Çetin. *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
Süyûtî, Celâleddin. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
Süyûtî, Celâleddin. *Hüsnü'l-muhadara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire*. ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
Şahin, Aysel. "Osmanlı Döneminde Hac İbadeti". *Hac Tarihi*. 193-229. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Şahin, Aysel. *Sultan II. Mahmut Dönemi'nden Sultan Vahdettin Dönemine Kadar Osmanlı'da Hac (1808-1918)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
Şahin, İzzet bint AbdürraHadematü'l-Hac fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Osmanihim b. Muhammed. *Hadematü'l-hac fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Osmani*. Kahire: Darü'l-Kahire, 2006.
Şahin, Muhammed Ekrem. *Kâbe Örtüsünün Tarihsel Gelişimi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
Şahin, Seyfeddin. *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urban Surre Defteri: Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
Şakir Bey, Mehmed. *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti Dr. Mehmed Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları*. ed. Gülden Sarıyıldız - Ayşe Kavak. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
Şentürk, Hüdai. "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Şentürk, M. Hüdai. "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Şenyayla, Gencal. "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi". *Hac Tarihi*. 397-423. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Şeyh Ahmet el-Bediri el-Hallak. *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar Berber Bediri'nin Günlüğü 1741-1762*. çev. Hasan Yüksel. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
eş-Şeyh, Rafet Ganımı. "Şeyhülbeled". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
Şibli, Mahmud. *Hayatü'l-Meliki'z-Zahir Baybars*. Beyrut: Daru'l-Cil, 1992.
Şimşek, Ahmet. "Tarihsel Zaman, Değişim ve Süreklilik". *Tarih İçin Metodoloji*. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. *Akdeniz'de Osmanlı İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denzgücü ve Savaş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü't-taberi : Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Daru'l-Maarif, 1967.

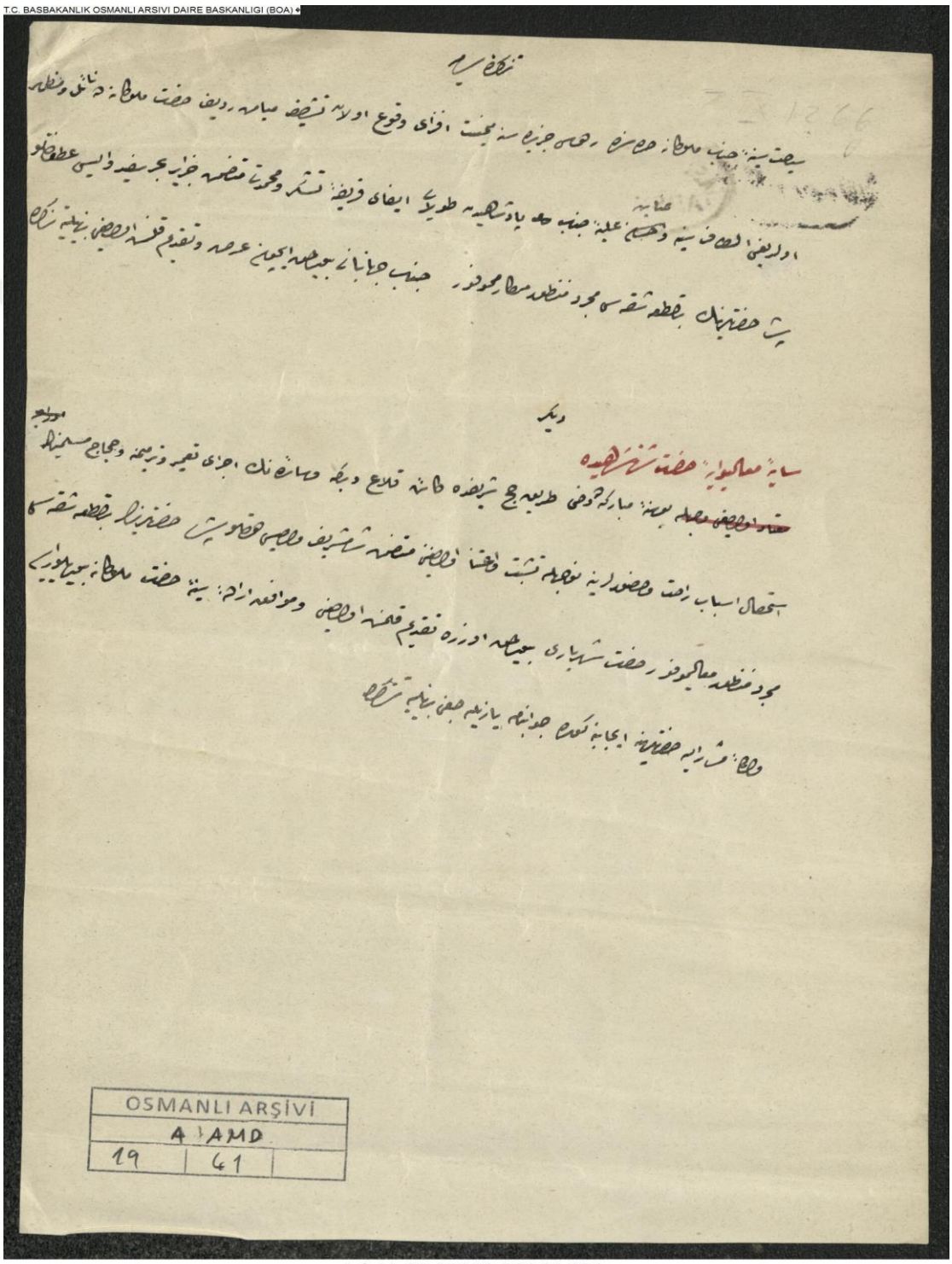
Taşdemir, Mehmet. "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar". *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. ed. Vahdettin Engin vd. 13-36. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.
Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tarh Birimleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
Tâzî, Abdülhâdî. *Rihletü'r-rihlâti Mekke fî mie rihle Magribiyye ve rihle*. Riyad: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 2005.
Telli, Hasan. "Seyyah İbn Battûta'nın Gözüyle 14. Yüzyılda Hac İbadeti". *Musiki ve Edebiyatımızda Hac*. 164-206. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
Tok, Özen. *XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Tomar, Cengiz. "Şecerüddür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
Taş, Abdullah Erdem. "Karamanlı Yusuf Paşa (1766-1838)". *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*. ed. Ahmet Kavas - Muhammed Tandoğan. 111-149. İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019.
Tetik, Fatih. *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
Tok, Özen. "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü". *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale = Black Pearl white tulip: a history of Ottoman Africa*. 112-141. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı [TİKA], 2013.
Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi : Ege Adaları, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktay - Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi : Ege Adaları, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktay - Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
Tuchscerer, Mıchel. "XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kızıldeniz'de Osmanlı Donanması". çev. Zeki Arıkan. *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*. 213-224. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.
Ubeyde'l-Abdeli, Aişe Mani'. *İmâretü'l-hacci fî asri'd-devleti'l-Memlükiyyeti ve eseruhe ale'l-evzâi'd-dâhiliyyeti bi Mekkete'l Mükerrameti*. Mekkete'l Mükerreme: Câmiatü Ümmü'l Kura, Doktora Tezi, 1999.
Umer, Semira Fehmi Ali. *İmâratü'l-hacci fî Mısra'l-Usmaniyyeti*. Kahire: Câmiatü'l-İskenderiyye, 2002.
Uslu, Özge. *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M.1620-21/H.1030) (Transkripsiyon-Değerlendirme)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
Utku, Nihal Şahin. *Çöl, Gemi ve Tacir Kızıldeniz*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerreme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi 3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
Üçel, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
Ünal, Sadettin. "Kabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
Ünal, Uğur. "Türkiye'de Devlet Arşivleri". *Tarih İçin Metodoloji*. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
Varthema, Ludovico di. *Rihletü Varthema (el-Hac Yunus el-Mısriyyi)*. çev. Abdurrahman Abdullah el-Şeyh. Kahire: Matabi''l Heyeti'l Mısriyyeti'l Ammeti lil-Kitab, 1994.

Vassaf, Osmanzade Hüseyin. *Hicaz Hatıratı*. ed. Cemil Çiftçi. İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 2011.
Watt, W. Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
Yaşayanlar, İsmail. "Havâlî-i Mübâreke-i Hicâziyye'yi Muhafaza Etmek: Şam-Medine Hac Yolunun Güvenliğini Sağlamada Âsâkir-i Avniyye Alayları". *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*. ed. Nilüfer Alkan Günay. 325-350. Bursa: Gaye Kitabevi, 2018.
Yazıcı, Tahsin - İşpirli, Mehmet. "Ferraş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
Yıldırım, Hacı Osman vd. (ed.). *12 Numaralı Mühimme Defteri : (978-979/1570-1572) : Özet, Transkripsiyon ve İndeks*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.
Yıldırım, Taner. *Abbasiler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
Yılmaz, Aytekin. *Osmanlı Dönemi Edirne – Mekke Hac Yolu H.1008-1214/1600-1800*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
Yılmaz, Fatma Büyükkarcı. *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Simurg Yayıncılık, 2018.
Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
Yüksel, Ahmet Turan - Bozkurt, Nebi. "Kervan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Yıldırım, Nuran. "Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinası/ Etüv Üretimi ve Kullanımı". *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu*. İstanbul: 2003, ts.
Yıldıztaş, Mümin - Sabahattin Bayram (ed.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2008.
Yiğit, İsmail. "Ribat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
Yusuf, İmad Abdülaziz. *el-Hicaz fi'l-ahdi'l-Usmâniyyi 1918-1876*. Beyrut: el-Verraku li'n-Neşr, 2014.
Zengin, İlhan. *Geçmişten Günümüze Türkiye- Sudan İlişkileri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
Ziyaeddin, Halid. *Musavver Mısır Hatıratı*. ed. Abdülkadir Altın - Nazmi Eroğlu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
Wright, H.C. Seppings. *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*. çev. Derin Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=b49e7525-8dab-4b84-8fae-f6fc58c24812
http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=e83e2a41-f53e-4b38-9e08-813b833f3988
http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=e83e2a41-f53e-4b38-9e08-813b833f3988
Mahmut Zeyn El Abidin, "Suudi Arabistan'da Ayakta Kalan Osmanlı Eserleri Seçme Örnekler", *http://ottoman.mfa.gov.tr/Eser.aspx?g=1d80d7e3-4e6d-4c9d-97b5-ae5bbeed88a6*, ts.

EKLER

EK – 1 –

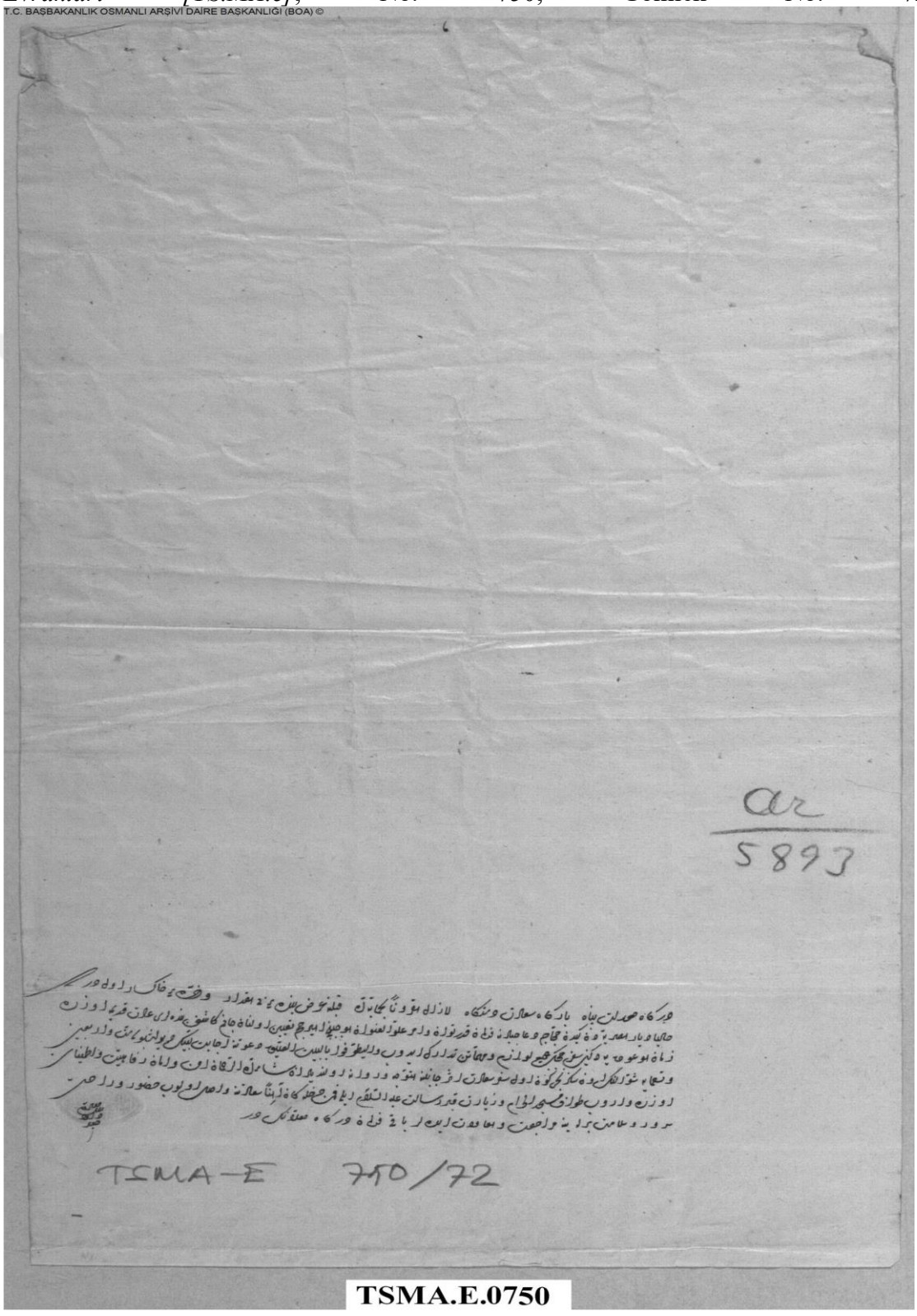
Hac yolu üzerinde bulunan kalelerin tamir edilmesine dair. (BOA, *Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi [A.{AMD]*, No. 19, Gömlek No. 41.)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
A }AMD
19 | 41

A.}AMD.00019.00041.001

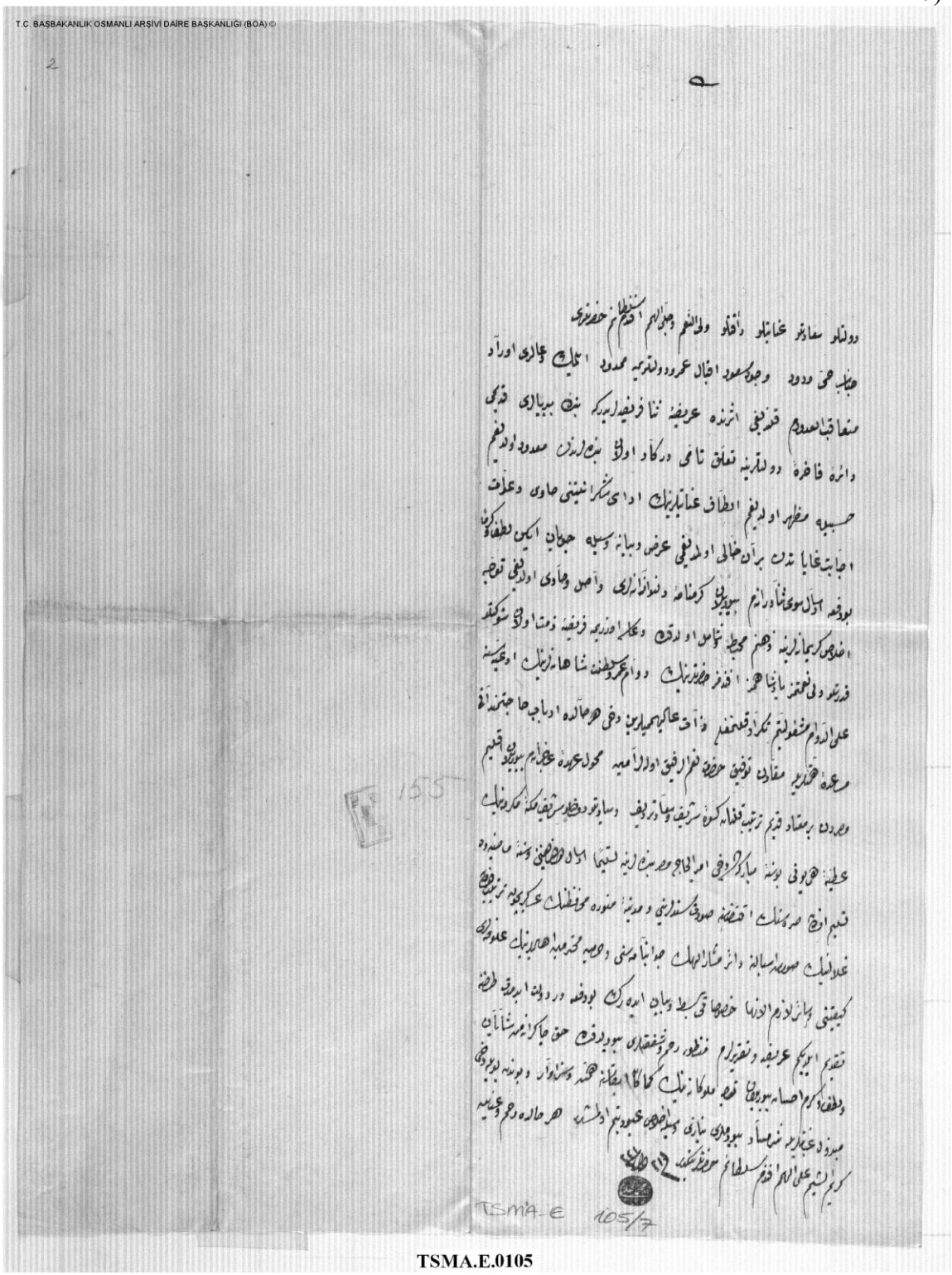
EK – 2 –

Mısır valisi Dâvud Paşa'nın Mısır'dan Hicaz'a giden hacılar için Canım Kâşif Bey'in emir-i hac tayin edildiğine dair verdiği bilgiler. (BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 750, Gömlek No. 72)

EK – 3 –

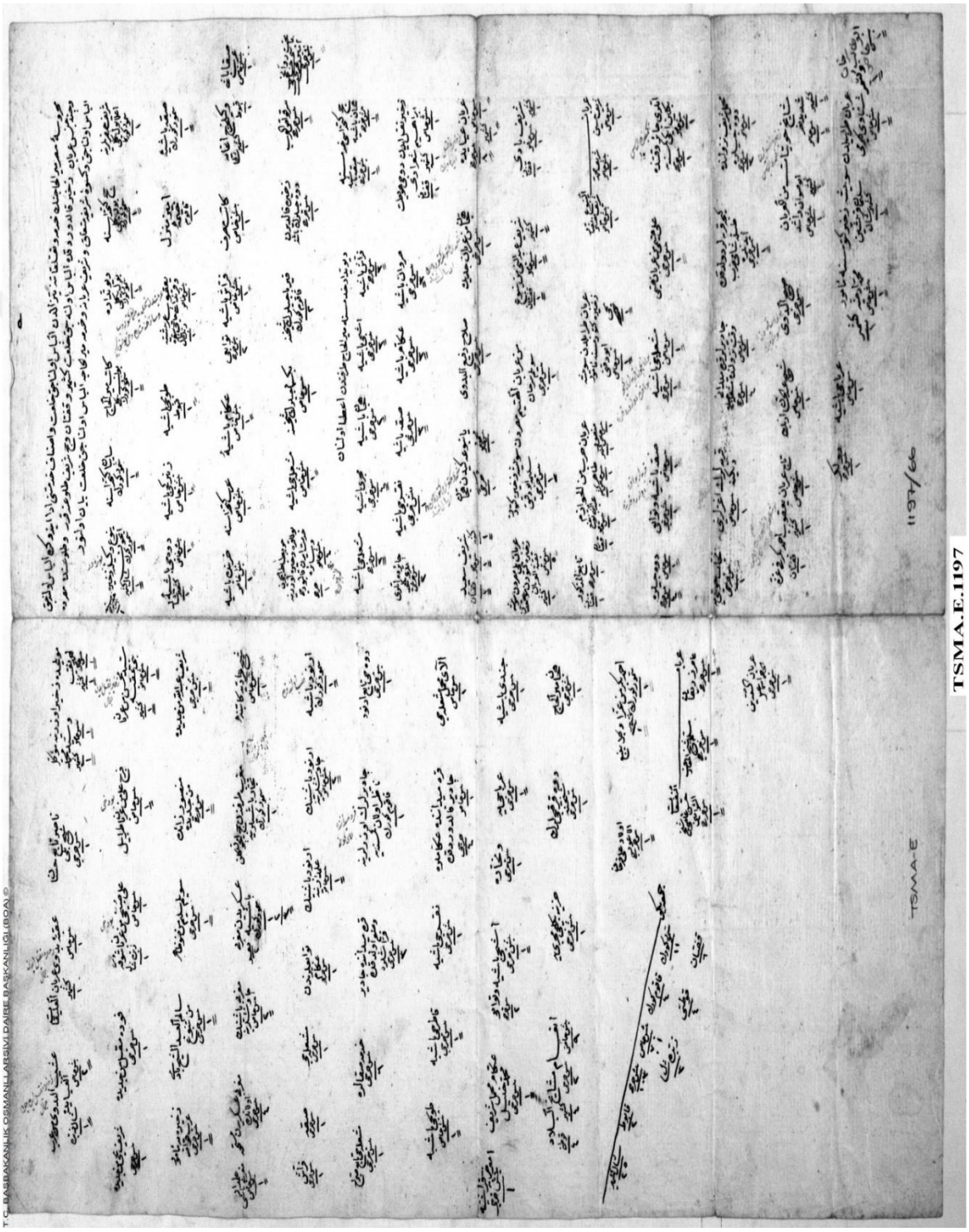
Mehmed Ali Paşa'nın Darüssaade Ağasına Mısır'dan Hicaz'a gönderilmesi iktiza eden kisve-i şerif, Mekke şerifine ait atiyyenin hac emiri vasıtasıyla gönderildiğini, Medine muhafızlarının zahireleri ve Haremeyn halkının ulufeleri hakkında arizanın takdim kılındığını bildirdiği. (BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 105, Gömlek No. 7)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0105

EK – 4–

1255/1840 yılında Mısır hac kafilesi görevlilerine hac mevsiminde giydirilecek kaftan ve hil'atlar. (BOA, *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakları [TS.MA.e]*, No. 1197, Gömlek No. 66)

EK – 5–

Muveylih Kalesi. https://www.islamicarchitecturalheritage.com/listings

EK – 6–

Mısır hac yollarında bulunan su havuzları

EK – 7–

Farklı yerlerden gelen hacıların Kahire'de konakladıkları Kervansaraylar'dan birisi olan Kansu el-Gavri Kervansarayı. Peter W. Schienerl, "Ticaret ve Ticaret Yolları", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* ed. Markus Hattstein - Peter Delius (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007) ve 2. Abdülhamid'in fakir hacıların kalması için yaptırdığı misafirhane. İbrahim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*, çev. Lütfullah Yavuz (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010)

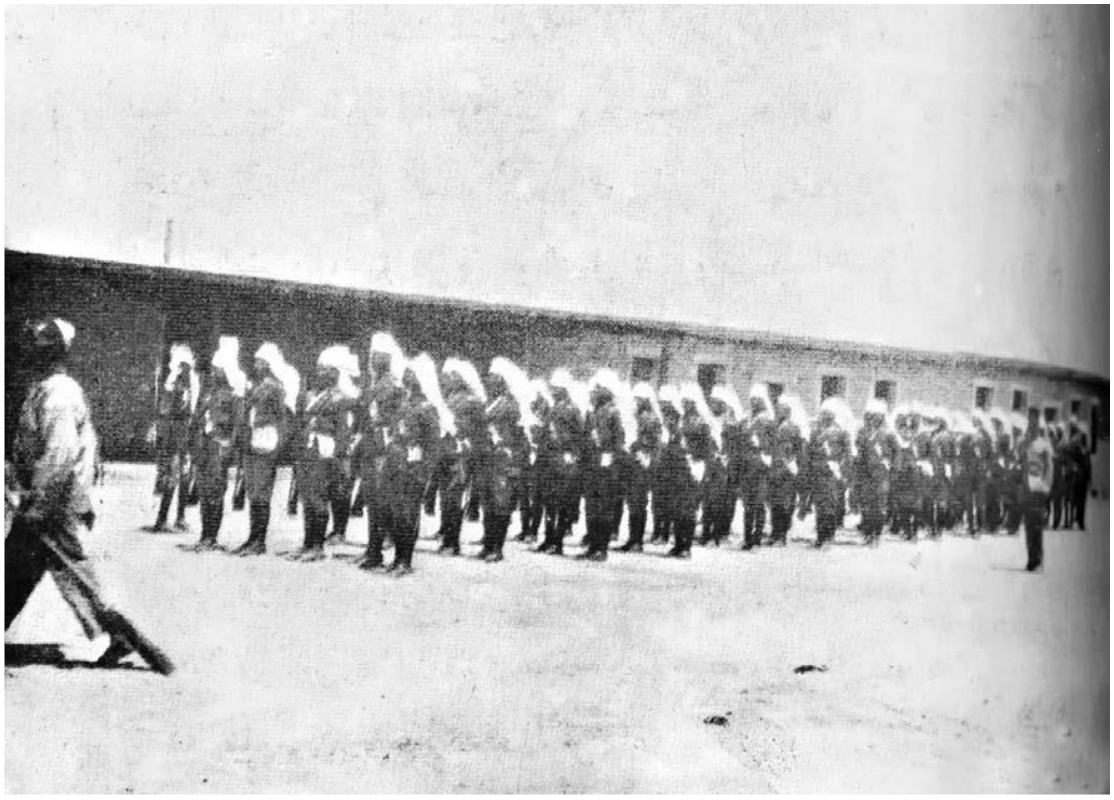

منظر المسافرخانة بمكة المكرمة

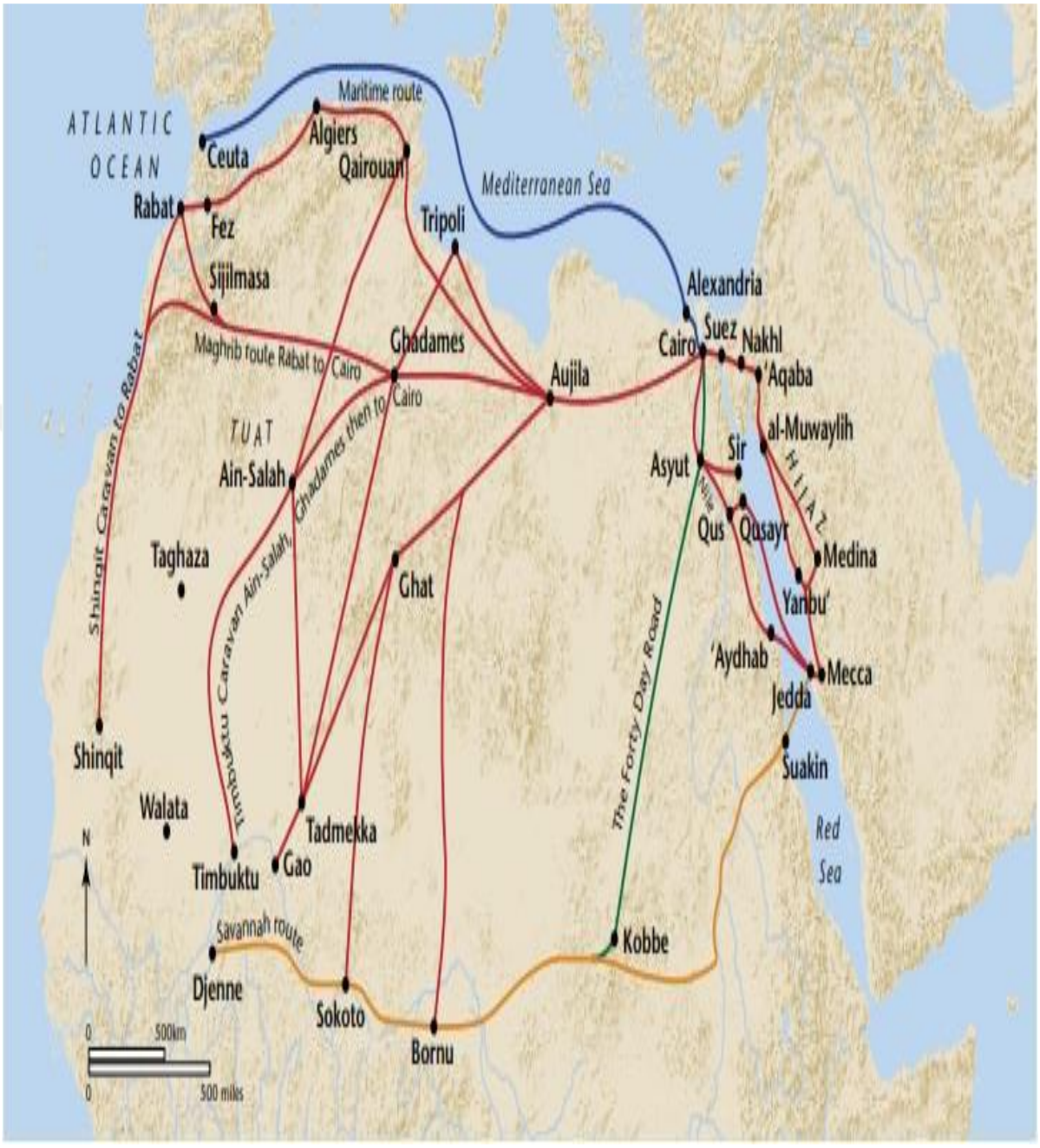

EK – 8 – Muhammed Sadık Paşa tarafından fotoğrafı çekilen Mısır surre alayı. Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık: 1839-1919* (İstanbul: YEM Yayınları, 2013) ve Tur'da Mısır mahmil muhafızlarından bir bölük. Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*.

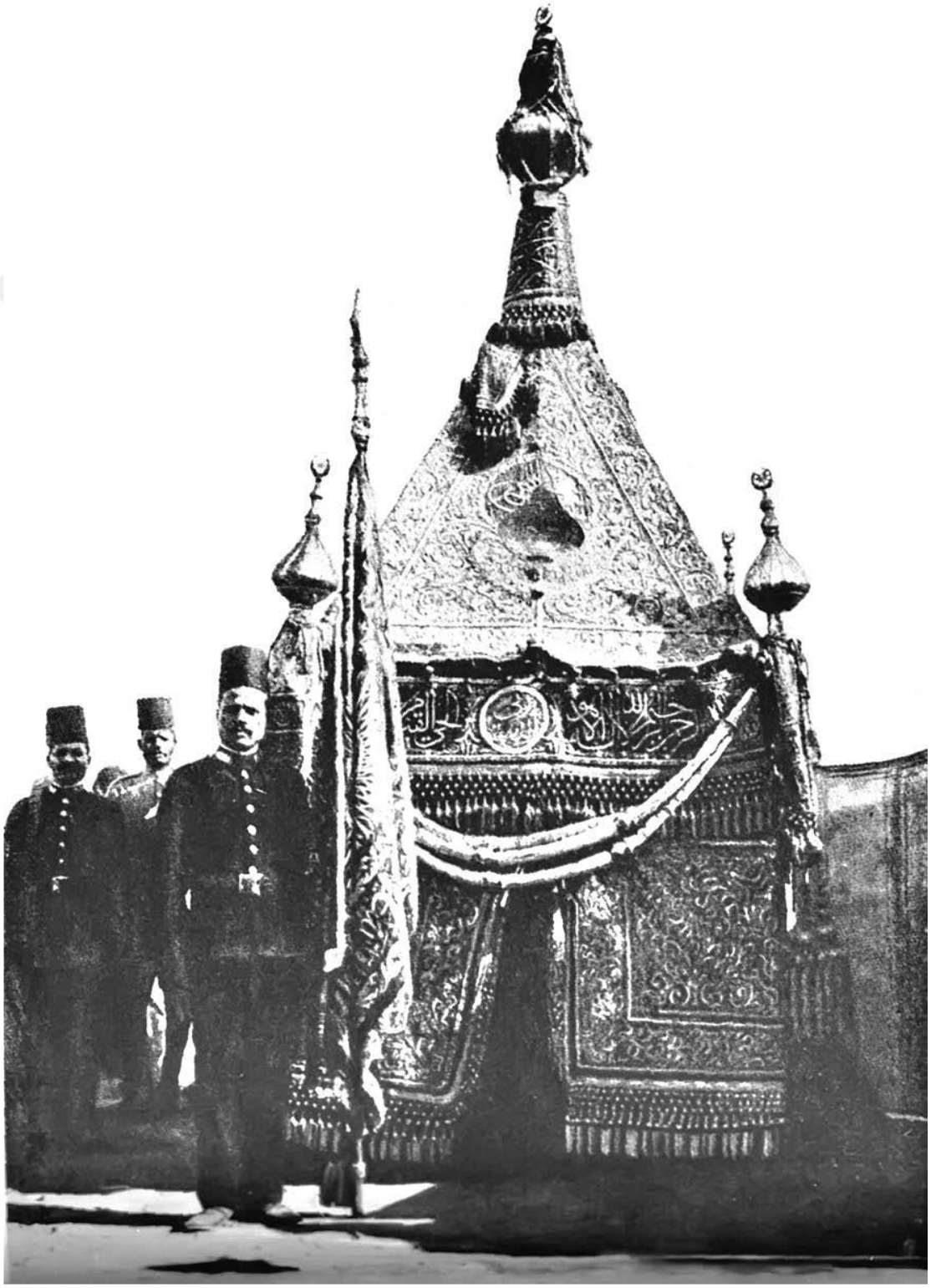

EK – 9– Afrika kıtasında takip edilen hac güzergâhları. (“The Hajj: Collected Essays”, Ed. Venetia Porter and Liana Saif, The British Museum Press, 2013.)

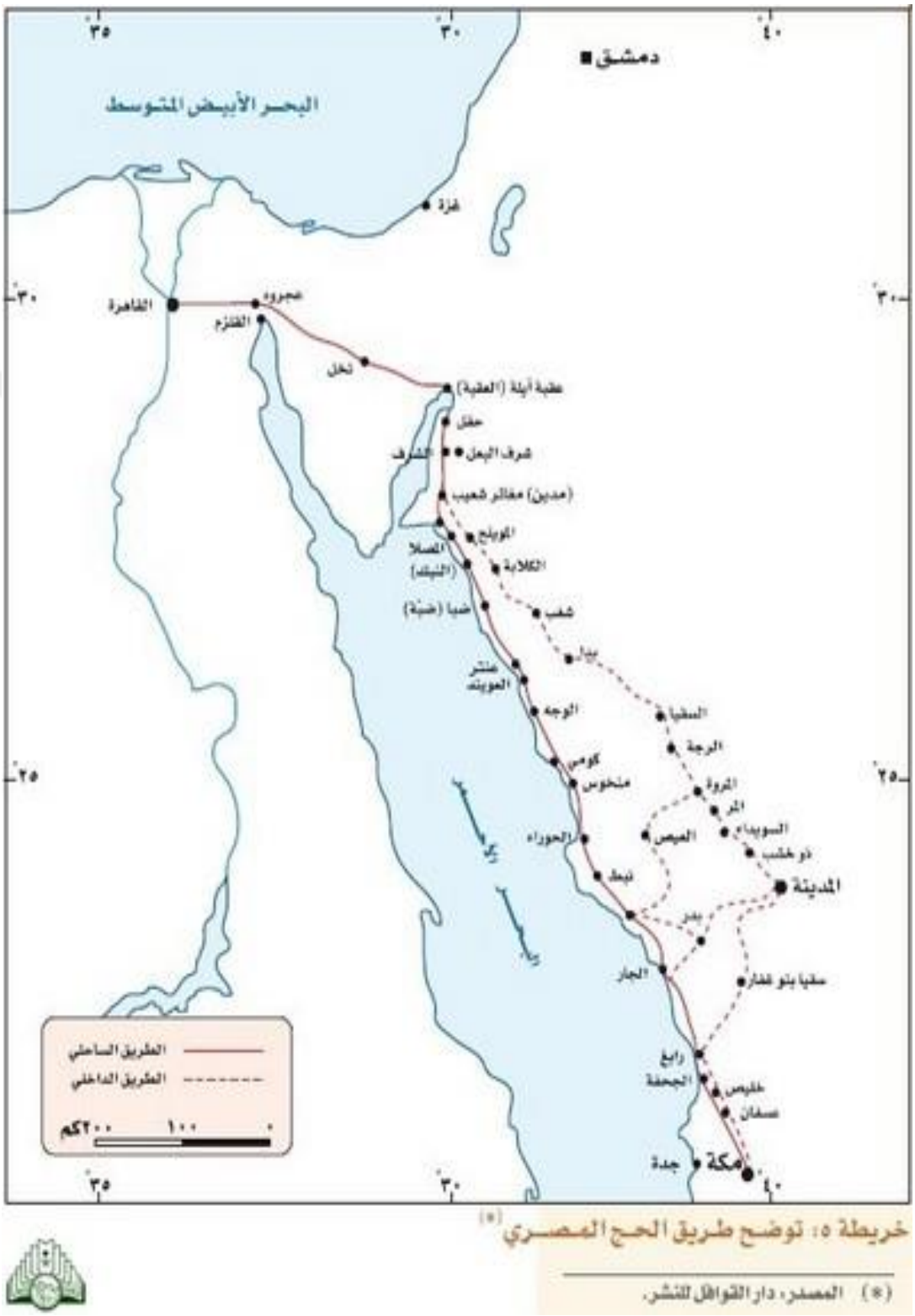

EK – 10 – Mısır mahmili. İbrahim Rifat Paşa, *Mir'atü'l Harameyn Bir Generalin Hac Notları*, çev. Lütfullah Yavuz (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010)

EK – 11– Osmanlı dönemi Mısır hacılarının kullandığı sahil yolu.

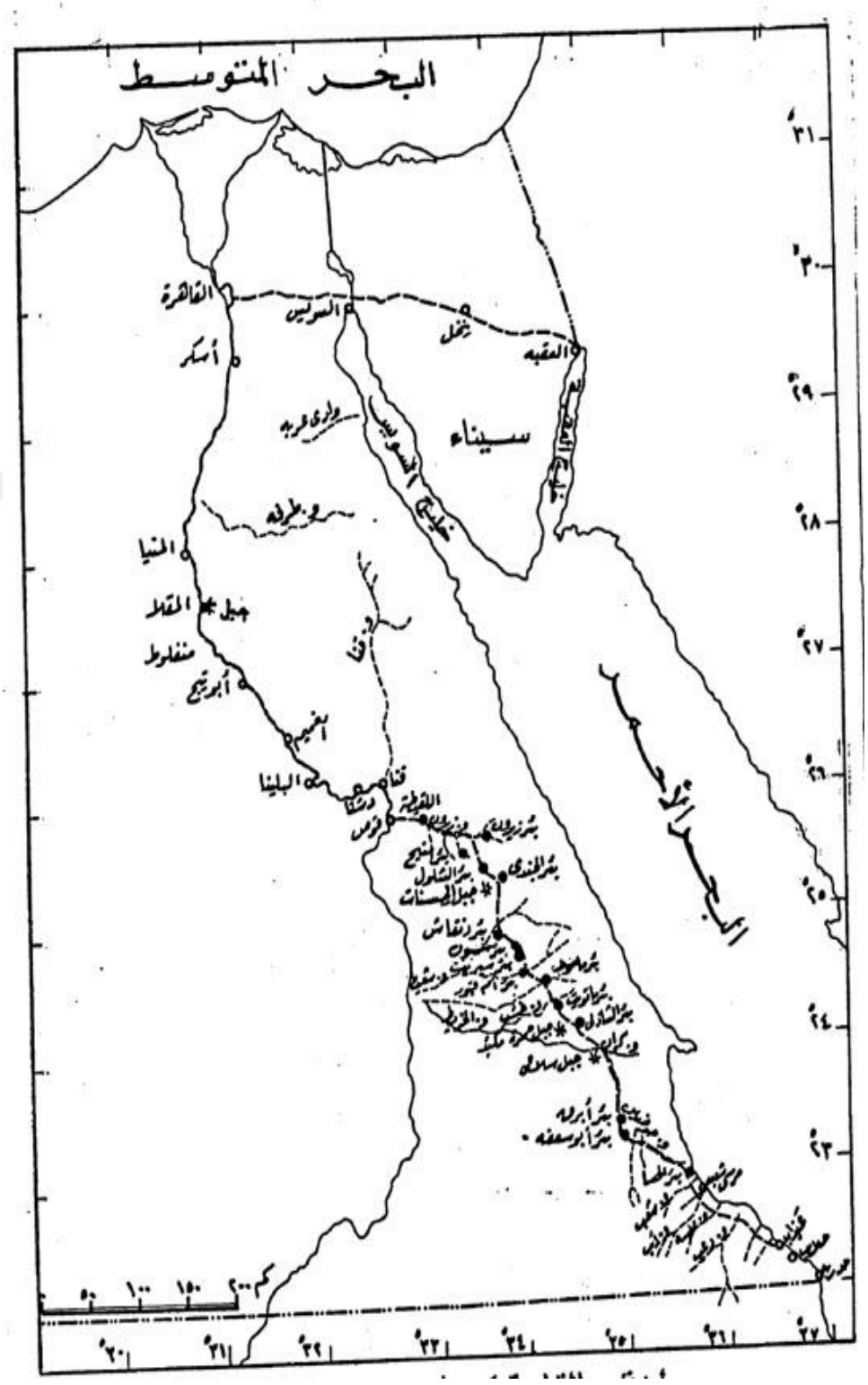
http://here-is-aqaba.blogspot.com/2018/04/blog-post_27.html

خريطة ٥: توضح طريق الحج المصري (*)

(*) المصدر: دار القوافل للنشر.

EK – 12– Osmanlı dönemi Mısır hacıların ın kullandığı Nil-Ayzab yolu.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Hasan		YAVUZ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Dilller	Arapça- Orta		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	1997	2000	KARAMÜRSEL İMAM HATİP LİSESİ
Lisans	2001	2005	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Yüksek Lisans	2008	2010	MARMARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2010	2013	İmam-Hatip/DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
2.	2013	……	Öğretmen/MEB
Yayınlar:	"Haccın Kültürel Etkileri: Afrika Örneği". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/1 (2022), 82-98. "Osmanlı Devleti Zamanında Hac Yollarında Urban Saldırıları ve Alınan Önlemler". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/1 (2023), 40-53. "Osmanlı Dönemi Mısır Hac Kafilesi Kutlamaları". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 304-330.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
		Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**	 Hasan YAVUZ